

OD MLADINSKE REVIJE DO PERSPEKTIV

Oblikovanje enopartijskega sistema v Sloveniji po letu 1945 je močno vplivalo tudi na kulturo, saj so dobili ideologi edine slovenske stranke pravico odločati o ustreznosti umetniških izdelkov. Umetniki so smeli ustanoviti le po eno strokovno društvo, v katerem so imeli veliko moč komunisti, združevanje v manjše skupine po stilnih sorodnostih pa je slovenska Partija onemogočala. Med književniki je za pravilno linijo v največji meri skrbel Miško Kranjec, predsednik Društva slovenskih književnikov v letih 1945-50. Smernice, ki so jih morali upoštevati kulturniki, je oblikovala agitacijsko-propagandna komisija (tj. agit-prop) centralnega komiteja KPS.

Enost in edinost se je morala po zahtevah KPS pokazati tudi pri literarnih revijah. Ustanovljena je bila centralna revija *Novi svet*, ki naj bi povezovala vse sodelavce Osvobodilne fronte. Predvsem krščanskim socialistom, ki niso hoteli sodelovati v precej ideološko enoznačni reviji, je bilo onemogočeno izdajati lastno revijo, naslednico predvojnega *Dejanja*.

Enoznačnost naj bi se odražala tudi v literarni reviji mlade generacije; smela bi seveda izhajati le ena.

Partijski ideologi so si jo predstavljali predvsem kot usmerjevalko mladih kulturnikov na "pravo" pot. Pri tem bi jih morali voditi izkušeni pisci "naprednega" svetovnega nazora, ki so se izkazali že pred vojno v socialnem realizmu in ki so po vojni prehajali k tendencam socialističnega realizma.

Odpor proti vsiljevanju ene in edine ideologije se je pokazal že prvo leto izhajanja revij, leta 1946. "Kakor v bližnji preteklosti nismo v zadregi za imena v revialnem tisku, tako moramo danes priznati svojo revščino. Danes vegetiramo - to dejstvo moramo odkrito priznati. Če se ozremo na dogodke na naših tleh, odkar so vodilne revije proglasile kulturni molk in prenehale izhajati, bomo revščino revialnega tiska še bolj občutili", je zapisal urednik Novega sveta Juš Kozak in nakazal, da se kulturni molk ni končal z letom 1945. "Ne glede, da je nekaj pesmi, nekaj proze kvalitetne, je vendarle očitno, da vsi ti preobradi, ki smo jih doživeli, niso rodili nobene nove forme, še poskusa ne. Mladina? Tudi mladina ne."¹

Da bi glasila kulturnikov upoštevala zahteve ideološkega centra, je KPS politično pritiskala na uredništva. Načini se praktično ves povojni čas niso kaj dosti spreminjali.

Prvi in najbolj blag način so bile deklarativne smernice, ki so jih priporočali ideologi v javnih nastopih s široko odmevnostjo. K temu je treba dodati javne kritike s prav tako visokih političnih mest. Če pa ta ni zalegel - in običajno je bilo tako - so prišla na vrsto drugačna sredstva. Najbolj standardna je bila grožnja z odvzemom subvencije, sledile pa so tudi osebne grožnje članom uredništva in nič kaj prijetna zasliševanja na notranji upravi. Če pa tudi to ni zaleglo, je sledil še kakšen sodni proces in zaporna kazen. Toda vsaj prva povojna leta je bilo tega bolj malo, saj politične razmere niso bile ugodne za jasno in glasno izražanje stališč.

MLADINSKA REVIIJA

Kot osrednja in seveda edina literarna revija mlade generacije je začela leta 1946 izhajati Mladinska revija. V uvodu uredništva k prvi številki nove revije je bila nakazana smer, po kateri naj bi hodili njeni sodelavci: "To je resnica borbe, resnica slovenskega ljudstva, to je resnica Kajuha. S to resnico v srcu bomo gradili, bomo ustvarjali. Ustvarjali bomo nov lik mladine, našega človeka, našega naroda."²

V prvih letnikih Mladinske revije je prevladovala motivika iz 2. svetovne vojne ("resnica Kajuha") in mladinskih delovnih akcij ("nov lik mladine"), ki se jo je oprijel vzdevek "kramparstvo" in "lopatarstvo". Objavljala je precej novic o sovjetski socrealistični kulturni ustvarjalnosti. Krog sodelavcev je bil zelo širok, širši kot pri njenih naslednicah. Toda precejšnjega dela sodelavcev Mladinske revije nekaj let pozneje ne najdemo več med literarno srenjo. To niti ne preseneča, saj velik del prispevkov prvih letnikov ni na visoki umetniški ravni. Pis-ci so se v opisovanju bitk, pohodov, taborišč in drugih dogodkov iz let 1941-45 zadrževali na površju, trpljenje in po drugi strani heroizem pa sta bila prikazana dokaj enostransko. V prvih letnikih Mladinske revije močno pogrešamo intimno liriko. Za uredniško politiko bi lahko rekli, da se je precej nagibala k deklariranemu socialističnemu realizmu. Zato o prvih letnikih Mladinske revije partijski ideologi niso izrekli pripomb, kar pomeni, da o njej niso imeli slabega mnenja.

Agitprop Ljudske mladine Slovenije je za prvi letnik ugotovil, da je Mladinska revija "na zelo visoki stopnji - tako, da si ne upa vsak mladinec pisati v njo".³ Morala pa bi objavljati več člankov "za široko marksistično-leninistično vzgojo".⁴

Že kmalu se je pokazalo, da revija ni uresničila vseh zastavljenih političnih ciljev. Okoli nje se niso zbirali tisti, ki naj bi v bodoče dajati ton slovenski literaturi. France Kosmač je že po prvem letniku opozoril, da reviji primanjkujejo sodelavci z osrednje humanistične šole, "še posebej slavisti s filozofske fakultete. Slavisti, ki jih je na univerzi okrog sto šestdeset - niso v letu 1946 prispevali ničesar."⁵ Da poziv ni naletel na velik odziv, je aprila 1949 poročal Ivan Minnati: "Največ odziva in sodelavcev je našla med srednješolsko mladino."⁶ V Mladinski reviji so sicer imeli stalno mentorsko rubriko Pomenki, v kateri so pis-cem poslanih tekstov svetovali, na kaj naj v svojem delu bolj pazijo. Toda če pogledamo imena teh, katerim so mentorji svetovali, opazimo, da je med njimi bolj malo literatov, ki so se kasneje uveljavili.

V letu 1946 je Mladinsko revijo izdajala Ljudska mladina Slovenije, leta 1947 je to nalogo formalno prevzela založba Mladinska knjiga, z letom 1948 pa Zveza mladih kulturnih delavcev Slovenije, socrealistično zasnovano društvo za socialistične kulturnike prihodnosti.⁷ Od članov zveze so partijski ideologi zahtevali točno določeno svetovno nazorsko naravnost in umetniško usmeritev. Precej natančno je to mladim literatom (in uredništvu Mladinske revije) na ustanovnem občnem zboru zveze 27. oktobra 1948 povedal Ivan Bratko: "Naša nova kultura - to je kultura delavskega razreda in delovnega ljudstva, ki gradi socializem." "Kajti ideološki temelj kulture je lahko ali buržoazni ali socialistični, tretje poti ni."⁸ Zatem je mladim kulturnikom razložil "prednosti" socialističnega realizma pred ostalimi smermi.

Zvezi mladih kulturnih delavcev Slovenije je bila med drugim naložena naslednja naloga: "V novem letniku mora 'Mladinska revija' paziti predvsem na idejno in umetniško kvaliteto objavljenih prispevkov in na širino, s tem, da vzga-ja širok krog svojih sodelavcev in da se ne odvaja od splošnega našega političnega, gospodarskega in kulturnega življenja."⁹

Zaradi teh zahtev se je redakcija "odločila za nekoliko nižji kriterij pri izbiri del in s tem za čim večje število njenih sotrudnikov". Znižan kriterij se je izkazal v letih 1948-49 za napačnega, saj "je zaradi tega bolj ali manj padla sama kvaliteta prispevkov in to celo pri avtorjih, od katerih bi bilo pričakovati vsako leto kvalitetnejših del".

To in druge napake je poskušala redakcija popraviti z zamenjavo urednikov. Poleti 1949 sta postala urednika Ivan Minatti in Mitja Mejak.¹⁰

To pa partijskim ideologom v naslednjih letih ni bilo všeč, saj je Mladinska revija zašla na kriva pota. Zavila je v povsem drugo smer, ne pa v tisto, ki so jo svetovali višji forumi. Socrealistični duh sicer ni v trenutku zapustil revije, toda polemika med Miho Remcem ("Ljubim svoj stroj") in Lojzetom Krakarjem ("Ljubim človeka") v četrtem letniku revije je pokazala, da uredniška politika ne bo več enoznačna. Rubrika Pomenki je bila od petega letnika bolj izjema kot pravilo, vse več so objavljali liričnih izpovedi.

Spremembe v literaturnem delu mlade generacije je agitprop centralnega komiteja KPS zaznal že v letu 1949: "Pri nekaterih najmlajših literatih so se v zadnjem času okrepile tendence o podcenjevanju idejnosti. To je v zvezi z nepravilno pojmovano kritiko 'idejnosti' v sovjetski literaturi. Mislimo pa, da je to zelo prehodni pojav, ki bo z nekaterimi diskusijami o teh vprašanjih premagan."¹¹

Ta ocena oz. napoved partijskih ideologov se je, tako kot večina drugih v prelomnih letih, izkazala za napačno.

Prav leto 1950 je bilo tisto, ko je Mladinska revija resneje skrenila s "prave" poti in postala revija, s katero so se - tako kot z njenimi naslednicami - partijski ideologi vse večkrat sporekli.

Aprila 1950 so mladi kulturniki na drugem literarnem posvetovanju zrušili temelje, ki jim jih je vsilila Zveza mladih kulturnih delavcev Slovenije, dotedaj formalni izdajatelj Mladinske revije. Skritizirali so socialistični realizem in samokritično tudi svojo dejavnost v prejšnjih letih. Spregovorili pa so - kako bogokletno - tudi o Francetu Balantiču. To pa je razjezilo Miška Kranjca: "Pri Balantiču se naši mladi pesniki prav gotovo nimajo česa naučiti. Hkrati pa se danes govori že z nekim prizvokom posmeha o poeziji 'lopate in krampa', kar da so nekateri mladi zganjali ob graditvi mladinskih prog. Če tisti mladinski polet ni dal takih pesmi, kakor smo jih pričakovali, so to pesniki sami krivi, ker niso znali izraziti prav gotovo globokih in velikih človeških čustev, ki jih je ta mladinska akcija vsekakor nudila. Z nekim posmehom govoriti o poeziji 'krampa', hkrati pa se zatekati k Balantiču, ki ves v sebi izgoreva, je prav gotovo odmikanje od stvarnosti; pri tem se ustvarja prepričanje, kakor da politika, in če hočete tudi 'kramp' vulgarizirata poezijo."¹²

Na posvetovanju sta bila tudi minister za znanost in kulturo Jože Potrč in eden vodilnih v slovenskem agitpropu Ivan Bratko, ki tako kot Kranjec nista razumela mlajše generacije. Konkretno se je Mladinske revije dotaknil Vinko Trinkhaus, ki je povedal, da ga večina ljubezenske lirike iz zadnjega letnika ne navdušuje in da mladi pisci nimajo pravilnega odnosa do sprememb v družbi: "Govorili so o rudarjih, da delajo več le zato, da bodo bolje plačani in da bodo dobili udarniško karto. Če se nekdo bori, da dobi nekaj več in je pripravljen dati skupnosti več, še ni slab človek, je družbeno koristen. Bil sem v steklarni in gledal, kako so tekmovali. Videl sem, da je bilo to zares socialistično tekmovanje. Če pa berem pesem Lojzeta Krakarja o steklarjih, dobim vtis: Popotnik je šel mimo in opisal zunanje stvari." Dodal je še, da bi morali biti zveza in Mladinska revija bolj mentorski.¹³

Odgovoril mu je Marko Kos: "S tem, kar je govoril tov. Trinkhaus, se ne strinjam, ker bi nas tako govorjenje, ki je staro že pet let, privedlo do istih katastrofalnih napak, v katere smo doslej zapadali."¹⁴

Mladinska revija je še posebej v zadnjem letniku 1950-51 vse bolj stopala po poteh, ki so jo zagovarjali mladi, ki so se otresli mentorskega nadzora. Kakšno mnenje so imeli o spremenjeni uredniški politiki partijski ideologi, je najbolj nazorno pokazala razprava na 5. plenumu centralnega komiteja KPS 16. in 17. februarja 1951.

Drugi dan plenuma, ko so govorili o ljudskoprosvetnem delu Partije, so največ pozornosti namenili problemu "klerikalizma" in Edvardu Kocbeku, med negativnimi pojavi pa je bila prvič na tako visokem političnem mestu omenjena tudi mlajša literarna generacija. Minister za znanost in kulturo Jože Potrč je omenil, "da v naši Mladinski reviji pišejo, ne bom rekel dekadentske, toda nekoliko čudne reči."¹⁵ Katere stvari v reviji so "najslabše", je povedal bolj konkretno kdo drug kot prvi človek slovenskega agitpropa - Boris Zihlerl: "Preprost človek, ki bo bral Zupanovo stvar ali pa Hinkovo (Hiengovo, op. p.) iz 'Mladinske revije', bo vedel, da to ni nič, da je to bolno, da je slabo."¹⁶ Zihlerl je cilj na črtice Andreja Hienga Študije o nenavadnih značajih, ki so bile objavljene v dveh številkah letnika 1950/51. Govorile so o drobnih doživetjih malih, nepomembnih meščanov. Bile so vse kaj drugega kot zgodbe o junakih, revolucionarjih v prevratnem času velikih sprememb.

Zihlerlu je sledil Marijan Brecelj: "Mnogokrat se govori o Mladinski reviji, ki objavlja slabe in pohujšljive stvari, toda ljudje pri tej reviji so zelo dobro plačani in dobro se plačujejo tudi stvari, ki se objavijo." Boris Kidrič je po teh besedah predlagal: "Jaz bi jim vzel vse subvencije." Zihlerl ju je opomnil, da tega ni moč dobesedno vnesti v resolucijo, da pa je treba krog Mladinske revije opozoriti, da se z njihovo dejavnostjo ne strinjajo.

Kidrič je dodal: "Mislim, da je treba v resoluciji naglasiti ta nivo, na kakršnem je Mladinska revija. To je popolna zupanščina, tista najbolj bolna zupanščina v človeku. To je, tovariši, dekadenca v klasičnem smislu besede, to je kompleten razvrat. Ne gre to dopuščati, da se študentska mladina na tem kviri. To je treba v resoluciji omeniti."¹⁷

Po Zihlerlovem nasvetu v resoluciji Mladinska revija ni bila poimensko navedena, grožnje pa so dovolj jasne kazale, komu so namenjene: "V tej zvezi je treba posvetiti posebno pažnjo naši mladinski književnosti ter odločno zavrniti sleherni pojav moralnega razkroja in nevere v človeka, kolikor taka nastrojenja skušajo vanjo prodreti."¹⁸

Jasno opozorilo ni zaleglo. Mladinska revija je v zadnjem letniku postala vse bolj "študentska", to pa je vanjo prineslo več kritičnosti in agresivnosti. Literarna kritika je bila, za razliko od partijskih ideologov, v ocenah radodarna. Ob koncu zadnjega letnika je Janez Gradišnik v Slovenskem poročevalcu zapisal: "V letošnjem letniku smo ravno v njej našli to, česar smo v drugih slovenskih revijah pogrešali." Za študije Andreja Hienga, ki da so dvignile "veliko prahu", je poleg slabosti zaradi vsebine našel tudi pohvalne besede, saj so novele "nedvomno oblikovno dovolj dognane in dobro napisane". Še posebej pa je Gradišnik pohvalil razpravni del in eseje, češ da kažejo največji napredek revije in spodbujajo k izmenjavi različnih mnenj, ki edina lahko oblikujejo pravo spoznanje: "In prav iz tega razloga bi bilo Mladinske revije škoda, ko bi prenehala izhajati, kakor se menda utegne zgoditi. (...) Svoje mesto v slovenski kulturi si je s svojim dosedanjim izhajanjem pošteno izbojevala in je dokazala, da ga tudi zasluži."¹⁹

BESEDA

Mladinska revija je v nasprotju s temi željami prenehala izhajati, toda za sabo ni pustila praznine. Zamenjala jo je revija Beseda z istima urednikoma, Ivanom Minattijem in Mitjo Mejakom. Tudi krog sodelavcev je ostal isti. Preimenovanje je bilo po mnenju uredništva potrebno, kajti: "Novo revijo Besedo so rodile želje mladih ljudi, iz notranje nuje zavzetih za rast slovenske kulture in zaverovanih v ustvarjalno delo, katerim so postale strani dosedanje Mladinske revije pretesne in njen naslov preozek. Pomena Mladinske revije zato vendar ne gre podcenjevati. Nova revija je zrastle iz njenega najboljšega dela, s katerim se je Mladinska revija zlasti v zadnjih letnikih vse bolj odmikala zaletavemu kulturnemu aktivizmu in se sveže oglašala z ostro zastavljenimi vprašanji in iskrenimi odgovori, ki so si pridobili veljavo v kulturnem življenju." V uredniškem uvodniku so najavili, da bodo poskušali uveljavljati polemiko, da bodo objavljali tudi stališča, s katerimi se ne bodo strinjali, tistemu, ki se ne bi strinjal z vsebino revije (beri: ideologom), pa so sporočili: "Naj zaradi tega ne prelomi palice nad revijo ali celo nad generacijo! Mladostne sodbe, kljub temu, da jih je čas pripoznal za krivične, so vendar obveljale kot gibalo napredka!"²⁰

V skladu z zastavljenim programom je bila Beseda velik korak naprej od Mladinske revije. Za objavo poezije in proze je postalo edino merilo kvaliteta, širina in mentorska pomoč sta odpadli. Velika novost na slovenski sceni so postali kritični in polemični eseji, ki so v kulturni prostor vnesli živahno polemiziranje, ki ga dobro desetletje ni bilo. S svežimi pogledi v literarni teoriji sta prednjačila Janko Kos in Taras Kermauner, ki sta že v naslednjih letih polemizirala tudi z Borisom Zihlerom in Josipom Vidmarjem. Nad slabim programom gledališč so se hudovali številni mlajši kritiki, poleg omenjenih dveh še Vasja Predan in Primož Kozak, nove poglede v likovni umetnosti je zagovarjal Luc Menaše, v Besedi so branili tudi "zapednjaški dekadentni" jazz. Še s čim je Beseda jezila ideologe, npr. z zbadljivimi glosami in epigrami na splošno kulturno stanje ali pa z odkritim premišljevanjem o cenzuri v Sloveniji.

Prve reakcije na novo revijo so bile v medijih zelo ugodne. A kaj ko niso vsi delili mnenja z literarnimi kritiki. To velja predvsem za partijske ideologe. Posebej Boris Zihler je bil zelo razočaran nad vsebino Besede.

Politbiro slovenske Partije je o Besedi spregovoril na seji 20. decembra 1951, ko so "žagali" Kocbeka. Povezovanje "klerikalizma" in mlajših kritično mislečih kulturnikov je bila še naslednja desetletja stalnica razprav v najvišjih partijskih forumih. V uvodnih besedah je Besedo okrcal Boris Kraigher, rekoč, da se je v njej "vgnezdila sartrovščina in se sploh opaža precejšnja razpuščenost", na koncu pa se je vprašal, "kdo v agitpropu je odgovoren, da Kocbek tiska knjige in da v 'Besedi' tako pišejo".²¹

Boris Zihler je ocenil, da je "sartrovščina" (beri: eksistencializem, op. p.) močna med delom krščanskih socialistov in mlado generacijo, pojasnil pa je tudi, zakaj je bil levičar Sartre tako osovražen pri jugoslovanskih komunistih: "V Parizu smo videli, da Sartre ni naš zaveznik proti Informbiroju." Konkretno o Besedi pa je menil: "Tendence, ki se kažejo v 'Besedi', so se pojavljale že prej (članki Hienga). Hieng je bil že takrat glavni nosilec te miselnosti. Govorili smo z Minattijem in Mejakom in nastopili proti temu, da bi Mladinska revija objavljala stvari, ki so bile drugod odklonjene. Smatrali so, da je to ždanovščina. Morda bi se kazalo opreti na nekatere pozitivne ljudi (Beno Zupančič). Sedanje 3 številke Besede so na liniji tistega, kar smo takrat obsodili." Če ne bo šlo drugače, je dodal Zihler, bodo morali razmišljati o zamenjavi urednikov.²²

V naslednjih dneh je Zihlerl večkrat ostro napadel revijo in od novinarjev 3. januarja 1952 zahteval, naj začnejo z gonjo proti Kocbeku in Besedi. Za slednjo je dejal: "Umik 'Mladinske revije', 'Besedi' pred pol leta je bil le manevar. Pet do šest izišlih številok 'Besede' je samo pesek v oči. Obča tendenca te revije je vse drugo kot pozitivna. Dopusčajo, da se v njej objavljajo stvari, katerih ne sprejemajo v tisk druge revije, n. pr. Gradišnik - Ocena Antona Vodnika."²³ (Janez Gradišnik je napisal zelo pohvalno oceno pesniškega dela Antona Vodnika, op. p.)

Naslednjega dne je Zihlerl skritiziral Besedo še na članskem sestanku Društva slovenskih književnikov, 5. januarja pa je na seji agitpropa centralnega komiteja KPS precej resno razmišljal o zamenjavi urednikov.²⁴

Prvi je Zihlerlove pozive uslišal Miško Kranjec, najglasnejši kritik literarnega dela mlade generacije v medijih. V Ljubljanskem dnevniku je v prvih dneh januarja 1952 z naslovom Kam pelje ta pot? zavnil pohvale na račun Besede iz dotedanjih ocen. "Kramparstvo" in "Iopatarstvo" je bilo Kranjcu več vredno kot izdelki kroga Besede.²⁵ Kranjcu so se pozneje pridružili še drugi, katerih ocene je Beseda ironično zavračala v svojih glosah in epigramih. Pomoč v obrambi je prišla tudi od zunaj, saj je Kranjčevim ocenam 12. januarja 1952 v Ljudski pravici nasprotoval Uroš Kraigher. Menil je, da mladi za iskanje lastnega izraza rabijo čas, da pa jim pri tem ne morejo pomagati nikakršni obrazci.²⁶

V razpravo je posegel tudi sam Boris Zihlerl, ki se je strinjal s Kranjcem in ugovarjal Kraigherju. Menil je, da je v Besedi objavljena "najbolj dekadentska, se pravi antisocialna, ljudomrzniška beletrija, najbolj odkrito reakcionarni stihi, eseji, glose in epigrami". Dodal je: "O borbi za uveljavljanje marksistične misli, o resnični borbi za kvaliteto, v 'Besedi' ni prav nobenega sledu, in v tem pogledu ta revija pomeni korak nazaj celo v primeri z lanskim letnikom 'Mladinske revije'."²⁷

Možnost obračuna z revijo je Zihlerl nakazal 11. februarja 1952 na centralnem komiteju KPS, ko so se pogovarjali o problemih Univerze. Omenil je, da dobiva revija subvencije, da pa "gre tu za grupo ljudi, ki je od političnega življenja popolnoma odtrgana" in ki slabi prizadevanja Partije na kulturnem področju. Videl je tri načine za odpravo problema: "Ali se pusti revijo propasti tako, da se ji ne da več subvencije ali pa z administrativnimi ukrepi onemogočiti sodelovanje belogardistov. Ali pa (...) da bi se ustvarilo namesto tega list, ki bi bil dejansko ogledalo literarne tvornosti študentov višjih srednjih šol in univerze in ki bi ga imela Partija popolnoma v rokah."²⁸

Maja 1952 je komisija za subvencijo tiska pri svetu za prosveto in kulturo LRS pokrila izgube prvega letnika Besede, za drugega pa je menila: "Subvencioniranje novega letnika je odvisno od ocene političnih forumov."²⁹ Ta, kot smo videli, ni bila najboljša. Republiški svet za prosveto in kulturo je zato uredništvu sporočil, da ji je odrekel subvencijo za leto 1953, a je kasneje svojo odločitev spremenil in ji odobril nekaj nad polovico obljubljenе vsote.³⁰ Že v drugi številki leta 1953 pa je uredništvo Besede sporočilo bralcem, da je svet pozneje sporočil, da bo reviji dodelil celotno subvencijo.³¹ Prvo krizno obdobje Besede je bilo torej mimo.

To seveda ni pomenilo, da so kritike mladih kulturnikov ponehale. Zagovorniki Zihlerlovega kulturnopolitičnega modela so še nadalje negativno ocenjevali literarna dela mlajše generacije. Najprej sta se oglasila predsednik Zveze Svobod in urednik Socialistične misli Ivan Regent ter urednik Delavske enotnosti Roman Albreht. Prvi je ob koncu leta 1952 v Socialistični misli s podpisom Nekdo ošvrknil tisto, kar je veljalo tako za Besedo kot za njene naslednice - da formalno izrekajo podporo novim družbenim odnosom in Partiji, da pa tega v reviji

ni videti. Spraševal se je, zakaj vidijo sodelavci revije le napake, ne pa tudi uspehov, in zakaj v boju proti dogmam poleg "katekizemskih podob" napadajo tudi vladajočo ideologijo, marksizem.³²

Roman Albreht se je pod napad podpisal z Drejče. Oceno poezije "Besedanj" Ivana Minattija, Janeza Menarta in Petra Levca je sklenil takole: "Od teh pesniških doživetij in v njih izpovedanih misli in čustvovanje pa do umetnin, ki bi, ne deklarativno ampak z močjo umetnika, dostojnega ,creda', kakršnega so izpovedali ,Besedarji', ponazorile naš čas in njega boli in sončne strani, pa je seveda še zelo dolga pot. Menim, da se da te stvari ugotoviti brez mikroskopov in povečevalnih naprav, zato ne bi bilo pametno iti mimo takih ugotovitev, ne da bi se tudi sami ob njih zamislili."³³

Na napad je odgovoril Peter Levec, polemika med njim in Albrehtom pa se je vlekla še nekaj mesecev v Ljubljanskem dnevniku, Ljudski pravici in Delavski enotnosti, Albrehtova ortodoksna načela pa so dobila primerno mesto tudi v Besedinih epigramih. Ker so ugovarjali Albrehtovemu stališču, da ima napredni delavski razred moralno pravico svetovati literatom, kako naj ustvarjajo, jih je ta ocenil takole: "Kakšna beda kako bednih reakcionarnih argumentov. Po svoji vrednosti sodi člančič A.O. dostojno med prispevke Besedinih glosatorjev, vse skupaj pa je zelo velika kulturna mizerija."³⁴

Boris Zihlerl je v Besedi poleg literarnih del napadal še "neprimerne" kritike in filozofska izhodišča sodelavcev revije. V članku Nekaj opomb o naši kritiki poleti 1953 v Naši sodobnosti je med drugimi kritiziral Janka Kosa, ker ni v svoji oceni zavrnil "umetniško dokaj brezpomembnih ,Ljubljanskih razglednic' Lojzeta Kovačiča" (objavljene v Besedi leta 1953, op. p.). O takšni prozi je namreč Zihlerl menil: "Kovačičevo zbiranje ,ljubljskih razglednic' ni niti umetniško niti napredno. (...) Te vrste literatura, ki ji gre kvečjemu vzdevek literature breznačelnega malomeščanskega nergaštva, je kajpak daleč od umetniške kritike našega časa in ljudi."³⁵

Kritika je bila povod za polemiko med Zihlerlom in Kosom, v kateri so se soočali pogledi ortodoksnega marksista in mlajšega literarnega teoretika. V istem času je Beseda objavila še prispevke Tarasa Kermaunerja in Dušana Pirjevca, ki so bili po filozofskih izhodiščih prav tako velik odmik od Zihlerlovih načel. Od srede leta 1953, ko sta urednikovanje Besede prevzela Janko Kos in Ciril Zlobec, je bila revija vse bolj ostra. Vse več prostora je bilo odmerjenega esejistiki in kritiki. Formalno so se mladi še sklicevali na socialistična načela, ki pa so bila v njihovi interpretaciji vse kaj drugega kot načela vladajoče oligarhije. Sicer pa nam to jasno kaže mnenje Borisa Zihlerla o Janku Kosu: "Toda njegovo pojmovanje zgodovinskega materializma je nekoliko svojevrstno in se po mojem loči od tistega, kar pod zgodovinskim materializmom pojmujejo marksisti."³⁶

Zihlerl je mlajšim zameril predvsem "beg od stvarnosti", saj niso slovenskih ljudi opisovali kot družbeno in razredno pogojena bitja, ki se borijo za "naprednejše" družbene odnose: "Res je tudi, da je danes, zlasti pri mlajših pis-cih tendenca po nekem čistem psihologiziranju, po pisanju, ki je izven časovno, izven prostora. Dobršen del teh novel, ki izhajajo, bi bil po svoji vsebini lahko postavljen kamorkoli hočeš in bi ravno tako spadale tja, kakor ne bi spadale tja. Izhodišče so neke abstraktne individualnosti s svojimi prav tako abstraktnimi notranjimi konflikti, ne glede na okolje, čas, na vse objektivne okolnosti."³⁷

Hujšega kot verbalnih napadov Besedo v letih 1953-1954 ni doletelo. Leta 1954 so se ideologi - kar se problematike te teme tiče - ukvarjali predvsem z ukinitvijo mariborske revije mlajše generacije Sviti. Pri tem se je močno angažiral Miško Kranjec.

Drugo krizno obdobje za Besedo je nastalo sredi leta 1955 po sprejetju novega zakona o založništvu. V njem so bile določbe, da mora imeti vsaka založba in izdajateljica založniški svet, ki je sestavljen iz t.i. notranjih (ki jih imenuje kolektiv) in t.i. zunanjih članov (ki jih imenuje ustanovitelj). Največje probleme z registracijo po novih predpisih sta imela dva za ideologe velika kulturna problema - Družba sv. Mohorja in Beseda.

Ob sprejetju zakona Beseda edina od literarnih revij ni imela ustanovitelja. Formalno je bil izdajatelj konzorcij Besede, poleg subvencije in naročnine pa ni imela drugih večjih prihodkov ali ugodnosti. Slovenski knjižni zavod, kjer je bil sedež revije, je vodil le knjigovodske posle Besede, ni pa je finančno podpiral. Kljub številnim prošnjam Besede in moralne podpore Društva slovenskih književnikov je revija vseskozi poslovala v finančno težkih razmerah. To je bilo vidno v nerednem izhajanju, dvojnih številkah in nizkih honorarjih.³⁸

Uredništvo je moralo uskladiti delovanje z novimi predpisi zato, da bi lahko prišlo do subvencije, ki jo je republiški svet za kulturo dotedaj nakazoval prek Slovenskega knjižnega zavoda. Ciril Zlobec je zato pisal Društvu slovenskih književnikov in mu pojasnil položaj: "Beseda, revija za književnost in kulturo, izhaja že četrto leto, toda gospodarski organi so ugotovili, da smo ves čas živeli protipravno. Sedanji položaj: zanikati moramo, da smo sploh izhajali, ali pa priznati, da smo zagrešili gospodarski kriminal. Izhod: Najti moramo nekoga, ki nas ustanovi." Društvo je naprosil, naj prevzame ustanoviteljstvo revije in obljubil: "Z interno pogodbo bi se zavezali - namreč Beseda - da nima Društvo do nas nikakršnih obveznosti, niti finančnih niti političnih."³⁹

Društvo je bilo načelno pripravljeno ustreči prošnji Besede,⁴⁰ toda dogovarjanja niso dala rezultata. Še naprej je bil izdajatelj konzorcij Besede, vse upravne posle pa so prevzeli sodelavci revije. Finančno situacijo so poskušali izboljšati z ustanovitvijo tiskovnega sklada Besede. Navzlic dobrim željam in trudu sodelavcev revija ni izhajala redno.⁴¹ Zaradi nerednega plačevanja so ji iz Blasnikove tiskarne ob koncu leta 1956 sporočili, da je njihovega sodelovanja konec.⁴²

Toda komaj se je Beseda pobrala po drugi krizi, že je sledil tretji udarec. Ta pa je bil dokončen. Do afere je prišlo ob tretji številki v letu 1957, v kateri je bil objavljen drugi del romana Lojzeta Kovačiča Zlati poročnik (prvi del v št. 1-2). Jugoslovanska ljudska armada v njem ni bila opisana kot kovnica bratstva in enotnosti, temveč kot nekakšna prisiljena združba ljudi različnih kulturnih navad, kjer zmerljivke in šovinistične zbadljivke niso nič posebnega. Kovačič se je znova zameril ideologom. Zamere pa so bile stare vsaj od časa, ko je Ziherl ocenil njegove Ljubljanske razglednice za nepomebno literarno delo.

Zaradi objave dela romana Zlati poročnik je sodišče v začetku aprila 1957 zaplenilo tretjo številko Besede, ki so jo zaradi nastalih težav natisnili le v dvajsetih izvodih.⁴³ Republiški sekretar za kulturo Vlado Vodopivec je 6. aprila 1957 uradno pojasnil, da je revija "poslovala v pravno neurejenih razmerah, ki niso bile v skladu z zakonom o založništvu" (kar je bilo tudi res, op. p.). Zato so ji ob aferi odvzeli subvencijo in jo prenesli na Prešernovo družbo, ki naj bi začela izdajati novo revijo, ki bi morala poslovati v skladu z zakonom.⁴⁴

Ideološke "napake" (ki jih Vodopivec ni omenjal) so orisane v poročilu ideološke komisije CK ZKS iz maja 1957. V njem je omenjeno, da je bila Beseda zaplenjena zato, "ker je na uvodnem mestu objavila odlomek iz novele mlajšega avtorja, ki na nek čuden in pamfleten način prikazuje stanje v JLA". Literarni krog Besede so ocenili za "skupino mladih, idejno precej zmedenih malo-

meščanskih intelektualcev, ki se je lahko afirmirala v prvi vrsti zaradi slabosti partijske in študentske organizacije na univerzi, ki ju v ideološkem delu skoraj ni zaznati, v ozadju pa so vplivi nam idejno tujih profesorjev-protimarksistov." Rečeno je, da se "besedaši" sicer sklicujejo na marksizem, da pa so zelo ideološko heterogeni: "Skupina je zelo raznorodna, nima nikakršne jasne in enotne ideološke orientacije; medsebojno so skregani zaradi številnih vprašanj. Med somišljeniki so tudi člani ZK, a tudi religiozno nastrojeni elementi. (...) Po sodni razpravi o reviji je prišlo do razhajanj v krogu; en del se je odločil, da izdvoji negativne elemente in da sam nadaljuje z izdajanjem revije."⁴⁵

Poročilo je s tem namigovalo, da bo naslednica Besede v rokah bolj "pozitivnih elementov". Toda kot nič kolikokrat dotlej je bila tudi ta ocena iz trte zvita. Prešernova družba in mlajša literarna generacija se je začela dogovarjati o načinu porabe subvencije, Prešernova pa je pri tem, po izjavi Borisa Ziherla, postavila za pogoj tak uredniški odbor, "ki bo jamčil, da se podobne stvari ne bodo več ponavljale; zato dosedanja urednika ne moreta biti člana nove redakcije".⁴⁶

Približno istočasno se je Veno Taufer, urednik Literarne priloge Tribune, dogovarjal o izdajanju nove revije s predsednikom univerzitetnega odbora Zveze študentov Jugoslavije v Ljubljani Janezom Vrhuncem. Ta je bil tudi sekretar univerzitetnega komiteja ZK in je kaj kmalu dobil "soglasje" Borisa Ziherla. Po uspešnih pogovorih je Beseda dobila naslednico, Revijo 57.⁴⁷

Univerzitetni odbor Zveze študentov Jugoslavije v Ljubljani je prevzel vlogo formalnega ustanovitelja in izdajatelja revije (to pa je bil pravni pogoj za izdajanje, ki pri Besedi ni bil izpolnjen). Politični vrh ga je zadalžil, da skrbi za novo revijo, a se je Janez Vrhunc zavedal, da bo to težko, saj Zveza študentov ni imela velikega vpliva na študentske vrste. Za urednika Revije 57 sta bila imenovana Veno Taufer in Vital Klabus, Kos in Zlobec pa nista bila člana uredniškega odbora.

Ukinitev Besede so kulturniki soglasno odklonili; to velja tudi za osnovno organizacijo ZK književnikov, ki je dejala, da se ne strinja s pisanjem Lojzeta Kovačiča, da pa odklanja kakršnokoli solidarnost z administrativnimi ukrepi v kulturi. Ziherl je bil tarča ostrih kritik na četrtkovih kulturnih razgovorih v Viteški dvorani Križank 11. aprila 1957, ko je odgovarjal na anonimna vprašanja, ki so se oddaljila od teme Ziherlovega predavanja in uvrstila na dnevni red aktualne kulturnopolitične dogodke oz. ukinitev Besede.⁴⁸

Ta ukinitev je bila prvi večji sodni poseg v kulturniško delovanje po 2. svetovni vojni (pri dotedaj ukinjenih literarnih revijah Sviti in Bori tega ni bilo). Toda ukinjeno revijo je kmalu zamenjala nova z enakim konceptom, tiskom, opremo in krogom sodelavcev, tako da so jo v partijskem vrhu pogosto imenovali kar Nova Beseda. Edini za ideologe pozitiven rezultat afere je bilo dejstvo, da je revija brez izdajatelja zamenjala revija z izdajateljem, s katerim bi lahko oblastniki politično pritiskali na uredništvo. Toda tudi to se je kmalu pokazalo za jalovo.

REVIJA 57

Ker so oblastniki vedeli, kaj lahko pričakujejo od "Nove Besede", so spremljali vsak njen korak. Že o prvi številki so razpravljali na seji izvršnega komiteja CK ZKS 20. septembra 1957. Pripombe niso bile hude, saj so sklenili, da "proti reviji ni treba nastopiti z administrativnimi ukrepi, pač pa je potrebno več delati s komunisti, ki vodijo oz. sodelujejo v reviji, da se v politični borbi znotraj sodelavcev revije same razčistijo posamezna vprašanja. Za prihodnjo številko bi bilo treba pripraviti nekaj člankov, da bi se stvari postavilo na pravo mesto".⁴⁹

Toda oblasti so oceno, da revija ni politično nevarna, kmalu spremenile. Vzrok so bili tako članki iz revije kot širše politično ozračje ob pritiskih ZKS na Univerzo v Ljubljani, še posebej na Filozofsko fakulteto. Kritike aktualnih političnih in kulturnih dogodkov, ki jih je bilo tudi iz kroga Revije 57 precej, so vodilni partiji razumeli kot napad na državni sistem in ogrožanje lastnega monopola.

Vpliv Revije 57 na študentske vrste bi morala zmanjševati revija Mlada pota, ki so si jo ideologi zamislili kot mentorsko revijo, a ne v tako podrejeni obliki kot nekoč Mladinsko revijo. Mlada pota so imela bistveno večjo naklado kot "nasprotnice", toda svoji politični nalogi niso bila kos že v letih, ko je izhajala Beseda. Zato so bili potrebni še drugačne vrste politični pritiski. Boris Zihlerl je predlagal: "V Revijo 57 bi morali na vsak način poslati svoje ljudi. Pošlje naj jih mladina. Gre za to, da se začne boj znotraj. Tako bo postala brez osnove njihova glavna teorija generacij. Doslej se tolčemo z njimi res samo mi starejši. (...) V tistem trenutku, ko bo padla po njih mladina sama, bo takoj konec problema dveh generacij. Ta boj bo potem na istem nivoju." Zihlerl je računal na pomoč Ljudske mladine Slovenije, ki je na svojem kongresu v Celju razmišljala tudi o idejnih stališčih mlade generacije.⁵⁰

Na kongresu, bil je 13. in 14. septembra 1957 v Celju, je o Reviji 57 spregovoril Vladimir Kavčič. Začel je z njeno predhodnico Besedo, predvsem njenim kritično-esejističnim delom in ocenil, da je bila revija "negatorska, nekonstruktivna in neustvarjalna", bila je družbeno negativen pojav, mlada generacija na univerzi pa jo je štela "za glasilo odpora proti obstoječemu družbenemu redu". Beseda je, po Kavčičevem mnenju, vplivala "na pasivizacijo v smislu družbene dejavnosti na določen krog intelektualne mladine in da so si jo celo reakcionarji hoteli vzeti za svoj prapor". Dokaz za ostre in pravilne ocene Besede je bila po Kavčičevem mnenju tudi prva številka Revije 57 in članek Tarasa Kermaunerja o povojnem rodu intelektualcev, s katerim se ni strinjal. Zavnil je tudi razmišljanja Veljka Rusa, v katerih ga je motila predvsem poudarjena vloga posameznika, ki ni bil orisan v prvi vrsti kot družbeno bitje. Kavčič je iz tega povzel, da ne kaže, da bi bila Revija 57 kaj boljša kot pred njo Beseda: "Mislim tudi, da študentska organizacija ni ravnala prav, ko je te ljudi združila in jim dala revijo. (...) Vsaka topla greda in ustvarjanje posebnih pogojev, v katerih naj bi posamezniki iz te skupine nazorsko rasli in se opredeljevali, je odveč. Kaj bo s slabotno sadiko, ki je odganjala pri prijetni toploti, ko bo postavljena na prosto, na leden veter." Za razliko od vodilnih ideologov pa je Kavčič menil, da morajo razčistiti stališča s stalno idejno konfrontacijo, "ne da bi komu namašili usta, kot se včasih natolcuje".⁵¹

Oblastni vrh je pritiskal na Zvezo študentov, naj v uredništvo imenuje več članov univerzitetnega komiteja ZK. Toda ta je deloval precej nesamostojno, saj ni ukrenil ničesar, ne da bi prej povprašal za mnenje višje forume. Zato razno očitkov in dolgoveznih razprav ni bil sposoben spraviti stvari v zaželeno smer.

Že številka 3-4 Revije 57 je pokazala, da politični pritiski niso zalegli. V njem so objavili Pučnikov članek Družba in država in ostro kritiko zaradi ukinitve kranjskega gledališča. Pokazalo se je, da je Revija 57 še dosti bolj ostra kot Beseda. V njej so bile misli še skrite v podtone in jih je bilo treba brati med vrsticami. V Reviji 57 pa so bili članki, predvsem Jožeta Pučnika, neposredna in ostra kritika družbenih razmer, razumljivi tudi manj zahtevnim bralcem. Revija 57 si je zato kljub nizki nakladi pridobila velik ugled in močan vpliv zlasti med študenti.

Vodstvo slovenske Partije je prvič resneje premišljevalo o problemih, ki jih povzroča Revija 57, na seji ideološke komisije 26. novembra 1957. V referatu o ideološkem vplivanju na mlado inteligenco je član centralnega komiteja Ljudske mladine Slovenije Vinko Trček med vzroki za slabo idejno stanje mlade generacije omenil: "Center ideološkega spopada na univerzi se je prenesel še posebej na področje 'Revije 1957'. Osnovna organizacija ZK na filozofski fakulteti je pričela v zadnjem času več razpravljati o tem vprašanju. 'Revija 1957' je v nečem značilna za slabosti zavestnih sil pri delu na univerzi. V zadnjem času so nekateri ljudje, ki jih prištevamo k ostankom vodilnih meščanskih idejnih krogov in celo katoliška inteligenca, zaslutil tu nekaj možnosti za svoje udejstvovanje. Imamo namreč nekaj primerov vabljenja na dom posameznih urednikov in sodelavcev 'Revije 1957'. Nekateri so se baje tem vabilom odzvali. V razpravah na literarnem krožku (na slavistiki) dostikrat na svojevrsten način napadajo komuniste." Iz Trčkovega referata in diskusije je bil razviden "napredek" oblasti v ocenjevanju nevarnosti, imenovane krog Revije 57. Pri Besedi so ideologi napadali le njena idejna izhodišča, pri Reviji 57 pa so govorili tudi že o povezovanju neformalnih skupin, ki bi lahko v perspektivi ustvarile močan političen opozicijski blok.⁵²

Sodelavci Revije 57 so bili označeni za tisti del mlade generacije, ki še ni doumel velikih sprememb v družbi po letu 1945 in ki preveč nekritično ocenjuje stopnjo razvoja zahodne družbe. S takšnim izhodiščem je dobila Revija 57 po mnenju partijskega vrha premočan vpliv na študente Filozofske fakultete. Posebej nevarna se je zdel ideologom moč kroga Revije 57 na humanistiki, saj je to oviralo ZKS pri načrtovanem prevzemanju političnih pozicij na Univerzi in pri vplivanju na prihodnje intelektualne generacije. V skladu s takšnimi ocenami je Zihlerl predlagal: "Z administrativnimi ukrepi ne bomo ničesar dosegli, kvečjemu jih bomo še bolj strnili. Uspeh lahko dosežemo samo tako, da aktiviziramo vse, kar je v mladini zdravega, da pokažemo, kako je vse to gnilo, da v bistvu ničesar ne pomeni. Zelo važno je, če mladina sama iz svojih organizacij prispeva k temu."⁵³ Toda uresničitev takšnega predloga je bila odvisna od močne politične podpore višjih struktur, brez nje pa se "zdrava mladina" (beri: univerzitetni komite ZK in Zveza študentov) ni bila sposobna idejno kosati z mlajšo družbeno kritično inteligenco.

Na Revijo 57 je lahko oblast močnejše politično pritiskala kot na Besedo zato, ker je imela formalnega izdajatelja, ki je bil zavezan določilom zakona o založništvu. Toda teh določb Zveza študentov Jugoslavije v Ljubljani ni izkoristila, saj predstavnik izdajatelja Janez Vrhunc po mnenju oblastnikov ni bil dovolj strog s sodelavci revije, ker ni blokiral objave nobenega članka. Tako so bili objavljeni prispevki, ki so premaknili ost kritike z idejnega monopola Partije (na kar se je še omejevala Beseda) na ves družbeni in državni sistem. Partijski kolektivizem je zamenjalo razmišljanje o vlogi posameznika, ki ni podrejen širšim družbenim potrebam. S tem pa je Revija 57 postavila pod vprašaj sistem vrednot, ki jih je zagovarjala vladajoča stranka.

V času priprav na VII. kongres ZKJ aprila 1958 v Ljubljani se je pokazalo, da ima oblast vse manj posluha za idejne nasprotnike. Univerzitetni komite ZK je februarja 1958 odstavil Janeza Vrhunca, ker ni dobro igral vloge cenzorja, marca 1958 pa je bil na njegovo mesto imenovan Rado Jan, sekretar osnovne organizacije ZK na Filozofski fakulteti.⁵⁴

Poleg ideološkega vzroka je na zaostrovanje stališč oblastnikov do revije vplivala tudi akcija ZK v letih 1958 in 1959, s katero je poskušala zagotoviti

marksistični ideologiji in marksistom prvenstvo na Filozofski fakulteti. Ena od potez je bila izločitev tistih, ki so imeli prevelik vpliv na mlado humanistično inteligenco. Poleg obračuna z Revijo 57 je takrat na Filozofski fakulteti zlasti močno odmevala afera Slodnjak.

Obstoj Revije 57 je prvič visel na nitki septembra 1958, ko je sklad za pospeševanje založništva pri svetu za kulturo in prosveto LRS predlagal, da bi nekaterim revijam vzeli subvencijo. Med temi je bila našeta tudi Revija 57. Predlog upravnega odbora sklada je prebral Mitja Mejak in ga utemeljeval s težavnim finančnim položajem sklada. Svet za kulturo in prosveto LRS je predlog po burni razpravi zavrnil, strinjal pa se je z ministrom za kulturo Borisom Kocijančičem, ki je predlagal, naj revijo subvencionirajo do konca leta. Nato pa bodo morali vzeti "kriterije, ki so vodili komisijo, ki je dala predlog za ukinitve, resno v premislek tako revija kot Zveza študentov". Zato Revija 57 "za v bodoče leto ne more računati več s subvencijo, če bi te ideje, o katerih revija razpravlja, prišle v prevelik razkorak z našo kulturno politiko".⁵⁵ Drugače rečeno: če se Revija 57 ne bo "poboljšala", bo s koncem leta 1958 izgubila subvencijo. To pa je bil v tedanjem političnem izrazoslovju sinonim za ukinitve.

Tudi na skupni seji centralnega komiteja Ljudske mladine Slovenije in univerzitetnega odbora Zveze študentov 4. oktobra 1958 so menili, da se Revija 57 ne ukvarja z resničnimi problemi sedanjosti. Blaž Vrečko je v uvodnem referatu zelo kritično priznal, da je vpliv revije, "ki jo že vsi obravnavajo kot ,delikatno zadevo'", močan zato, ker ji niso sposobni parirati: "In vendar ta revija obravnava aktualne probleme, toda znotraj nje nikdar ne pride do različnih mnenj - kar je značilno za vse ostale publikacije. Kadar pa se mi lotimo obravnavati to stvar, jo obravnavamo na zelo primitiven način, kot da pozabljamo, da imamo opravka z zelo bistrimi ljudmi. Člančič v obliki feljtona še ni kritika; toda mi se s takim že zadovoljimo. Na drugi strani pa dopustimo, da nekdo izdaja v samozaložbi (to je letelo na pesniško zbirko Daneta Zajca, op. p.), kar je garancija za razprodajo. Dejstvo je, da Revija 57, ki je glasilo Zveze študentov, prerašča univerzo z obravnavanjem aktualne problematike."⁵⁶

Oktober 1958, le mesec dni za prvim predlogom o ukinitvi Revije 57, so oblastniki sprožili akcijo, ki je pripeljala do dokončne ukinitve. Za formalni povod so izbrali ostre kritike družbe v št. 5-6 drugega letnika (seveda bi sorodne kritike lahko našli tudi v prejšnjih številkah revije). V omenjeni številki je bila prva ostra kritika že kar uvodnik uredništva. V njem so se dotaknili seje sveta za kulturo in prosveto LRS in predloga o odvzemu subvencije Reviji 57. Na koncu revije sta bila objavljena še članka ob obletnici ukinitve kranjskega Prešernovega gledališča in njegove slabe posledice in kritika založb, ki zaradi "idejnih stališč" niso hotele sprejeti v program pesniške zbirke Daneta Zajca.⁵⁷

Za to številko je bil pripravljen tudi članek Jožeta Pučnika Naša družbena stvarnost in naše iluzije, ki ga je Boris Ziherl ocenil za "dilasovskega". Že pred natisom mu ga je v vpogled prinesel "predstavnik Zveze študentov v tej redakciji" (Rado Jan, op. p.) ter ga "vprašal, kaj naj napravijo s tem člankom". Ziherl mu je odgovoril: "Vi ste predstavnik Zveze študentov v tej redakciji in če ste svoj veto dali redakciji, potem imate pravico apelirati na tistega, ki vas je v to redakcijo poslal, to je na Zvezo študentov, da odloči v tej zadevi. Tako se je dejansko tudi zgodilo in je odbor Zveze študentov objavo tega članka odklonil." Ker pa je uredništvo zagrozilo, da bo namesto cenzuriranega članka objavilo prazno stran, "je predstavnik Zveze študentov znova prišel k meni po nasvet, kaj naj napravi".⁵⁸

Akcijo proti Reviji 57 je oktobra 1958 sprožila notranja uprava, ki je predlagala zaplembo št. 5-6. Do tega je prišlo 31. oktobra 1958, ko so v tiskarni v

Kočevju zasegli za natis pripravljeno številko. Istega dne je notranja uprava aretirala Jožeta Pučnika in zaslišala še nekaj sodelavcev revije ter jim grozila s sodnim postopkom. Pri uredniku Vitalu Klabusu pa so zaplenili arhiv Revije 57. Urednika Veno Taufer in Vital Klabus sta se pritožila organom za notranje zadeve in okrajnemu odboru SZDL Ljubljana, kar pa seveda ni vplivalo na odločitve najvišjih oblastnih organov.⁵⁹

Zaradi pritožbe je urednika sprejel Janez Vipotnik in se čudil stališču, "kakršnega sta zastopala glede zadev, ki so popolnoma jasne v naši družbi". Taufer in Klabus sta namreč, po Vipotnikovih besedah, zagovarjala pravico vsakega posameznika, da pove svoje mnenje in da pri objavi drugačnih stališč ne bi smelo biti zadržkov: "Te stvari so se mi zdele zelo čudne in sem jima skušal dopovedati, da v vsaki državi obstojajo določeni okviri znotraj katerih je možno kretati in če gre nekdo preko teh okvirov, potem mora računati na to, da se bodo proti njemu podvzeli ustrezni ukrepi in če ne gre drugače tudi administrativni ukrepi." Vipotnikov namig urednikoma, naj umakneta iz tiska sporne članke, sta Taufer in Klabus odločno zavrnila. To pa je seveda pomenilo, da je ljubljansko okrožno sodišče 5. novembra 1958 upoštevalo zahtevo javnega tožilca in zaplenilo revijo.⁶⁰

Usoda revije in njenih sodelavcev se je odločala na seji predsedstva SZDL Slovenije 6. novembra 1958, ko je Vipotnik poročal, kakšni zapleti so nastali v zvezi z zaplenbo revije. Razprava se je vrtela ob vprašanju, zakaj takšna revija sploh dobiva dotacije, ko pa od nje delavstvo, ki z davki podpira prosveto, nima nič (s takšno logiko so npr. leto prej utemeljevali ukinitve gledališč v Kranju, Kopru in na Ptuj, op. p.). Ziherl je ocenil, da je Revija 57 "dilasovska", kar je bila že standardna ocena, ki je veljala tudi za Besedo. (Ziherl je kot dilasovstvo v kulturi ocenjeval stališče mlajše generacije, naj se kulturne stvaritve ne ocenjujejo s političnimi očmi, še najmanj pa z vnaprej določenim ideološkim predznakom, op. p.) Proti ostrejšim sankcijam je bil Josip Vidmar, drugi člani predsedstva SZDL Slovenije pa so s sugestijami in vprašanji nakazali prihodnji obračun s krogom Revije 57: kako so lahko pisci takšnih člankov asistentje na univerzi; zakaj taka revija dobiva subvencijo; gre za organizirano akcijo, da bi zrevoltirali nezadovoljne; ni res, da izhaja premalo revij, saj imajo mladi konec koncev še Mlada pota.⁶¹

Notranja uprava je o svojem početju obveščala tudi politični vrh. Sredi novembra 1958 je poročala o ilegalni organizaciji, ki naj bi jo ustvarjal Jože Pučnik. Po zaslišanjih sodelavcev revije so ugotovili, da se je večji del uredništva strinjal z objavami "sovražne propagande", da so pripravljali ustanovitev Založbe 1551, kjer bi izdajali tudi takšne pisce, kot je Sartre, in da so načrtovali razširitev uredništva z "negativnimi elementi", kot sta Lojze Kovačič in Janko Kos. Mladi intelektualci so, po poročilu notranje uprave, menili, "da so ukrepi montirana in neresna stvar, ki hoče med njimi povzročiti preplah, kateremu pa ne smejo nasteti." "Zlasti samozavesten je Veljko Rus, ki je po izključitvi iz ZK smatral, da se je znebil težkega bremena." Poleg tega pa so revijevce branili nekateri ugledni kulturniki starejše generacije. Na prvem mestu med temi je notranja uprava omenila Josipa Vidmarja, Vladimir Kralj je baje izjavil, da so afero sprožili "protikulturni Kranjci, ki pa bodo morali odnehati na zahtevo Beograda", pohvale mladim pa so prihajale tudi iz vrst katoliške inteligence od Antona Vodnika in Edvarda Kocbeka.⁶²

Da bo oblast zaostрила odnos do mladih intelektualcev (kar se kaže v poročilih notranje uprave, namenjenih zgolj partijskemu vrhu), je ZKS javnosti

nakazala 5. decembra 1958 na IX. plenumu. O idejnopoličnih problemih je govoril Boris Zihlerl, ki je med poglavitnimi problemi omenil Revijo 57. Podrobneje pa je o njej vnovič razlagal Janez Vipotnik. Omenil je, da hočejo sodelavci Revije 57 "obravnavati družbene probleme iz pozicij nerazredno orientiranih intelektualcev", da je bila revija preveč "asistentska" in premalo "študentska" in da ima krog revije "nedvomno negativen odnos do naše družbene stvarnosti".⁶³

Decembra in v naslednjih mesecih je bila Revija 57 še večkrat tarča kritik vodilnih politikov in tema številnih sej visokih organov. Pri tem sta bila z ideološkimi kritikami aktivna zlasti Boris Zihlerl in Janez Vipotnik, o preiskavah notranje uprave pa je vodilne strukture obveščal Mitja Ribičič. Vseh nastopov nima smisla naštevati, ker so se vsebinsko vrteli okoli že povedanega: gre za skupino mlajših "zmedenih" intelektualcev, ki je snovala ilegalno sovražno organizacijo, širila protidržavno propagando in dilasovstvo, pozivala delavce k štrajku itd. Postopek je spremljala močna medijska gonja, nasprotna stran pa ni dobila možnosti obrambe.

Usoda Revije 57 in njenih sodelavcev je bila v letu 1959 domena organov notranjih zadev in nič več ministrstva za kulturo. Na procesu 30. marca 1959 je bil Jože Pučnik obsojen na devet let strogega zapora. Sledile so izključitve iz ZK za tiste, ki so Pučniku po procesu čestitali za dobro držanje,⁶⁴ oddelek za filozofijo na Filozofski fakulteti pa je bil v naslednjem reelekcijskem obdobju "skrčen" za dva asistenta, Veljka Rusa in Tarasa Kermaunerja.

Akcija proti Reviji 57 je sovpadala z drugimi potezami kulturne politike, naperjene proti Filozofski fakulteti. Verjetno je treba v tem iskati vzrok, zakaj Revija 57 ni tako hitro dobila naslednice, kot je sama nasledila Besedo. Perspektive so namreč začele izhajati dobro leto in pol po tem, ko so oblastniki z visokošolsko reformo dosegli tisto, kar so od univerze zahtevali.

Za revije v enopartijskih in ideološko monolitnih sistemih velja, da jih uredništva ne morejo izdajati zgolj po svojih težnjah in željah. Poleg njihovega je odločilno še eno mnenje, in sicer mnenje monopolne oblasti oz. njihovih ideologov, zadolženih za kulturo. Kako so cenzorji zadovoljni z revijo, se kaže v javnih kritikah, višini subvencije in ostrejših političnih pritiskih, kot so npr. zaslišanja, grožnje in sodni procesi.

Revije mlade generacije v prvem desetletju Slovenije po 2. svetovni vojni niso v tem nikakršna izjema. Skozi njih lahko spremljamo stopnjo "demokracije" družbe, opuščanje najbolj enostranskih ideoloških ocen v slovenskem partijskem vrhu in rast politične moči kritične inteligence. Na eni strani so vidne spremembe v delovanju KPS/ZKS, na drugi pa vse večja kritičnost in agresivnost intelektualcev.

Revije mladih intelektualcev so v dobrem desetletju pomenile velik premik v iskanju lastnega kritičnega odnosa do družbenih razmer. V prvih letnikih Mladinske revije se še vidi nekritično prevzemanje idej mentorjev, toda že zadnji letniki so nekaj povsem drugega. Mladinska revija se je resda omejevala predvsem na literaturo, toda že objavljanje del, ki so se povsem odvrnila od deklariranega socialističnega realizma, je pokazalo, da mlada generacija ne misli biti poslušen uresničevalec drugje zastavljenih idej.

Premik od Mladinske revije k Besedi je bilo slovo mentorstva; bivši mentorji so lahko postali kvečjemu hudi kritiki mlajše generacije. Uredništvo Besede je predvsem okrepilo esejistiko, a so se njeni kritični toni še omejevali na kritiko pojavov v kulturni sferi. To pa se je spremenilo z izdajanjem Revije 57, ki je razširila kritiko na celotno družbo.

Skladno z rastjo kritičnosti pri mladi inteligenci so se stopnjevali politični pritiski na njihove revije. O prvih letnikih Mladinske revije v višjih političnih strukturah niso razpravljali, kar pomeni, da ni bila problematična. V zadnjih letnikih je že bilo objavljenih nekaj spornih člankov, toda zgolj literarnih.

Beseda je naredila velik korak naprej s tem, ko je razširila esejistični del tako po številu prispevkov kot po številu piscev. Eseji so še najbolj razburjali partijske ideologe, pa čeprav so za formalni povod za obračun izbrali literarni prispevek. Odnos Besede do svoje naslednice je bil povsem nekaj drugega kot odnos do predhodnice. Preosnovanje Mladinske revije v Besedo je bila samostojna poteza mladih intelektualcev, ustanovitev Revije 57 pa je bil odgovor na politično potezo od zgoraj. Revija 57 pa nekaj časa sploh ni imela naslednice.

Širjenje maneverskega prostora za družbeno kritično inteligenco je bila posledica sprememb v vladajoči stranki. Njene odločitve v politiki, gospodarstvu in kulturi v prvih povojnih letih so se kmalu izkazale za napačne in nepremišljene, zato so bile spremembe in upoštevanje mnenj intelektualcev za oblastnike politična nujnost. Da pa ne bi šla kritična inteligenca predaleč, je Partija obdržala v rokah vzvode, s katerimi je lahko nadzorovala in politično pritiskala nanjo.

Prvi in najlažji način pritiska je bila grožnja z odvzemom subvencije. Uredništvo Mladinske revije se s problemom financ ni ubadalo, revija je izhajala redno, dvojne številke so bile izjema. Beseda se je z grožnjo odvzema subvencije prvič soočila ob koncu leta 1952, a ni vedela, od kod je prišel predlog. Pri Besedi je bila izjema enojna številka, v večini so bile dvojne, najdemo pa lahko tudi kakšno trojno. Uredništvo Revije 57 pa je uspelo izdati zgolj po nekaj dvojnih in enojnih številk. Pri ukinitvi Besede in Revije 57 je oblast jasno povedala, da je bila subvencija odvzeta zaradi "idejne neustreznosti" vsebine revij.

Da so oblasti pripisovale mladim intelektualcem vse večji vpliv v javnosti, se kaže tudi v ostrini obračuna. Mladinska revija je bila zgolj tarča političnih kritik. Pri ukinitvi Besede je šlo za odvzem subvencije in sodno zaplembo zadnje številke. V obračunu z Revijo 57 se je temu pridružil še sodni proces in izrek stroge zaporne kazni.

Oblast je bila v obračunavanju s sodelavci literarnih revij mlajše generacije vse ostrejša zato, ker je v njih videla vse večjo politično nevarnost. Z Mladinsko revijo večjih problemov pravzaprav ni imela, pri Besedi pa so jo motila le "napačna" idejna izhodišča. Ker so revijo vodili neki mlajši "pobalini", temu še ni pripisovala političnega pomena. Vse drugače pa so ideologi ocenjevali Revijo 57. Kritiko idejnega monopola ZKS je razširila na kritiko družbe kot celote. O Reviji 57 in njenih sodelavcih so vodilni slovenski partijci že razmišljali kot o skupini s političnimi ambicijami, ki nasprotuje obstoječemu družbenemu sistemu in nosilcem oblasti. (Potencialna) organizirana politična opozicija in enostrankarski sistem pa seveda ne sodita skupaj.

-
- ¹ Novi svet, I, 1946, št. 10, str. 819-820
- ² Mladinska revija, I, 1946, št. 1, str. 1.
- ³ Arhiv Republike Slovenije (ARS), Dislocirana enota II (DE II), Fond Ljudske mladine Slovenije (LMS), f. 12, Zapisnik seje sekretariata glavnega odbora LMS, 12. 6. 1946.
- ⁴ ARS, DE II, LMS, f. 12, Zapisnik širšega sestanka sekretariata glavnega odbora LMS, 27. 7. 1946.
- ⁵ Mladinska revija, II, 1947, št. 1, str. 4.
- ⁶ ARS, DE II, LMS, fasc. 8, IV. kongres LMS, razprava Ivana Minattija.
- ⁷ Več o tem društvu glej: Aleš Gabrič: Zveza mladih kulturnih delavcev Slovenije. Nova revija, X, 1991, št. 113-114, str. 1235-1245.
- ⁸ Mladinska revija, IV, 1948-49, št. 3-4, str. 67.
- ⁹ ARS, DE II, LMS, f. 6, m. 1, Poročilo o delu MS v letu 1948, str. 40.
- ¹⁰ ARS, DE, LMS, f. 57, Poročilo o delu redakcije Mladinske revije v letu 1948/49.
- ¹¹ ARS, Dislocirana enota I (DE I), Fond centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije III (CK ZKS III), št. 27, Poročilo o vsebini in metodah dela v literaturi, . . . v letu 1949.
- ¹² Mladinska revija, V, 1949-50, št. 9-10, str. 444.
- ¹³ Ibidem, str. 450.
- ¹⁴ Ibidem, str. 452.
- ¹⁵ ARS, DE I, CK ZKS III, št. 1, Zapisnik V. planarnega zasedanja CK ZKS, 16-17. 2. 1951, str. 65.
- ¹⁶ Ibidem, str. 81.
- ¹⁷ Ibidem, str. 82.
- ¹⁸ Ibidem, str. 92.
- ¹⁹ Slovenski poročevalec, XII, št. 140, 16. 6. 1951, str. 5.
- ²⁰ Beseda, I, 1951-52, št. 1, str. 1-2.
- ²¹ ARS, DE I, CK ZKS III, š. 2, Zapisnik seje politbiroja CK KPS, 20. 12. 1951.
- ²² Ibidem.
- ²³ ARS, DE I, CK ZKS III, Zapisnik konference z glavnimi uredniki in uredniki kulturnih rubrik centralnih listov in radia, 3. 1. 1952.
- ²⁴ Aleš Gabrič: Slovenska agitpropovska kulturna politika 1945-1952. Borec, XLIII, 1991, št. 7-8-9, str. 630.
- ²⁵ Ljubljanski dnevnik, II, od št. 2, 3. 1. 1952, do št. 8, 10. 1. 1952.
- ²⁶ Ljudska pravica, XIII, št. 2, 12. 1. 1952, str. 7.
- ²⁷ Ljudska pravica, XIII, št. 4, 26. 1. 1952, str. 10.
- ²⁸ ARS, CK ZKS III, š. 26, Zapisnik seje o polit. problematiki ljubljanske Univerze, 11. 2. 1952, str. 3.
- ²⁹ ARS, Fond sveta za prosveto in kulturo LRS (SPK LRS), f. 14, dok. 2119/19-52.
- ³⁰ Beseda, II, 1953, št. 1, str. 1.
- ³¹ Beseda, II, 1953, št. 2, str. 123.
- ³² Socialistična misel, I, 1952-53, št. 3, str. 213.
- ³³ Delavska enotnost, XII, št. 14, 3. 4. 1953, str. 6.
- ³⁴ Delavska enotnost, XII, št. 31, 31. 7. 1953, str. 6.
- ³⁵ Naša sodobnost, I, 1953, št. 6-7, str. 582-583.
- ³⁶ Naša sodobnost, I, 1954, št. 4, str. 365.
- ³⁷ ARS, DE I, CK ZKS III, Ziherl: Tiskovna konferenca, str. 10.

- ³⁸ ARS, SPK LRS, f. 23, dok. 116/3-54, 116/18-54 in 116/109-54.
- ³⁹ Arhiv Društva slovenskih pisateljev (A DSP), Korespondenca 1955/I, Dopis Cirila Zlobca, 9. 5. 1955.
- ⁴⁰ A DSP, Zapisniki 1954-1958, 6. odborova seja DSK, 11. 5. 1955.
- ⁴¹ ARS, SPK LRS, f. 28, dok. 135-55; Janko Kos: Nekrolog za Besedo. Perspektive, II, 1961/62, št. 11 (Kos, Nekrolog), str. 42-45.
- ⁴² ARS, SPK LRS, f. 40, dok. 4/6-57.
- ⁴³ Kos, Nekrolog, str. 47.
- ⁴⁴ Slovenski poročevalec, XVIII, št. 81, 7. 4. 1957, str. 2; A DSP, Korespondenca 1957-I, Dopis uredništva Besede.
- ⁴⁵ ARS, CK ZKS III, š. 76, Informacija, 20. 5. 1957.
- ⁴⁶ ARS, CK ZKS III, š. 7, Zapisnik seje izvršnega komiteja CK ZKS, 14. 5. 1957, str. 7.
- ⁴⁷ Mateja Režek: O Reviji 57. Diplomsko naloga, oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 1994 (Režek, O Reviji 57), str. 7-8.
- ⁴⁸ ARS, CK ZKS III, š. 7, Zapisnik seje izvršnega komiteja CK ZKS, 14. 5. 1957, str. 7-8; ARS, CK ZKS III, š. 76, Informacija, 20. 5. 1959.
- ⁴⁹ ARS, CK ZKS III, š. 7, Zapisnik seje izvršnega komiteja CK ZKS, 20. 9. 1957, str. 11.
- ⁵⁰ Ibidem, str. 9-10.
- ⁵¹ ARS, DE II, LMS, f. 78, VI. kongres LMS, 13.-14. 9. 1957, Celje, diskusija: Vlado Kavčič.
- ⁵² ARS, CK ZKS III, š. 76, Zapisnik seje ideološke komisije CK ZKS, 26. 11. 1957, str. 1-12.
- ⁵³ Ibidem, str. 28-31.
- ⁵⁴ Režek, O Reviji 57, str. 24-25.
- ⁵⁵ Ibidem, str. 27-31.
- ⁵⁶ ARS, DE II, LMS, f. 83, Zapisnik seje predsedstva CK LMS in uni. odbora ZŠJ, 4. 10. 1958, str. 7.
- ⁵⁷ ARS, DE I, CK ZKS III, Revija 57.
- ⁵⁸ ARS, Fond republiške konference SZDL Slovenije (RK SZDLS), š. 27, Seja predsedstva SZDLS, 6. 11. 1958, str. 47-48.
- ⁵⁹ A DSP, Korespondenca 1958/II, Dopis uredništva Revije 57, 2. 11. 1958; ARS, DE I, CK ZKS III, š. 12, Zadeva: 'Revija 57', in Naši nadaljnji ukrepi in rezultati preiskave proti skupini 'Revije 57'.
- ⁶⁰ ARS, RK SZDLS, š. 27, Seja predsedstva SZDLS, 6. 11. 1958, str. 40-42.
- ⁶¹ Ibidem, str. 40-56.
- ⁶² ARS, DE I, CK ZKS II, š. 12, Naši nadaljnji ukrepi in rezultati preiskave proti skupini 'Revije 57'.
- ⁶³ ARS, CK ZKS III, š. 7, Stenografski zapisnik IX. plenarne seje CK ZKS, 5. 12. 1958, str. 1-13 in 32-38.
- ⁶⁴ ARS, CK ZKS III, š. 68, Informacije, št. 49, 11. 3. 1959, str. 6, št. 57, 9. 4. 1959, str. 10, in št. 59, 18. 4. 1959, str. 4; Janko Lorenci: Jože Pučnik, Ljubljana 1960, str. 68-74.

DVE PESMI SREČKA KOSOVELA V DVANAJSTIH JEZIKIH
slovenski, češki, hrvaški, italijanski, madžarski, nemški, poljski, portugalski, slovaški, španski, francoski, angleški

AUGUST ČERNIGOJ, 1926

DIE GRAUE WELT
IST BLAU UND GRÜN

VES SVET JE KAKOR
V MODRINO POTOPLJEN,
VES SVET JE MODER
IN ZELEEN.

JAZ SEM SMETLJAJOČA SE LUČ
NOVEMU ŽIVLJENJU.
JAZ NE POZNAM STARIH
IN MLADIH.
VSE JE V MENI.
STARI IN MLADI,
VSI SO V MENI
Z ENIM OBRAZOM.
(V SINJEM LESKETU
OD TIHE POMLADI.)
ŽIVETI, ŽIVETI!

JAZ BI RAD HODIL
V MAJHNEM PLAŠČU
BESED.

ALI POD TEM NAJ SE SKRIVA
TOPEL, SVETAL SVET.

KAJ JE BOGASTVO?
KAJ JE RAZKOŠJE?
ZAME JE ENO:
MAJHNEN PLAŠČ IMAM
IN TA PLAŠČ NI NOBENEMU
PODOBEN.

VEČNI SPOMINČICI,
(miniaturka 52 x 82 mm)
KI JIH LAHKO PODARITE DOMA IN NA TUJE

NAROČILA SPREJEMA:

NASSA DESELLA d.o.o., ŠTANJEL 6a, 66222 ŠTANJEL, SLOVENIJA, telefon: (+386) 067/79-018

France Filipič

NOREC

Drama v petih dejanjih

O S E B E

PAVEL VURBERŠKI

PETER VURBERŠKI, Pavlov brat

AMALIJA VURBERŠKA, njuna mati

MATEVŽ, služabnik, ki je že desetletja na vurberškem gradu

GRETI, zaročenka Pavla Vurberškega

Služabnica na vurberškem gradu

FRANCELJ, služabnik na vurberškem gradu

Oskrbnik grajskih posestev

Odvetnik dr. MARIN

Orožniki iz Barbare in od Lenarta

Kmetje KOCMUTOV ZEPa, ČEPONOV MIHA, IVAN ŠLAMBERGER in KUMER

DR. MÜLLER, primarij v umobolnici v avstrijskem Gradcu

Sestra DELI, usmiljenka v umobolnici

JOŠT, strežnik v umobolnici

Prvi norec - Svetnik

Drugi norec - Zakladnik

Tretji norec - Politik

Strežnik v umobolnici

Gostilničar CAF od Trojice

Gostje pri trgatvi

Služabnik v umobolnici

Dogajanje poteka v drugi polovici tridesetih let

PRVO DEJANJE

V umobolnici v Gradcu. Večja soba, predeljena z zaveso, ki se da razgrniti. Ob stenah štiri postelje, na katerih spijo norci. Ob pričetku dejanja je temno. Na steni ura, blizu vrat velik zvonec na vrh, s katerim zvonijo, kadar ima kateri od norcev napad. Omare ob steni v prednjem delu sobe (pred notranjo zaveso), miza s stoli v sredini sobe. Nedeljsko jutro je, okna so zagrnjena, čeprav je zunaj že visok dan, norci še spijo. Zunaj zvoni v bližnji cerkvi.

P r v i p r i z o r

PAVEL: /se vzdigne na postelji in posluša zvonjenje/ Zvoni, tako pozno je že? /polagoma vstaja/ Seveda, danes je nedelja, ljudje gredo k maši. (Gre k oknu in odgrne zaveso) Kako majhni so tam spodaj, kako lezejo po cerkvenem dvorišču, kakor mravljinici, govorijo med sabo in se smejejo, mahajo z rokami in paroma vstopajo v cerkev - prav tako kakor doma pred vaško cerkvijo. Samo tako čudno je, včasih se mi zdi, kakor da mi oči slabe, odpovedujejo; a to je samo takšna majhna slabost.

Prvi norec: /se dvigne godrnjavo/ Kakor doma, začetek in konec tvojega govorjenja se vračata vedno na isto.

PAVEL: Tega ti ne moreš razumeti. Kadar bi videl te stare sive zidove, po katerih se plazi mah, majhne obokane line, za katerimi stojijo zarjaveli topovi -

Prvi norec: Vem, vse vem, nikar mi ne naštevaj travnikov in gozdov, lok in hiš, ceste in reke.

PAVEL: Seveda, vedno eno in isto, a saj ne pripovedujem tebi; samo zase -

Drugi norec: Pavel, kaj počneš?! /hitro vstane, gre k Pavlu in mu skuša preprečiti, da bi še bolj odgrnil zaveso/

PAVEL: Ali hočete zginiti v tej temi?

Drugi norec: Nikar ne puščaj sonca v sobo, veš da ga sovražim, izdaja me, mogli bi me najti oni, ki vedno vohajo za menoj, ki vedo, da sem nekje zakopal zaklad - /zakriči/ Skrijte me, rešite me! /vrže se na posteljo in se pokrije z odejo/

PAVEL: O zakladih, ki jih nikjer ni, ha, ha, vi pametnjaki! In jaz /ostro prežeče/ naj pozabim na to, kar so mi ugrabili, kar me tam čaka, vabi.

Prvi norec: Brat Pavel, v soncu stojiš, tvoji lasje so svetli kakor posušen lan, tvoje lice žari; v tvoji duši pa je tako temno. Strasti, ki te priklepajo na pozemsko, radi katerih si umišljuješ vse to bogastvo s kočijami, slugami, posedinami -

Tretji norec: /ga prekine, vstane, dene prst na čelo/ A, sedaj razumem, to je tisti grof, ki ima doma grad in tri tisoč oralov posestva.

Prvi norec: Grad? Tri tisoč oralov? Umazanost, ki je zasipala človeka v njem - na kolena Pavel, še je čas za pokoro! Poslan sem od Boga, da spreobrnem vas lakomne in pohotne, da vam odprem oči, da izženem satana iz vaših src.

PAVEL: /ironično/ Izženi satana iz srca mojega brata, a ne da mene mučiš.

Tretji norec: Tistega brata, ki vas je zaprl v to norišnico?

PAVEL: /začudeno stopi bližje/ Odkod to veste?

Tretji norec: No, če je človek vedno tako med ljudmi kakor jaz, marsikaj čuje. Ali ne poznate Bratine, ki hoče dati svetu nov red in svobodo; hotel sem dati svetu nov red; a oni, katerim bi stopil na prste, so prežali name, bili noč in dan za menoj, se na vseh zborovanjih v ozadju smejali in žvižgali. Zaprli so me tu sem, a nekoč jih bom z enim udarcem, vse zmlél, zlato krono -

PAVEL: Prosim vas, nikar, gospod Bratina!

Prvi norec: (vpije): Ha, ha! A mogočni Jošt bo pridiral in te lopnil po glavi.

Tretji norec: Kdo je ta Jošt?

Prvi norec: Tisti, ki te je snoči porinil skozi vrata in ti rekel: spi, spi, prijateljček.

Tretji norec: Tisti, z brazgotino na čelu.

Prvi norec: Tisti, da! In ušesa mu štrlijo na stran. Pravijo da od tega, ker vedno prisluškuje. Nekoč ga je Pavel potegnil za ušesa - veste, gospod Bratina, s Pavlom se posebno razumeta!

PAVEL: Nikar se ne norčuj!

Prvi norec: Saj mu vendar moram povedati, kako se imata rada.

PAVEL: Da bi mu razbil bučo. Nekoč je bil hlapec, a so ga na bogve kakšen način in po katerem priporočilu povišali v bolniškega strežnika. Zunaj bi mu dal dva dinarja napitnine, če bi zapregel konja, a tu se mi posmehuje, gospod grof... Jaz ne zdržim več tukaj!

Tretji norec: Vam nihče ne pomaga, da bi prišli odtod?

PAVEL: Brat in mati me hočeta opehariti za dediščino. Sedaj ko bom polnoleten, me hočejo proglasiti za norega.

Tretji norec: Zanimajo me podrobnosti, te mi niso znane.

PAVEL: Moj oče je upravljal bratovo posestvo; ta je namreč mlad umrl in zapustil samo hčerkico Greti, kateri je bil moj oče tudi varuh. Mene je imel posebno rad, in ker sva skoraj iste starosti, pomislite, celo istega meseca rojena, naju je šestletna zaročil in v oporoki mene določil za glavnega dediča. /premolkne/

Tretji norec: Razumem, to je težko.

PAVEL: Zadnja leta sem bil v šolah; dokončal sem na univerzi dva semestra ekonomije in med tem časom so se doma zarotili proti meni. Med počitnicami sem jezdil prek polja, preskočil s konjem potok, padel v vodo in se prehladil, staknil sem pljučnico. Prepeljali so me v bolnišnico in zdaj trdijo, da mi je vročica udarila na možgane in mi omračila um. Res sem nekaj dni visel med življenjem in smrtjo, nato sem zapadel v čudne blodnje, da nisem razpoznaval ljudi okrog sebe, in še zdaj me od časa do časa prebegnejo čudne sence čez oči, toda nisem ob pamet /vzklikne/, nisem norec! - /premolk/ Čez dva dni bom polnoleten, takrat me hočejo razdediniti in se me rešiti za vedno.

Tretji norec: Dragi prijateljček, res ste v hudih škripcih.

PAVEL: Kaj naj storim? Stojim dan za dnem ob oknu in sanjam o svojem domu.

Prvi norec: /ironično/ In nam pripoveduješ svoje zgodbe.

PAVEL: /odsotno/ Premišljujem, se mučim z negotovostjo. Ne vem, kaj je z Greti, ali mi je še zvesta, ali pa so jo že prelisicili kakor mene. /Molk./

PAVEL: Včasih je v meni za nekaj trenutkov vse mrtvo, kakor da so mi ves zunanjí svet izbrisali iz spomina. /stopi zopet k oknu in odgrne zaveso/ A kadar tako zazvoni - in ta zvon ima prav takšen glas kot naš domači, grajski, tedaj se v meni vse pretrga! /zunaj pade zapah/

Prvi norec: /gre hitro k drugima dvema/ Vstanita! Jošt prihaja!

PAVEL: /proti vratom/ In kadar potem pride takšen lopov kakor ta hlapec -

D r u g i p r i z o r

/Vsi norci so pokonci, Pavel je pri oknu. Vrata se odprejo, na pragu se prikaže sestra Deli./

DELI: Dobro jutro, glej, vsi ste že na nogah; lepo, danes je nedelja.

PAVEL: Deli, ti tako zgodaj pri nas? Jošt - .

DELI: Saj, Jošt pride takoj - .

Prvi norec: Njega se ne iznebimo.

DELI: /se obrne proti Pavlu/ Kaj me tako gledaš, Pavel. Ali ti ni prav, da sem prišla?

PAVEL: Prav? Še sprašuješ? Samo ta hlapec - .

DELI: /ga prekine/ Poslušaj Pavel /stopi proti njemu, ga prime za roko in odpelje k omari/
Spodaj sta tvoj brat in tvoja mati, stari služabnik Matevž je z njima. Jošt ju je peljal k primariju.

PAVEL: Kaj hočejo? Ali so prišli, da me zasmehujejo v tem zaporu? /ironično/
Morda pa mi bodo vrnilo prostost? /tiše/ Si ujela kakšno besedico, ki bi mi vrnila upanje?

DELI: Ničesar. Ali verjemi mi, pravica se bo skazala, se mora!

PAVEL: /vzkipi/ Pravica? Če bi bila pravica na svetu, ne bi bil tu.

DELI: Potrpi in s svojim vedenjem ne daj povoda, da bi mislili, da si res bolan.
Brzdaj se.

PAVEL: Potrpi, brzdaj se, ko ti hočejo viharna čustva razgnati srce.

DELI: Sedaj se obvladaj. Zunaj po mestu govorijo o tebi. Dr. Müller je danes v bolnišnici, tvoji domači in on te bodo najbrž obiskali.

PAVEL: Hvala, sestra Deli, za tvoje opozorilo. Poskušal se bom obvladati.

Prvi norec: /se jima približa, priliznjeno, medtem ko druga dva norca pospravljata posteljo/ Se-
stra, pomislite, politik je odejo položil narobe in vzglavje je dal k nogam!
/Pokaže k postelji tretjega norca./

DELI: Pokažite mu, kako se naredi, a ne smejte se mu. Vi ste dobri. /Gre k postelji tretjega norca in jo uredi./ Tako mora biti, jutri pa boste že znali.

Tretji norec: Hvala vam, sestra.

PAVEL: Deli.

DELI: Kaj bi še rad?

PAVEL: Bodi z menoj ob obisku.

DELI: Moram pogledati še k drugim bolnikom. Ali misliš, da imam samo tebe?

PAVEL: Ni zato, Deli. Kadar si ti v bližini, sem mirnejši, spokojnejši. bojim se, da se ne bom mogel premagati, če pride Jošt, ta hlapec.

DELI: Zapri oči, pomisli na dom.

PAVEL: Ali moreš razumeti, kako je zame strašno to ponižanje. Kadar me nažene iz sobe kakor žival, tedaj -

DELI: Pavel! /z dlanjo mu zakrije usta/ Niti besede več. Ali jih slišiš, prihajajo. In ti še nisi uredil svoje postelje. Kako sem mogla na to pozabiti! /Oba gresta k ležišču, zložita odejo in poravnata blazino. Na hodniku se oglasi govorjenje, nekdo zunaj se zasmeje, na vratih Jošt, za njim čez čas obiskovalci./

T r e t j i p r i z o r

JOŠT: Tako, prijateljčki, danes sem bolj pozen. No, saj ste že vsi pokonci /se obrne k obiskovalcem/, vidite, vzorni bolniki!

PAVEL: /vzroji/ Prekleti -

DELI: /pomirjujoče/ Pomisli, kaj si mi obljubil.

JOŠT: /stopi bliže/ Samo gospod grof se ne morejo navaditi na red. Celo sestra mu daje potuho, glej ga no. In kakšna zamera, če človek reče gospodu grofu kakšno bolj trdo besedo!

Primarij: /stopi iz ozadja/ Ali je vse končano, Jošt?

JOŠT: Oprostite, gospod primarij, za trenutek bo moral obisk počakati. Toliko, da se umijejo. /k norcem/ Brisače in za meno!

/Norci vzamejo brisače in odidejo na hodnik, samo Pavel in Deli obstojita ob postelji./

DELI: Pojdi vendar!

PAVEL: Razbijem mu glavo!

DELI: Za božjo voljo, vzemi! /Mu pomoli brisačo./

JOŠT: /ki je obstal na pragu in se obrnil; preteče/ In vi, gospod grof? Ali se vam zamalo zdi? Ali hočete crkniti v umazaniji?

PAVEL: /gre proti Joštu, ta dvigne palico, ki jo drži v roki, preteč, ko se mu Pavel približuje/ Počakaj! /Izdavi Pavel iz sebe in pobegne na hodnik./

JOŠT: /povesi roko s palico/ Treba je biti previden, pri norcih človek nikoli ni gotov za življenje!

Primarij: /Joštu, blago, a očitajoče/ S prijaznostjo, ne pa z grobostjo jih morate nava-jati na red. Tolikokrat sem vam že rekel.

JOŠT: Gospod primarij, tukaj pomaga samo palica, jaz poznam dobro ljudi. /Se zasmije in odide./

Č e t r t i p r i z o r

Primarij: /obiskovalcem, ki vstopajo/ Oprostite gospoda, morali bomo nekoliko počakati, toliko, da se vrnejo pacienti iz umivalnice.

PETER: /mater/ Ali si ga videla, kakšen je?

AMALIJA VURBERŠKA: /primariju/ Enak izraz ima na licu, kakor ga je imel njegov oče zadnje leto pred smrtjo.

PETER: In takšnemu človeku naj bi dali posestvo v roke?

Dr. MARIN: Kako čudno, gospod primarij. Skoraj ne bi spoznal nekdanjega obetajočega študenta z univerze.

Primarij: Res se je hudo spremenil v zadnjem času.

Dr. MARIN: Najlepši in najdrznejši izmed vseh tovarišev, zdaj sključen, bled z upadlimi lici, neobrit.

PETER: Kako je prav, gospod doktor, da se prepričate na lastne oči, da je vse, kar ljudje govorijo zunaj, laž in da je resnica samo ta bedni norec, ki ga je treba krotiti s palico.

Dr. MARIN: Spominjam se ga, kako je s sošolci prihajal k meni na dom in jim navdušeno govoril o pravici, ki naj jo dosežejo vsi ljudje v socialnem redu.

PETER: Isto se je ponavljalo tudi doma. Prepričan sem, da so bili to že začetki njegove bolezni.

AMALIJA VURBERŠKA: Ki je napredovala tako daleč, da je zadnje čase hodil po vasi od koče do koče, obljubljal ljudem, da jim bo razdelil svoje imetje, ki sploh ni njegovo, da nas bo pogнал po svetu. Družinsko imetje, ki se je ohranilo stoletja, je mislil zafrakčati potepuhom in brezdelnežem.

Dr. MARIN: Ne, v mojih očeh to ni znak norosti, če hoče človek pomagati lju-dem. Moderna socialna zakonodaja - .

PETER: Saj ne gre za to, gospod doktor. Tudi jaz imam srce za ljudi, za človeško bedo, ampak če nekdo ni več odgovoren za svoja dejanja! Prosim gospod primarij!

Primarij: Po mojem mnenju so stvarni znaki obremenjenosti. Vročinska bolezen - .

PETER: /ga prekine/ Tudi brez nje bi prej ali slej prišlo do izbruha.

Primarij: Morebiti. Ta pa je na vsak način pospešila v njem notranji razkroj in verjetno je, da bo prej ali slej tudi oslepel.

Dr. MARIN: Vse se bo pokazalo. Hočem videti samo resnico. Ako ni bolan, potem sumim - .

MATEVŽ: Glejte jih, se že vračajo.

Dr. MARIN: Moj ubogi prijatelj /odide ven/.

PETER: /primariju/ Ako ni, potem - a to ni mogoče, gospod primarij. Vi razumete moj položaj, veste, da tu ne gre samo za usodo enega človeka, ampak cele vasi, da, pokrajine.

Primarij: In predvsem za vašo usodo.

PETER: Gospod primarij!

Primarij: Nič nepotrebnih besed, jaz dobro vem, kaj je moja dolžnost.

P e t i p r i z o r

Dr. MARIN: /Pavlu, s katerim vstopa/ Ko se vidiva po tolikih letih.

/Deli se vrne./

PAVEL: Da me najdeš v takšnem položaju, si nekoč gotovo nisi mislil! Poglej jih, /obstane in pokaže na okoli stoječe/ kako so se postavili naokrog in me opazujejo moji dragi obiskovalci.

PETER: /stopi bliže, odzadaj grede norci drug za drugim mimo/ Pozdravljen brat!

PAVEL: /dr. Marinu/ Ali čuješ njegov priliznjeni glas. Beseda brat mu gre čisto lahko z ustnic, kadar bi mu pa pogledal v srce, tam ni brata, samo zlobnosti in pohlep.

AMALIJA VURBERSKA: /stopi k Pavlu/ Za božjo voljo, Pavel, kako vendar govoriš, ali nas ne poznaš?

PAVEL: Kako vas poznam, še predobro! Prišli ste, da se naslanjate ob moji usodi, da me sodite /glasno/.

DELI: /ki je medtem zagnila zastore/ Pavel!

PAVEL: Kaj vendar mislim. Oprostite mi, težko je biti človeku miren v takšni okolici, ko moram noč in dan razglabljam o nečem, česar ne razumem, ko si zaman razbijam glavo nad svojo temno usodo, ki jo je moral nekdo zakriviti.

PETER: Sam si si jo zakrivil s svojo nepremišljenostjo. Če ne bi bil tako divje jezdil - .

PAVEL: Vem, vem vse to, nikar mi ne očitajte. Tisočkrat sem se že tolkel po glavi in klel podivjanega vranca. Sicer pa kakšen smisel ima, da se o vsem tem danes pričkamo. Da ste me obiskali, morate imeti gotovo kakšen važen vzrok. Ne verjamem, da vas je pripeljalo vaše usmiljenje, bratovska ali materinska, ne vem, kako bi jo imenoval, ljubezen, k meni.

AMALIJA VURBERSKA: Kako moreš govoriti o - .

PETER: Pustite, mati. Brezsmiselne so vsake sentimentalnosti. Pavel, dobro veš, da si pojutrišnjem polnoleten. Po testamentu, na katerega se ti vedno sklicuješ, bi moral prevzeti posestvo in se poročiti. A ker je testament - .

PAVEL: /ga prekine/ Ni res, lažeš, sodišče ga je potrdilo!

PETER: Vložili smo proti razsodbi priziv in dr. Marin, predsednik sodišča, mi je dal zagotovilo, da bo naša vloga ugodno rešena.

PAVEL: Pustite me vstran od tod in bom vse sam uredil.

PETER: Pa saj to je ravno tisto. Zdaj je prišla vmes še tvoja bolezen, za katero se ne ve, ali jo je zakrivila samo trenutna zmeda v tvojem organizmu ali pa je posledica in dediščina očetovega življenja.

PAVEL: Dobro veste, da je bil oče zdrav vse do zadnjih treh let pred smrtjo. Mati lahko izpriča - .

AMALIJA VURBERŠKA: To ni res, moj sin. Bil je že prej bolan, kar pa smo skrivali. Jaz sem svojega moža najbolje poznala. Tebi hočem dobro. Ako ni posledic te bolezni v tebi, mi lahko verjameš, da bom jaz kot tvoja mati tega najbolj vesela. Zato je potrebno, da ostaneš še nekaj časa v zdravniški oskrbi.

PAVEL: Kaj potem sploh hočete od mene?

PETER: Gre za to, da se uredi premoženjsko stanje. Podpisati moraš izjavo, s katero se popolnoma podvržeš zdravniški razsodbi.

PAVEL: Ne, nikdar ne pristanem na to. Jaz sam se hočem udeležiti zapuščinske razprave.

PETER: /skomigne z rameni/ Ne v mojih, ampak v rokah gospoda primarija leži ta odločitev.

PAVEL: Zarotite se proti meni kakorkoli hočete, jaz ne odstopim od svojih pravic. /se obrne k dr. Marinu/ Prosim vas, dragi prijatelj, vidite me zdelanega od bolezni, a moje misli so jasne, moja izvajanja dejanje razumnega človeka.

Dr. MARIN: Doslej da - .

PAVEL: In zato nima nihče pravice jemati mi svobodno odločitev; ostajam pri svojih pravicah in vem, da isto misli tudi moja zaročenka.

PETER: Ako si že omenil Greti, bolje je, da takoj opravim, kar je potrebno. Greti se je tebi odpovedala, pripravljena je razdreti zaroko in se poročiti z menoj.

PAVEL: /trenutek nemo strmi, nato izbruhne/ Laž! Prevarali ste jo!

PETER: Prevarali? Ne, ti sam si se prevaril v njej.

AMALIJA VURBERŠKA: Rekli smo ji, da naj potuje danes z nami, a je odgovorila, da noče več videti norca.

PAVEL: Dokažite.

PETER: Nimamo navade vabiti cele sosesčine k družinskim pogovorom. A mislim, da ti lahko velja kot dokaz tudi to, da te niti enkrat ni obiskala v vsej tvoji bolezni.

PAVEL: /izbruhne v jok/ Ne, ne! Saj ni mogoče! /Se nasloni na okno./

AMALIJA VURBERŠKA: /gre k njemu in ga dvigne/ Pomiri se, moj sin. Nima smisla, da se nad čim žalostiš, kar je bilo neogibno. Vsa ta leta, ko si bil zdoma - . Pavel: Ne ta leta /trpko/, ampak vi ste bili, ki ste med naju zasejali razdor, ker se hočete polastiti tudi njenega premoženja.

PETER: Čemu se o tem prepirati, dejstva govorijo. V tem trenutku, ko se je ona tebi odpovedala, je postal tudi drugi del testamenta neveljaven. /Molk./

PETER: Kaj praviš na to?

PAVEL: /se počasi obrne, grozeče/ Vi ste še tukaj, kaj čakate? Kaj še hočete od mene? Da se naslajate nad mojimi solzami? Da pasete ugodje nad človekom, ki ste mu ubili njegovo srečo? Ven, ven, podleži!

AMALIJA VURBERŠKA: Tako se ne moremo ločiti, sin.

PAVEL: Niti besede več, mati. Tudi vi ste krivi tega lopovstva, te prevare.

PETER: Pojdimo, blazen človek nas ne more žaliti.

Primarij: Res je čas, da odidemo. Kmalu bo jutranja vizita. /Petru in Amaliji Vurberški/ Prosim vaju, da stopita z menoj v mojo pisarno.

PETER: Prav rad, da uredimo finančne zadeve. Ti, Matevž, nas medtem počakaj na vrtu.

MATEVŽ: Kaj ne smem na obisk k sorodnikom?

PETER: Potem lahko odideš. Morda te še potrebujemo. /Matevž stopi v ozadje./

Dr. MARIN: Pavel, hudo mi je za tebe.

PAVEL: Le pojdite, vem, da ste sedaj tudi vi prepričani o mojem norčevstvu.

Dr. MARIN: Tvoj prijatelj sem, vedno, tudi če si bolan, in ti bom pomagal, kolikor je v moji moči. /Odide./

/Matevž, ki je že odhajal, se obrne in stopi k oknu, kjer stojita Deli in Pav-le./

Š e s t i p r i z o r

MATEVŽ: Gospodar! Pavel. /Se približuje Pavlu./

PAVEL: In ti, Matevž!

MATEVŽ: Pozdrav od gospodične, to je dala za vas. /Skrivaj potisne Pavlu v roke pismo./

PAVEL: Od nje? Potem ni res - .

MATEVŽ: Vi morate domov. Pobegnite, pobegnite!

JOŠT: /stoji pri vratih, ko gre Peter iz sobe/ Hvala, gospod! Bom že tako opravil. Kar Jošt obljudi, to tudi drži.

PETER: Prihodnjikrat bom še kaj primaknil. Posebno te dni pazite nanj.

PAVEL: /tiho Matevžu/ Nemogoče, iz tretjega nadstopja?

MATEVŽ: Prinesem vam - .

JOŠT: /se približuje/ No, kaj je stari? /oblastno/ Kdo ti je dovolil stopiti v sobo?

PAVEL: /Matevžu/ Počakaj spodaj.

PETER: Pojdi, Matevž. Nimaš več kaj iskati pri norcu!

JOŠT: /Matevžu/ Ali misliš, da se bomo še ukvarjali s teboj? Mi nimamo toliko časa! /sestri Deli/ Kajneda, sestra, saj vi ostanete pri bolnikih do vizite. Moram z gospodo.

DELI: Brez skrbi, Jošt. Jaz bom že popazila, da bodo vse uredili. /Obiskovalci odidejo./

S e d m i p r i z o r

DELI: Pavel, kaj si storil. S tem svojim nastopom - .

PAVEL: Ali si jih videla, kakor volkovi so se vrgli name. In vsaka njihova beseda je bila laž!

Prvi norec: /sedi na postelji/ Še vedno ne more verjeti, da ga je zaročenka zapustila. /Tudi druga dva norca sedita vsak na svoji postelji, vsi se čohajo, si čistijo nohte, se zabavajo med seboj./

PAVEL: /pokaže Deli pismo/ To sem dobil od nje.

DELI: /začudeno/ Pismo! Le kako si prišel do njega?!

PAVEL: Matevž mi ga je prinesel. /raztrga ovoj, prebira pismo, ko ga prebere, ga poda Deli./ Deli, beri! Ti moje drago dekle, kako je v meni svetlo, kako sem mogel samo za trenutek zadvomiti. /Deli bere/ Ali si slišala, kako je rekel, da ona noče k norcu /sam sebi/ In zdaj mi napiše: Ti moj dragi, ki si vse moje življenje, vsak trenutek mislim samo nate, pridi domov!

DELI: /vrne pismo Pavlu/ Lepo je to, Pavel.

PAVEL: In ti nisi vesela, ti se ne raduješ z menoj? Kaj je s tabo? Čemu ti tako trepečejo roke?

DELI: Samo domišljajš si, veselim se tvoje sreče.

PAVEL: /žalostno/ Ah, ne. Ni res. Kako sem mogel na to pozabiti, da sem od vseh obsojen, zaničevan. In tudi ti se na tihem smeješ tej moji borni ljubezni, pomiluješ me. Tudi ti spadaš k tem mojim čuvarjem.

DELI: /ogorčeno/ Pavel! To je tvoja zahvala. Tako mi vračaš - . /zaihti/

PAVEL: Saj nisem tako mislil, Deli, oprosti mi, odpusti mi, vse to slepomišenje, hinavstvo in zahrbtnost sta tega kriva. Toliko so v meni nasuli zlega, boriti se moram proti temu.

DELI : /se pomiri/ Razumem te. Nisem kriva, da sem samo uboga sestra, ki moram storiti, kar mi drugi ukažejo...

PAVEL: /nežno/ Če bi ti vedela, da bi že davno zdvomil nad samim seboj in se vrgel iz tega tretjega nadstropja na tlak, če ne bi bilo tebe. Pomisli, kako bi jaz drugače mogel s tem širokim, pisanim svetom v sebi zdržati med temi štirimi stenami, ponižan, oropan človeškega dostojanstva. Opazujem te, kako greš od postelje do postelje in imaš za vsakega bolnika prijazno besedo.

DELI: Samo moja dolžnost je, kar storim, nič več.

PAVEL: Mnogo več; tudi sestra Marjeta je storila svojo dolžnost.

Drugi norec: /se vmeša v pogovor/ Ha, ha, sestre Marjete se spominja, tiste z brčicami in ki je malo škilila.

DELI: /prijazno odgovori Pavlu/ Vidiš, tudi tvoji tovariši se je še vedno spominjajo.

PAVEL: /z zadržano nejevoljo/ To je njihov norčevski smeh. Deli, kako moreš ti zdržati med temi ljudmi, vse svoje mlade dneve.

DELI: Ali misliš - .

PAVEL: Kadar stojiš tako pred menoj, s tem ljubim izrazom na licu, tedaj si te predstavljam kakor mater, ki visoko dviguje svojega majhnega otročička v zrak, otročiček pa caplja in kriči in ona ga poljublja.

DELI: /se umakne/ Nikar tako ne govori. Veš, da je nesmiselno.

PAVEL: Vsak človek je ustvarjen za srečo. Tudi ti; čemu ne greš skozi svetli, razkošni svet; ali misliš, da ne bi tam našla moža, ki bi bil vreden tvoje ljubezni, bogastva, ki ga nosiš v svoji duši?

DELI: Pusti me, čemu mi vse to govoriš. Ali ne vidiš te moje črne redovniške obleke, mojega belega ovratnika in pokrivala?

PAVEL: /se razvname/ Zato ker je v meni toliko luči, sonca, rad bi ga vsem razdal. Dokazal bi ti rad, kako si mi blizu, in te prosil, da bi me tudi ti imela vsaj malo rada.

DELI: Pavel, ti si otrok.

PAVEL: In ti si moja ljuba sestra, kajne?

DELI: /pomirjujoče/ Seveda, Pavel.

PAVEL: Videla si tistega starega moža, ki je prišel z našimi in mi je izročil pismo. Spodaj na vrtu čaka, prosim te, pripelji ga sem, samo za dve minuti, da lahko govorim z njim.

DELI: Tega pač ne morem. Brez primarijevega dovoljenja - .

PAVEL: Poslušaj me! Ti si tako dobra, ti me moraš razumeti. Brala si pismo. Doma me čaka zaročenka, zvedela si, kako me ima rada, in jaz jo tako ljubim, da bi po kolenih drsal okoli sveta, samo da bi jo enkrat videl.

DELI: /se obrne vstran./

PAVEL: Nikar se ne obračaj vstran, ti moraš pomagati! Deli, ali si koga kdaj ljubila tako, da ti je to čustvo napolnjevalo vse življenje, da je vsaka najmanjša misel bila obžarjena od tvoje ljubezni? - Tako imam rad Greti. In ta stari služabnik je edina vez med nama.

DELI: Zdaj vem, čemu si bil poprej tako prijazen do mene.

PAVEL: Ne, Deli, ni res -

DELI: Počakaj. /Naglo odide./

O s m i p r i z o r

Prvi norec: Kaj ne, tale sestra Deli - .

Drugi norec: Pst, kaj takšnega se ne sme glasno povedati.

PAVEL: Nehajte vendar že s svojimi neumnostmi.

Prvi norec: Da, da, neumnosti! Ampak jaz bi pri takih očeh kar pozabil na zaročenko tam zunaj.

Tretji norec: Ta meniška kuta.

PAVEL: /razjarjeno/ Niti besede več! Mir! /Gre k oknu./

Prvi norec: Ti nam prepoveduješ govoriti? Ali ne veš, da je norcem vedno dovoljeno govoriti resnico - in čeprav nisem norec, se poslužujem te pravice.

Sestra Deli - .

PAVEL: /gleda skozi okno/ Zdaj ga je našla, ha, izginila sta skozi stranski vhod.

Drugi norec: Pst, ne tako glasno.

PAVEL: /se obrne/ Kaj čakate za mojim hrbtom. Le smejte se, danes se tudi jaz smejem - ha, ha, ha /se nameni k vratom/. Hitro, hitro /nestrpnost udarja z ного ob tla./

Prvi norec: Nikar ne bodi tako nestrpen, sestra se zagotovo vrne.

Pavel: Že prihajata po stopnicah.

D e v e t i p r i z o r

DELI: /vstopi/ Tako, ampak samo za dve minuti.

PAVEL: Hvala, Deli. Tega ti ne bom nikoli pozabil.

DELI: Samo dve minuti, sem rekla. Ali sploh slutiš, v kakšno nevarnost se podajam za tebe?

/Medtem vstopi Matevž in obstane pri vratih./

MATEVŽ: Toliko da sporočim, kar so mi oni sporočili.

DELI: Seveda - oni /zagrne zaveso v ozadju sobe in izgine za njo/.

D e s e t i p r i z o r

MATEVŽ: Gospodar, prosim vas, pridite domov!

PAVEL: Kaj ti je Greti naročila?

MATEVŽ: Mlada gospodična me je s solzami v očeh prijela za roko in mi rekla: Pozdravi ga, povej mu, da brez njega ne zdržim več.

PAVEL: Kako je z njo?

MATEVŽ: Hudo, hudo, gospodar. Star sem in to srce je marsikaj doživelo. A tega, kar se sedaj godi! Kjerkoli milostljiva gospodična hodi, je Peter za njo. Zadnjič sem obrezoval rože na vrtu, bila sta v vrtni uti. On se je smejal, naenkrat je ona zakričala: Pustite me! in vsa rdeča stekla po vrtu v grad.

PAVEL: Prekleti zlobneži.

MATEVŽ: Janja, njena služabnica, mi je povedala, da so gospodična tisto noč vso pre jokali. Rada bi vas obiskala, a je ne puste nikamor. /Premolk./ Tu sem vam prinesel, skrijte. /poda Pavlu zavojček z vrvjo in suknjo/ Da ne boste hodili v bolniški halji naokoli. /Pavel oboje skrije v omaro./

PAVEL: Ti ostaneš v Gradcu?

MATEVŽ: Da, pri sorodnikih.

PAVEL: Ko bo bila ura devet, pobegnem. Čakaj me zunaj in tako pre moti vratarja, da bom splezal čez ograjo.

MATEVŽ: Morate priti domov. Bil sem snoči na vasi. Čeponov Miha, Gabrov Miha in Kocmutov Zepa so mi rekli, da vam pomagajo kakorkoli, samo da se vrnete.

PAVEL: Kako je lepo, da me niso pozabili.

MATEVŽ: Kako bi vas mogli pozabiti. Vi nam hočete pomagati, v tej krivici živeti ni mogoče več, bolje je poginiti kakor pa živeti. Peter je zopet tri družine vrgel iz koč, ker niso odrajtali dnine.

PAVEL: Kar sem obljubil - /od zunaj se sliši avtomobilsko hupanje/.

MATEVŽ: To je dogovorjeno znamenje s šoferjem, kadar pridejo oni od primari-
ja. Iti moram.

DELI: /se vrne iz ozadja sobe/ Tako, vsak čas bo prišla vizita. Ali sta končala?

PAVEL: Sva, sestra. Hvala Matevž za sporočilo. Reci Greti, da ji vedno zaupam,
da se bo pravica pokazala - in da bom prišel kmalu domov.

MATEVŽ: Brez skrbi naj bojo, gospod. Vse do črke bom sporočil.

DELI: Le hitro, stari.

PAVEL: In posebno Kocmutovega Zepa ne pozabi pozdraviti. Tisto zaradi poti
preko graščinskega bomo že uredili, ko pridem domov.

DELI: Zunaj prva vrata na levi in naravnost po stopnicah navzdol.

MATEVŽ: /med vrati/ Srečno. Bog plačaj.

DELI: Da, da, srečno, nikar tako ne kričite. Cela hiša naj zve, da sem vas pripel-
jala sem. /Zapre vrata in se obrne k Pavlu./

PAVEL: Deli, ljuba Deli, kako naj se ti zahvalim. Ali sploh moreš slutiti, kaj si sto-
rila zame?

DELI: Mogoče bolj, kakor si ti misliš.

PAVEL: Veš, prinesel mi je s seboj vonj po domačih gozdovih, po živini in po tis-
tih majhnih zakajenih kočah. Če bi ti vedela, kako je v meni naenkrat spet
vse lepo, ozdravljena je vsa bolečina. Greti misli name, samo name, in ti
dobri majhni ljudje po vasi čakajo kdaj se vrnem.

DELI: Morajo biti res dobri ljudje; a zdaj moram - /hoče oditi/.

PAVEL: Samo malo še počakaj. Komu pa naj vse povem? /prime Deli za roko in jo
potegne k oknu/ Pomisli, tisti kmetiči stojijo pred svojimi kočami in gledajo
po vasi gori, ali se ne bom pripeljal v koleslju, včasih sem se vozil z njim,
takega imam, majhnega, z narisanimi rdečimi rožami na blatnikih. Zvečer
bodo v svojih izbah sedeli okoli mize in se pogovarjali o meni. Tisto svojo
ubogo tuklo bodo pili, stikali glave, nato bo eden odšel ven in vzkliknil:
Naš gospod so tu! In jaz bom stal zunaj pred vrati in se smejal!

Prvi norec: /se dvigne s postelje/ Pavel, pridi hitro, nekaj važnega ti moramo pove-
dati - .

PAVEL: Že grem, takoj, Torej še enkrat ti hvala, Deli.

DELI: Že dobro.

PAVEL: /gre proti zavesi v ozadju sobe/ Saj ni res.

Prvi norec: /gre za njim/ Prav zares!

PAVEL: Ah, kaj...

/Drugi in tretji norec se dvigneta s svoje postelje. Vsi trije norci in Pavel odidejo za zaveso v
ozadje sobe. Sprejaj v sobi je samo Deli./

E n a j s t i p r i z o r

DELI: /govori sama s seboj/ O, Pavel, več slutim, kakor ti sploh lahko misliš. Mar ne
berem v tvojih očeh vsako tvojo misel. /stopi k omari in jo odpre, dvigne vrv/ Tale
vrv bo, mislim, ravno zadosti dolga. /položi vrv nazaj v omaro, odvije paket/ In
tako majhno suknjico ti je prinesel. /drži suknjo in razmišlja/ Ko bi vedel, kako
si kljub vsemu otrok! - Kako si dejal: da bi zanjo po kolenih drsal okoli sve-
ta... /krčevito zaihti/ In jaz sem samo uboga sestra. Moram - /vzame vrv iz omare
ter z vrvi in suknjo v rokah odide proti vratom, a se na pol poti ustavi/ Mogoče bi bila
včasih rada daleč skozi veliki svet, a zdaj - ne vem - ne vem - /se počasi vrne
k omari, položi vrv in suknjo vanjo in jo zapre/ In si me vprašal /sklene roke/, ali sem
kdaj koga ljubila tako, da mi je tisto bitje napolnjevalo vse življenje, da je

vsaka najmanjša misel bila obžarjena samo od tega čustva. Da, samo sestra...

/Tema./

D v a n a j s t i p r i z o r

/Zvečer, tik pred deveto, norci so že legli, samo Pavel sedi na svoji postelji. Zavesa v ozadju sobe je odgrnjena./

Prvi norec: Pavel še vedno ne spi. Danes je bil zanj nemiren dan.

PAVEL: /nestrpno/ Da ta prekleti človek nocoj ne pride - .

Drugi norec: /posmehljivo/ Ha, ha, čaka na Jošta.

Prvi norec: Saj sem ti rekel, da se imata rada.

Tretji norec: Koliko je že sploh ura?

PAVEL: Devet bo kmalu.

Drugi norec: Danes je nedelja in Jošt sedi v krčmi Pri treh zvoncih, pije in objema tisto malo črno kelnarico.

Prvi norec: Namesto da bi dajali računa o izgubljenem dnevu.

PAVEL: /se spusti s postelje na tla, prisluškuje/ Zdi se mi, kakor da prihaja.

Drugi norec: Pavel, v posteljo hitro. Drugače bo vik in krik.

PAVEL: /ugasne luč in smukne v posteljo./

T r i n a j s t i p r i z o r

JOŠT: /odpre vrata in prižge luč/ Vsi že spijo? Je to mogoče? Ali imajo kaj za bregom? /se ustavi ob Pavlu/ A, gospod grof so tudi že zaspali? Danes so jih dobili po grbi, da bodo imeli vse življenje zadosti. Ne, ti ubogi norček, ti mi ne uideš. Še mnogo takšnih okroglih denarcev se bo na tvoj rovaš potočilo v moj žep. /stopa ob ležiščih/ In to je svetnik in to je tisti z zakladi /se ustavi pri tretjem norcu/, a ta je oni, ki je hotel vlado vreči - lepa družba, pravi kujon pa ta. /se vrne k Pavlu/ Le sanjaj o svojem gradu in o svoji ljubici, ki zdaj z drugim spi. Človek bi ti moral biti pravzaprav hvaležen za vino in natakario. Ha, ha. /Odide in zaklene./

PAVEL: /se čez čas dvigne, zleze s postelje, se splazi k vratom in posluša/ Da, zdaj je zaklenil zunanja vrata, zdaj gre po stopnicah. Prekleti lopov! Drago boš plačal za vse te okrogle denarce; ubogi norček ti bo pokazal.

Prvi norec: Pavel, kaj vendar počneš?

PAVEL: Pokrij se čez glavo in moli! /Se oblači./

Drugi norec: Samo luči ne prižigaj!

PAVEL: Brez skrbi, dragi prijatelj, čisto temno mora ostati. Drugače pridejo ljudje in najdejo tvoje zaklade ter te uklenejo.

Tretji norec: Pavel, ali slišiš koga prihajati?

PAVEL: /ga miri in pokriva/ Ne, ne, nič ne poizveduj, nič ne sprašuj, drugače se vrne Jošt in z njim vsi oni, ki so te zasledovali. /vzame vrv iz omare in jo pritrdi na okno/ Samo da me ne bi predčasno odkrili. Ko bom čez ograjo, potem pa naj zaženejo vrišč. /prisluškuje/ Čudno, da ura ne bije.

Prvi norec: O, gospod Jezus! /sede na postelji ter razpre roke/ In nastal je velik vihar - zbude ga, ter mu poreko: Učenik, ali ti ni mar, da se utapljamo? In vstal je, zapretil vetru in rekel morju: Umiri se! In vihar se je unesel in morje se je pomirilo.

PAVEL: Pomiri se! Da, tudi v meni je takšen vihar. Da bi mogel svojemu srcu ukazati: pomiri se - in ostal bi tu. In če sem mogoče res bolan, neozdravljivo bolan, kakor to o meni trdijo, čemu potem bežim? Ti, Greti, me

kličesh? Da ni - . Da vidim spet tiste temne borove gozdove, v katerih se skrivajo srne, znamenja ob reki, kjer je nekoč utonilo pet brodarjev. /premolke/ Ha, čuj, ura bije, ena, dve, tri, še in še, štiri, pet, šest, in sedem in osem in devet. /Pavel se vzpne na okno/ Zdaj je zaskovikalo, to je znamenje. Tam spodaj ob luči čuvaj, zdaj je odšel /žvižg; Pavel se spusti po vrvi/.

Prvi norec: Pavel, zapri okno. Zebe me. Pavel, čemu mi ne odgovoriš?

Tretji norec: Videl sem ga, kako je izginil skozi okno v temo. /vstane in hoče do zvonca/ Zvoniti moramo, prihajajo!

Drugi norec: /vstane in poskuša tretjemu norcu preprečiti, da bi zvonil/ Ne, ne, potem bodo prišli oni, ki hočejo moj zaklad, jaz ga ne dam, zakopal sem ga, ne smejo ga najti!

Tretji norec: Mene je strah. Čujte, zunaj potihem govorijo, čujte!

Prvi norec: Pst! Pogledal bom skozi okno, kam je izginil Pavel. /Gre k oknu in se nagne čezenj, zunaj krik, ob katerem se v grozi zdravna in plane čez sobo./

Prvi norec: Jezus! Sodnji dan! /Se skriva v posteljo./

Tretji norec: Gredo! Gredo! Pomagajte! /Zvoni./

Š t i r i n a j s t i p r i z o r

Drugi norec: Saj ni res, nisem ga zakopal, nič ne vem o njem.

/Vrata se s hrupom odpro. Luč./

JOŠT: Kaj se je zgodilo, čemu zvonite?

Prvi norec. Tam skozi okno - .

Primarij: /ki je prihitel za Joštom/ Kje je Pavel?

JOŠT: /odgrne odejo na Pavlovi postelji, zakriči/ Pobegnil je, za njim. Mora biti še na vrtu.

DELI: /prihiti v sobo/ Bog pomagaj! /poklekne, začne moliti/ Oče naš, kateri si v nebesih...

JOŠT: /zarjuje/ Vrag, vrag, pa ne Bog je pomagal temu norcu.

Služabnik: /plane skozi vrata/ Gospod primarij, norec je pobegnil čez ograjo in pobil čuvaja na ulici.

Primarij: Sestra Deli! Vstanite!

JOŠT: /stopi grozeče proti Deli/ Sestra, nekdo mu je moral pomagati pri begu, pazite se, in četudi nosite redovniško obleko - .

Z ● A ● S ● T ● O ● R

DRUGO DEJANJE

Soba v vurberški graščini; obokana, opremljena s starinskim pohištvo; starodavnost diha iz vseh kotov, v tem dvorani podobnem prostoru se je odigravala usoda preteklih rodov. Na stenah slike, viteška oprema, v ozadju srednje velika knjižnica, ob njej velika vrata na hodnik, na steni ob vratih telefon. Gosto zamrežena okna, z njih se vidi daleč v dolino, na dvorišče gradu in k stopnicam v grajski stolp. Zunaj ob steni gradu se vzpenjajo po leseni mreži marelice, ki s svojimi svetlorumenimi vejami segajo v okna.

P r v i p r i z o r

/Kocmutov Zepa, Čeponov Miha, Ivan Šlamberger in služabnik./

Služabnik: Povedal sem vam, da gospod ne utegnejo.

KOCMUT: Francelj, le pojdi še enkrat do njih.

Služabnik: A gospod so rekli, da jutri lahko pridete.

ČEPON: Mi ne gremo prej vstran, dokler ne govorimo z njimi.

Služabnik: Zaradi vas se bodo znašali nad menoj. /Odide./

Šlamberger: Oni s sodnije je prišel, zdaj jih je strah in bi se nas radi iznebili.

Kocmut: Če mislijo, da bodo mene, ki imam pet otrok, metali iz koč - .

ČEPON: In meni so gospod Pavel obljubili zaradi poti. Ne morem do svoje njive, ako ne vozim čez graščinsko.

ŠLAMBERGER: Ko sploh niso pravi gospodar. Kadar se bodo gospod Pavel vrnili domov.

ČEPON: Oni bi nam že pomagali.

KOCMUT: A pravijo, da so tako bolni, da jih ne bo nikoli več nazaj.

ČEPON: Bolni - ali nisi čul, kaj je v soboto pravil Matevž, da so jih zaprli, češ da niso pri pameti, in da jim mislijo vzeti dediščino.

KOCMUT: Pri moji duši, da ne grem več na dnino. Takšni gospodi že ne, siromak naj gara od jutra do večera. Pozimi sem podiral les v graščinskem, in ko mi je deblo pritisnilo roko, nisem mogel na delo. In zato naj bi šel s svojimi petimi otroki iz koč? Stara bi se v grobu obrnila.

ŠLAMBERGER: Povej gospodu s sodnije.

KOCMUT: Kaj misliš, da ti ne držijo vkup? Sklep sodišča je bil, da se mi premoženje zarubi. Raje zažgem tisto vegasto kočo, švedrasto omaro in črivo mizo.

D r u g i p r i z o r

/Odvetnik dr. Marin, Peter in služabnik vstopijo./

PETER: /dr. Marinu/ V tej negotovosti ne moremo ostati. Včerjašnja poizvedovanja so bila brezuspešna. /potegne uro iz žepa/ Zdaj je pet minut do štirih, ob štirih je napovedan razgovor z Gradcem.

Služabnik: /pokaže na tri kmete, ki stojijo v gruč/ Tukaj so, gospod grof, iz vasi. Jaz sem jim rekel naj odidejo, a oni me niso hoteli poslušati.

Vsi trije kmetje hkrati: Dober dan, gospod grof.

KOCMUT: Naj ne zamerijo - .

PETER: Za vraga, vedno vas moram imeti na vratu. /dr. Marinu/ Ravno zdaj mi prihajajo, ko se tako že ne spoznam več v tej zmešnjavi.

Dr. MARIN: Le mirno. Kaj hočejo?

KOCMUT: Zavoljo rubeža, pet otrok imam, gospod.

PETER: Največji brezdelneži v vasi so. Ravno ti, Kocmut, si mi pravi. Namesto da bi ves dan posedal v gostilni pri Bernigerju in se zalival s šmarnico - .

KOCMUT: Gospod dobro vejo, da mi je pritisnilo roko. Včeraj sem - .

PETER: /kratko/ Pridite jutri.

ČEPON: Zaradi poti so mi s sodnije - .

PETER: /ga prekine/ Nič nočem več slišati.

ŠLAMBERGER: /nenadoma odločno/ Gospod Pavel nam bodo dali pravico!

PETER: /dr. Marinu/ Ali čujete, kaj je ta blaznež zasejal?

ŠLAMBERGER: Ubogi kmetje smo, a imamo tudi kaj pameti /se potrka po čelu/ v teh beticah.

PETER: /služabniku/ Franc, pojdi po hlapce.

ŠLAMBERGER: Ven nas hočete vreči?

PETER: Po orožnike telefoniram. /Gre k telefonskemu aparatu./

ŠLAMBERGER: Saj že gremo - o, če je kaj pravice na svetu, boste vi še z nami drugače govorili.

ČEPON: In če pravice ni, si jo bomo sami poiskali!

/Odidejo./

PETER: Ta sodrga je postala res predrzna. Norec jim je obljuboval raj na zemlji. Saj se gotovo spominjate one tožbe o graščinski poti - Čepon vozi po našem - sodišče je odločilo, da mora plačati sodne stroške in za uporabo graščinske poti.

Dr. MARIN: Da, ko je bil pri meni, je bil miren in ponižen.

PETER: Zadnje čase, posebno odkar je Pavel v norišnici, je konec z njimi. Zaslužili so, ti brezdelneži in nemaniči, da bi vse to, kaj jim je obljuboval, moglo oditi, da tako ne bodo na lahek način prišli do premoženja. Posebno Šlamberger.

Dr. MARIN: Tudi njega se spominjam. To je tisti, ki je pred dvema letoma podiral smreke v graščinskem gozdu in si jih prisvojil.

PETER: Odsedel je svojo kazen in iz jetnišnice se je vrnil kakor pravi vrag. Sicer pa nima smisla sedaj o tem razpravljati.

PETER: /pogleda na uro na steni in potegne tudi svojo iz žepa/ Štiri je minilo, vsak čas mora poklicati primarij iz Gradca.

Dr. MARIN: Na nekaj sem vas hotel opozoriti. Kot sem opazil, so ti kmetje vaši smrtni sovražniki. Ali se ne bojite, da bi, ko bi bili kje na tujem, vdrli v grad ali pa zažgali graščinska poslopja? /Telefon zazvoni./

PETER: /sname slušalko/ Halo, halo, da, tukaj Vurberg.

Dr. MARIN: Ali kliče Gradec?

PETER: /dr. Marinu/ Da, bolnišnica. /govori v slušalko/ Gospod primarij sam pri telefonu? Razumem, da da. - toda to vendar ni mogoče, kako pridemo mi do tega? Ne razumem, prosim razločnejše. Da se strinjam /medtem je vstopila Amalija Vurberska./

AMALIJA VURBERŠKA: /dr. Marinu/ Ali govori z Gradcem?

Dr. MARIN: Pravkar. Takoj bomo zvedeli.

PETER: /govori v slušalko/ Čisto zasebno. Posebna nagrada mu ne odide. Da, da, torej jutri zjutraj me boste spet obvestili. Strašno, da, da seveda, človek ne bi verjel. Torej jutri! /Odloži slušalko./

Dr. MARIN: In rezultati zasledovanja?

PETER: Primarij sporoča, da tudi policija ni našla za ubežnikom nikakega sledu. Zahtevali so, da se vsa nadaljnja zasledovanja opravijo na naše stroške.

AMALIJA VURBERŠKA: Nezaslišano! To je vendar izsiljevanje!

PETER: In danes opoldne je policijski prefekt telefoniral primariju, da morajo raziskovanje slučajja žal ustaviti. Javnost se je za vso zadevo pričela zanimati, razširile so se vesti, da smo zaprli človeka v norišnico, ki sploh ni nor - policija se boji škandala in se je umaknila.

AMALIJA VURBERŠKA: Toda ne neki način temu moramo vendar priti na sled.

PETER: Nasvetovali so privatni detektivski zavod, primarij je stopil z njim v zvezo in ti ljudje so pričeli z zasledovanjem. Onemu, ki bi odkril sled za ubežnikom je obljubljena posebna nagrada.

AMALIJA VURBERŠKA: Pa naj bo še tako visoka vsota!

Dr. MARIN: /Petru/ Ali vam primarij ni sporoči podrobnosti v zvezi s širjenjem neresničnih vesti o Pavlu?

PETER: Seveda, skoraj bi bil pozabil. Ker v javnosti krožijo neresnične vesti, je posredovalo celo notranje ministrstvo, od tam so si poiskali informacije pri primariju in nato vso zadevo predali zdravniški zbornici v rešitev.

Dr. MARIN: Zadeva postaja vse zanimivejša.

AMALIJA VURBERŠKA: Zaradi enega človeka toliko skrbi in takšna zmešnjava! Slutim, da se iz vsega tega ne bo izcimilo nič dobrega.

PETER: /besno/ Kakor da se je ves svet zarotil proti meni. Raje bi bil vrgel vse iz rok, pustil, naj upniki požrejo gozdove in polja.

AMALIJA VURBERŠKA: Nikar ne govori tako zdaj, ko je s posestvom urejeno.
/Zazvoni telefon/.

PETER: Zopet primarij? Halo, da.

Dr. MARIN: Prav gotovo vest o njem.

PETER: /govori v slušalko/ Šentilj? Torej vendar. Neverjetno. Pa saj to je nemogoče! Da, da, hvala. /Odloži slušalko./

AMALIJA VURBERŠKA: So ga ujeli?

PETER: Orožniška postaja v Šentilju nam sporoča, da je Pavel davi prišel v vas in pri nekem kočarju prosil za kruh. Ta je obvestil orožnike, ti so Pavla prijeli in ga odpeljali na orožniško postajo. Tam se je orožnikom iztrgal, enemu od orožnikov, ki ga ni hotel izpustiti, iztrgal bajonet in ga z njim zabodel v prsi. Nato je pobegnil in odnesel bajonet s seboj.

AMALIJA VURBERŠKA: Bog nas sedaj varuj.

PETER: Tako naj sedaj tu stojim in čakam, kdaj bo norec vdrl v grad in me zaklal.

Dr. MARIN: Saj imate domače orožnike.

PETER: Da, takoj jih bom obvestil. /dvigne slušalko, pokliče/ Tam orožniška postaja Barbara? Nujno, vsi naj pridejo. /odloži slušalko/ In kaj zdaj?

Dr. MARIN: Mislim, da je zdaj čas, da uredimo zadevo s testamentom.

AMALIJA VURBERŠKA: Da, to je najpametneje. Če bi norec še kaj poskušal, ga moramo postaviti pred gotova dejstva.

PETER: /gre k zvoncu pri vratih in pozvoni/ Greti se mora sedaj odločiti. Slepomišenja je konec.

AMALIJA VURBERŠKA: Dekle je svojeglava.

Dr. MARIN: A morala bo biti toliko uvidevna.

Služabnica: Želite, gospod?

PETER: Kje je gospodična?

Služabnica: Prej so bili na vrtu, nato so odšli v svojo sobo.

PETER: Sporoči ji, naj pride nemudoma v družinsko dvorano. Reci ji, da je odvetnik dr. Marin tu in da se mora še danes vrniti v mesto.

Služabnica: Takoj, gospod. /Odide./

AMALIJA VURBERŠKA: Ta norec je tudi dekletu čisto zmešal glavo. Sicer pa ni čudno, saj sta vedno tičala skupaj.

Dr. MARIN: Kaj pravi ona k Pavlovim zmešanim načrtom?

AMALIJA VURBERŠKA: Dekle se sploh ne zaveda vrednosti premoženja. Vedno se vrača samo na eno - Pavel je rekel, Pavel hoče, in če bi Pavel ukazal, da mora zadnjo srajco s telesa vreči tistim potepuhom, se ne bi niti za trenutek obotavljala.

Odvetnik: To mine. Mladost se umiri.

PETER: /odločno/ Miniti mora! Kakor gotovo sem jaz tukaj gospodar.

T r e t j i p r i z o r

GRETI: /vstopi svetlolaso dekle z ljubkimi, kakor spominčica drobnimi usti, sinjimi očmi in ko-
drastimi lasmi, ki ji padajo na ramena, na njenem licu briedek izraz, roke drži togo stegnjene
ob telesu, prsi oklepajo gube temne, batistne obleke/.

PETER: Prav, da si prišla.

GRETI: Klicali ste me - .

PETER: Mislim da ti ni treba razlagati, zakaj gre.

GRETI: Jaz sem vam rekla, da brez Pavlove prisotnosti ničesar ne naredim.

AMALIJA VURBERŠKA: Po tolikem čakanju - .

PETER: Gospod odvetnik, vi ji povejte.

Dr. MARIN: Gospodična /stopi k Greti, vzdigne njeni roki/, kako dolgo me že poznate?

GRETI: /negotovo/ Gospod doktor, kaj hočete s tem povedati?

Dr. MARIN: Kajneda, odgovoriti mi morate: poznam vas, odkar se zavedam, da
sem na svetu. Ni res?

GRETI: Resnica je, z mojim očetom - .

Dr. MARIN: Sem bil prijatelj. Poglejte v te starčevske oči, ali mislite, da sta v njih
zloba in zahrbtnost?

GRETI: Komu naj še verjamem?

Dr. MARIN: Vaša svobodna volja je, karkoli storite. Opozoril bi vas samo na to,
da je Pavel danes v Šentilju na orožniški postaji zabodel orožnika.

GRETI: /se zgrozi/ Jezus! ali je to mogoče? /Se obrne vstran in zakrije lice z dlanmi./

PETER: Če to ni zadosten dokaz za njegovo blaznost?

Dr. MARIN: Premožensjske razmere vurberške graščine se morajo urediti. Testa-
ment je neveljaven.

GRETI: Sodišče se o tem še ni dokončno izreklo. Držim se testamenta.

AMALIJA VURBERŠKA: /razburjeno/ Testament? List papirja, ki ga je napisal moj
mož v polblaznosti, naj odloča o usodi celega rodu?

GRETI: Napisal ga je že prej. Sodišče - .

AMALIJA VURBERŠKA: Sodišče, sodišče? Kaj pa ve sodišče o razbitem življen-
ju, ki ga krijejo ti zidovi? O človeku, ki se je ponoči pijan plazil skozi vrata?
Kdo izmed njih je videl blaznega človeka v njegovi sobi, kjer se je zvijal v
krčih in nazadnje svojih najbližjih, niti mene ni več poznal - takrat sem jaz
bila, ki sem hodila k Martinu, se vozila k Lenartu in Trojici, se prepirala z
oskrbniki in kmeti, ki so me goljufali na vseh koncih in krajih. Moje delo,
moj trud, te solze na licu so testament, ne pa kos papirja, s katerim hoče
norec iz kmetov napraviti gospode in mi naj bomo hlapci! Gospod doktor
/se obrne k odvetniku/, poznate razmere; ali sem govorila resnico?

GRETI: Gospa grofica, nihče vam tega ne očita.

AMALIJA VURBERŠKA: Čemu se potem tako zoperstavljaš razveljavljenju tes-
tamenta?

GRETI: Zato ker me s Pavlom veže več kakor papir.

PETER: Na norca te ne sme nič vezati.

AMALIJA VURBERŠKA: /prepričujoče/ Dekle, poglej, ti si si v domišljiji naslikala
tega človeka, kakor si ga poznala z malega in po njegovih besedah - a ne
moreš si ga predstavljati, kakšen je zdaj v resnici, blaznež, ki je pobegnil iz
bolnišnice, ki je zabodel orožnika.

GRETI: /krikne/ Za božjo voljo, če je on norec, čemu mene ne pustite na miru?
Ako ga razdedinite, razdedinite ga, a vas nič ne briga, če se jaz z norcem
poročim ali ne - .

PETER: Tebi se to zdi tako zelo enostavno.

GRETI: Jaz imam svoje premoženje.

PETER: Tukaj je voz, ki ga moramo razvozlati. Ali sploh veš, kaj je to tvoje premoženje?

GRETI: Posestvi pri Lenaru in Mariji Snežni.

PETER: Da, posestvi, ki ju je tvoj oče zapustil popolnoma zadolženi, poslopja razpadajoča, gozdove izsekane. Pozidal sem nove stavbe, pokril dolgove iz družinskega imetja. Vtaknil sem v ti tvoji posestvi toliko denarja, da ta vsota presega njuno vrednost.

GRETI: To ni res!

PETER: Sodišče ima točne podatke. Ti danes nimaš nikakršnega premoženja! /se obrne k odvetniku/ Ali ni res, gospod doktor?

Dr. MARIN: Njegova pojasnila odgovarjajo dejstvom.

Peter: Ti se nikoli nisi zanimala za to - in prihraniti sem ti hotel tudi v bodoče te skrbi. Ponudil sem ti, da razdreš zaroko s Pavlom in da se poročiš z menoj. S tem se vse samo po sebi reši; ako ne - zadeva pojde svojo pot in ti ostaneš na cesti brez božjaka.

GRETI: /obtožujoče/ Lakomnež! /Zajoka./

PETER: /stopi h Greti/ Čemu jočeš? Prej ali slej sem moral s teboj odkrito govoriti. Lakomnež mi praviš - v meni vidiš samo grajskega gospodarja, ki priganja delavce na dnino - ali si kdaj pomislila, da sem tudi jaz človek?

GRETI: /obupano/ Stojite okoli mene kakor volkovi, ki prežijo na svojo žrtev - ne, ne zameriti mi, saj hočem razumeti, hočem vse premisliti - samo danes, danes ne morem.

PETER: Razumi, da z urejanjem premoženjskih zadev ni mogoče več odlašati.

Č e t r t i p r i z o r
/Duri se odpro in na pragu se prikaže Pavel, umazan, raztrgan, okrvavljen. Amalija Vurberska in dr. Marin, ki sta sedela za mizo, naglo vstaneta, nato vsi obstanejo nepremično in strmijo v Pavla, ki se mu na licu zrcalita obup in divja odločnost./

GRETI: Pavel! /Steče proti Pavlu, a obstane sredi poti./

AMALIJA VURBERSKA: /proti dr. Marinu/ Zdaj ga torej imamo tukaj - .

PAVEL: /tiho/ Dober dan. Kaj me tako gledate? Ali me ne poznate več? Saj še ni tako dolgo, kar smo se zadnjič videli - .

AMALIJA VURBERSKA : Pavel, čemu vse to?

PAVEL: Sprašujete me; ali ni vrsta na meni, da vas jaz vprašam, čemu vse to? Čemu ta resnoba, čemu odvetnik - molčite, mislim, da vem, čemu ste se zbrali v tej dvorani. Zato /krikne/, da me razdedinite, da me oropate!

AMALIJA VURBERSKA: Pavel, pomiri se vendar.

PAVEL: Ali sem prišel prepozno? Ne, na vaših zbeganih obrazih vidim, da sem prišel še pravočasno /h Greti./ Greti, ali se še spominjaš, kar si mi obljubila nekoč? Ali še držiš besedo ali si jo že prelomila?

GRETI: /tiho/ Ne, Pavel nisem je prelomila.

PAVEL: /gre proti Petru/ In ti, Peter, ali ne najdeš niti besede zame?

PETER: /se umika/ Ne dotikaj se me.

PAVEL: Mi nočeš dati roke? Sem okužen, sem gobav? Me ne poznaš - sta te strah in lakomnost oslepila - tvoj brat Pavel sem, Pavel, ki si ga zaprl v norišnico, ki si ga proglasil za norca.

PETER: Nisem jaz, zdravniki so izrekli svoje mnenje.

PAVEL: Zdravniki so izrekli svoje mnenje - in za temi zdravniki je stala vreča tvojega denarja - ne, ne boj se me, ničesar ti nočem storiti, nikoli nikomur

nisem hotel nič žalega, samo vi ste se obnašali tako umazano proti meni.
 PETER: Misliš, da ne vemo, da si čuvaja pred bolnišnico pobil na tla, in da nismo poučeni o tvojem zločinu v Šentilju?

PAVEL: Imaš v mislih onega orožnika, ki sem ga rnil? Prosil sem v neki koči za kruh, peljali so me v hišo, mi postregli s kruhom in mlekom, in medtem ko sem jedel, je eden od otrok tekkel po orožnike. Videl sem jih skozi okno, kako so prihajali, hotel sem pobegniti, bilo je prepozno. Zvezali so me, me odpeljali na orožniško postajo. Ko se me tam razvezali, sem se jim iztrgal in zabodel orožnika, ki me ni hotel spustiti. Tekel sem čez polja, streljali so za menoj, niso me zadeli, skril sem se v gozdu. Dva dni sem se potikal po gozdovih, se bližal domu. Ko sem prišel čez mejo in stal na pragu domovine, naj bi me odgnali nazaj? - Da bi vse to trpljenje in ves ta pobeg bil zaman?

PETER: S tem, kar si storil, si dokazal, da ne odgovarjaš za svoja dejanja.

PAVEL: Dokazal sem, da v meni volje niste zlomili.

PETER: Ako se zavedaš, da si zdrav, čemu nisi ostal v umobolnici, kjer si bil na opazovanju?

PAVEL: In v tem času bi vi izvedli svoj načrt!

AMALIJA VURBERŠKA: /odvetniku/ Kaj naj storimo?

Dr. MARIN: Skušajte ga pomiriti in pridobiti na času.

PAVEL: /se obrne h Greti/ Ali se me bojiš, ker sem raztrgan in umazan, okrvavljen in izmučen od potikanja po gozdovih?

GRETI: /stopi k Pavlu, ga poboža po licu/ Kakršenkoli si, samo da si ti pri meni.

AMALIJA VURBERŠKA: /pomirjujoče/ Pavel, pojdi zdaj z nami, da se preoblečeš, takšen ne moreš ostati.

PAVEL: Pričeli ste z družinsko sejo, prišel sem tudi jaz k posvetu, nadaljujte. Glavni dedič je prišel k razpravi o dediščini, nič drugega. Gospod doktor Marin, začnite sejo!

Dr. MARIN: Priznam, da me je nenadni preobrat dogodkov zelo presenetil.

PAVEL: Da, morate premisliti, na kakšen način me boste sedaj ukanili.

AMALIJA VURBERŠKA: Ne, Pavel, ampak takšen kot si, vzbujaš strah - zavedaj se tega, da si grofovski sin.

GRETI: /nežno/ Pavel, pojdi zdaj z nami, prepričana sem, da si zagotovo zelo lačen.

PAVEL: Ha, glad, res sem lačen, a ne kruha - .

GRETI: Meni lahko zaupaš - .

PAVEL: /spravljivo/ Tebi, res - saj bo vse dobro, čisto dobro, le pojdimo.

/Odidejo, kot zadnja odvetnik in Pavel, ki se na vratih ustavita./

PAVEL: Gospod doktor.

Dr. MARIN: Želite.

PAVEL: Prosim vas /zakliče tistim, ki so že zunaj/, takoj pridem. /dr. Marinu/ Samo nekaj besed bi rad spregovoril z vami na samem.

Dr. MARIN: A je bolje, da prej greste.

PAVEL: Nikar se me ne bojte - moja zunanost ni izraz moje notranjosti. Obsodili ste me sicer kot blazneža.

Dr. MARIN: Oprostite, gospod grof, a jaz pri vsej stvari - .

PAVEL: Ne vem koliko ste vi pri tem soudeleženi in vas tudi ne obtožujem.

Včasih se mi je zdelo, da bi vam človek lahko zaupal.

Dr. MARIN: In danes?

PAVEL: Nekoč sem jezdil na vašem kolenu, tako majhen sem bil. Kajneda, čudno se vam zdi, da se tega zdaj spominjam.

Dr. MARIN: Imel sem vas vedno rad, bili ste tako čudovito prisrčen otrok, lep otrok.

PAVEL: Ali ni lep spomin ostal? In povejte mi odkrito, ali morete preko vsega tega in se predati samo trenutnim koristim in spletkam ljudi, ki me hočejo opehariti, in denarju, ki ga zaslužite pri tem?

Dr. MARIN: Če imate takšno mnenje o meni - .

PAVEL: Ne, vem, da ste bili prijatelj mojega očeta in moj. Ne na strogega uradnika, ampak na prijatelja se obračam. Ali vam smem zaupati, da mi ne boste storili krivice?

Dr. MARIN: Iz vsega srca vam rad pomagam.

PAVEL: Nič drugega, samo pravico - .

Dr. MARIN: In ta se bo izkazala.

AMALIJA VURBERŠKA: /na vratih/ Toda Pavel, čemu ne prideš.

PAVEL: Gospod doktor, hvaležen vam bom -. In še nekaj; kajne, da ne verjamete, da sem blazen?

Dr. MARIN: Potem pač ne bi mogli na takšen način govoriti z menoj.

PAVEL: Hvala vam za zaupanje. Že grem. /Hitro odide./

Dr. MARIN: /se obrne, zamišljeno/ Nekoč je jezdil na mojem kolenu. Tako naiven - .

P e t i p r i z o r

PETER: /hitro vstopi/ Je odšel? Kaj je hotel od vas?

Dr. Marin: /predirljivo/ Kaj je hotel od mene? Samo opozoril me je, naj ne pozabim na pravico.

PETER: Mislim, da ni potrebno izgubljati besed.

Dr. MARIN: Res je - .

PETER: /vznemirjeno/ Čemu ta čudni prizvok v vašem glasu? Hočete s tem povedati, da - .

Dr. MARIN: /ironično/ Da je pravica kakor harmonika, lahko jo raztegneš in lahko jo stisneš.

Služabnik: /vstopi/ Gospod grof.

PETER: Kaj se je zgodilo?

Služabnik: Tomanova žena je prišla na grad, pravi da se je Matevž pojavil na vasi, da hodi od hiše do hiše in šunta ljudi proti vam.

PETER: Tega človeka bi morali že davno nagnati!

Služabnik: Da Šlamberger in Čepon hodita z njim in vpijeta: Pravica!

Dr. MARIN: /Petru/ Ali vam nisem rekel?

PETER: Gospod doktor, prosim, ne sedaj - /služabniku/. Reci Leni, naj gre na vas in pove, da bom /besno in z zvišanim glasom/ vsakega, ki bo prišel gradu blizu, ustrelil kakor psa!

/Služabnik odide./

PETER: Dovolj mi je vsega, s temi ljudmi je treba ravnati brezobzirno. Pol vasi je zadolžene pri meni, mojega potrpljenja je konec! Čudno, da orožnikov od Barbare ni od nikoder.

Služabnik: Gospod grof, orožniki so zunaj.

PETER: Reci komandirju, naj pride k meni.

Služabnik: Takoj, gospod. /Odide./

Dr. MARIN: In kaj boste storili s Pavlom?

PETER: Nazaj v norišnico.

Dr. MARIN: In če kmetje pridejo kot v srednjem veku in vas poženejo z gradu?

PETER: Dolžnost orožnikov je, da me zavarujejo.

Dr. MARIN: Trije proti množici? Preden boste druge doklicali - .

/Služabnik in orožnik vstopita./

Orožnik: /salutira/ Zdravo!

PETER: /služabniku/ Lahko greš.

/Služabnik odide./

PETER: /orožniku/ Gospod narednik, stvar vam je znana.

Orožnik: O vsem smo poučeni. Dobili smo obvestilo postaje v Šentilju.

PETER: Pomislite, temu človeku smo izročeni na milost in nemilost. Treba ga je odstraniti.

Orožnik: Dovolite, da telefoniram lenarški postaji. Tam imajo avto.

PETER: Sijajno. Čim prej naj pridejo, da norca odpeljeta nazaj v Gradec. Tam ga bodo zaprli za železne rešetke. Drugič ne bo več ušel.

Orožnik: /gre k telefonu, telefonira/ Halo, da, orožniška postaja Lenart? Da, gospodična, vežite me.

PETER: /orožniku/ Mislim, da me poznate, da jaz ničesar nočem zastonj.

Orožnik: /Petru/ Razumem, gospod grof. /v slušalko/ Si ti tam, Franci? Pridite takoj z avtom, vsaj dva naj se pripeljeta - tisti norec, ki je pobegnil s šentiljske postaje, se je zatekel sem, v vurberški grad. /Odloži slušalko./

PETER: Pridejo?

Orožnik: Seveda. Med tem časom lahko norca zvežemo, da nam ne uide.

PETER: Ne, samo prenačljivi se nikar. On ničesar ne sluti, sedaj je miren. Mogel bi nam se v zadnjem trenutku izmuzniti in povzročiti še večjo zmešnjavo, kakor jo je že. In kmetje na vasi - .

Orožnik: Zvedel sem, da so nahujskani. Teh se vam ni treba bati. In če bi le kaj hoteli - mislim - tem bajonetom ne bodo prišli blizu. /Se z roko oprime bajoneta./

PETER: Potem vas moramo nekje skriti, da vas norec predčasno ne opazi.

Orožnik: Bodite brez skrbi.

PETER: Ostanite v bližini, če bi norec podivjal.

Orožnik: Kar v veži bomo. /Odide./

PETER: Pavel ne sme niti zaslutiti, kaj se dogaja okrog njega.

Dr. MARIN: Ne vem, ali je to naivnost ali je resnična blaznost?

PETER: Človek bi se vsemu temu smejal, če ne bi bilo te strašne resničnosti.

Dr. MARIN: Seveda, nikoli ne smemo pozabiti na resničnost. /opozarjajoče/ Tudi grof Peter ne sme pozabiti na resničnost.

PETER: Zdi se mi, kakor da je tudi na vas vplival ta norec. Ali mogoče verjamete, da je ta sanjač in fantast, ki se je na univerzi nalezal prevratnih idej, kdaj pomislil na realnost s svojimi načrti o razdelitvi imetja?

Dr. MARIN: Nekaj drugega bi vas opozoril. Za vse to, kar se tu dogaja, ste odgovorni vi. Pazite, da ne greste predaleč!

PETER: Koga naj bi se bal?

Dr. MARIN: Ne smete pozabiti na graško javnost, na policijo, ki se je izvlekla iz cele stvari, ker je zavohala škandal. Javno mnenje - .

PETER: /nestrpno/ Kaj pa je javno mnenje? Nekaj ljudi, ki sedijo v uredništvih časopisov ali pa razglašajo svoje nazore na cesti, množica pa jim pritrjuje.

Dr. MARIN: Pomislite tudi na vaše vaščane, z njimi morate živeti - .

PETER: /zaničljivo/ Čisto navadna drhal.

Dr. MARIN: V vaših očeh, da. A spomnite se, da smo v dvajsetem stoletju, ko so revolucionarne ideje, kot jim pravijo, prodrle v zadnjo kmečko hišo in so koga tudi okužile.

PETER: /uporno/ Ne, in tisočkrat ne - da bi zdaj odnehal?

Dr. MARIN: Predočil sem vam, koliko ljudi utegne biti na Pavlovi strani. Ako si upate naprej, prosim, sami boste nosili posledice.

PETER: Da. /odločno/ Nosil jih bom, kakršne koli tudi bodo. Gospod odvetnik, kakršne koli tudi bodo!

Dr. MARIN: Razumem. Prav, kakor hočete.

PETER: Gospod odvetnik, ako vas je volja, pojdite z menoj v stolp, od tam se vidi v vas in pogledava lahko, ker ste me že opozorili na nevarnost, ali se kmetje, ki se jih vi tako bojite /zaničljivo/ morda že bližajo - s kosami, vilami in motikami!

/Peter in dr. Marin odideta./

Š e s t i p r i z o r

/Pavel in Amalija Vurberška v pogovoru vstopita. Pavel preoblečen in urejen./

PAVEL: Težko mi je, vedno sva si bila tako tuja v preteklosti.

AMALIJA VURBERŠKA: Toda jaz sem te imela vedno rada.

PAVEL: Danes bi rad z vsem prelomil, kar je bilo nekoč. Rad bi na vse pozabil.

AMALIJA VURBERŠKA: Najbolje bo zate. /Amalija Vurberška sede za mizo, Pavel stoji ob vogalu./

PAVEL: Na bolezen, na norišnico, na sovraštvo, na zavist. Na svojem domu sem, včeraj sem bil polnoleten, zaročenka me ima rada. Mogoče ste hoteli kdaj drugače -.

AMALIJA VURBERŠKA: Tebi in vsem samo najboljše.

PAVEL: Verjamem vam. Kaj pa bi mati tudi drugega hotela svojim otrokom.

AMALIJA VURBERŠKA: Samo ti tega nisi hotel nikoli razumeti.

PAVEL: Bilo je med nama toliko, kar naju je ločilo. Prvo je bilo to, da se vi in moj oče nista razumela, jaz sem mu bil sličen in vaša mržnja je prešla tudi na mene.

AMALIJA VURBERŠKA: Nisem sovražila svojega moža, obžalovala sem njegovo usodo.

PAVEL: Ko je bil proti koncu svojega življenja tako bolan, sem mu bil jaz in edino jaz vedno blizu. Včasih se mi je zdelo, kakor da samo jaz morem razumeti njegove bolečine, njegovo osamelost, ko se je bolj in bolj oddaljeval od zunanega sveta.

AMALIJA VURBERŠKA: Olajšala sem mu njegova zadnja leta, kolikor sem mu mogla, koliko sem sama ob tem trpela, tega nihče ne ve in nihče ne more razumeti.

PAVEL: Verjamem vam, da vam je bilo težko. Danes lahko vse to jasno presojam. A tedaj sem bil samo otrok. Tiste zadnje mesece je ležal v stolpni sobi, bil je že čisto onemogel in polslep, nikake zveze ni več imel z zunanjim svetom razen mene - in jaz sem mu bil ves svet.

/Molk./

Kadar se je zvijal v krčih, sem gladil njegovo vroče čelo. Nato mu je bilo včasih bolje, ležal je čisto mirno, in tedaj je gotovo premišljeval o svojem velikem posestvu, o cvetočih travnikih in poljih, ki jih je k novemu življenju budila pomlad. Takrat sem ga moral dvigovati na postelji, tako da se je oziral skozi okno. Dvomim, da je kaj videl, luč je padala na njegove polslepe oči; tipal je za tem, kar je slutil zunaj in o čemer sem mu moral pripovedovati. O gozdovih in poljih, o vasi, o ljudeh.

AMALIJA VURBERŠKA: Od nekdanj je rad sanjaril. Ko sem bila še dekle, mi je to ugajalo, pozneje pa se človek zresni.

PAVEL: Tu in tam ste ga obiskovali; stali ste na vratih, spraševali ste po njegovem počutju.

AMALIJA VURBERŠKA: nazadnje mi sploh ni več odgovarjal, če sem ga nagovorila.

PAVEL: Težak zadah je bil v njegovi sobi, kako bi mogli v njem vzdržati.

AMALIJA VURBERŠKA: Pavel, vidiš, še zdaj me napačno presojaš. Kdo pa naj bi bil upravljal posestvo med tem časom, ko je gospodar ležal bolan?

PAVEL: Res je, kar pravite. Tedaj nisem o tem razmišljal. Kot otrok človek marsikaj po svoje doživlja. Odšli ste iz sobe in še dolgo potem je čisto tiho in počasi izgovarjal vaše ime.

AMALIJA VURBERŠKA: Bil je nesrečen, a jaz nisem mogla drugače.

PAVEL: Mislim, da je bilo teden dni pred njegovo smrtjo, ko mi je nenadoma začel čisto blodno pripovedovati o svoji mladosti. Tipal se je po prsih, otipaval je medaljonček, ki ga je imel obešenega okoli vratu na zlati verižici. Odprl sem mu ga in v njem je bila vaša slika, ko ste bili še mlado dekle. Kako je bila nekoč lepa, je zašepetal. Drgnil si je z dlanjo po slepih očeh. Samo enkrat videti jo, še videti - je zakričal. Kakor da bi hotel raztrgati zakrvavelo mreno. - Mati, ali me morete razumeti, da sem vas takrat obsojal?

AMALIJA VURBERŠKA: Čemu mi tega nisi nikdar povedal?

PAVEL: Ali me morete sedaj razumeti? To so bila moja prva spoznanja o življenju. In vso mladost sem moral nositi to v sebi. Otrok kmalu na vse pozabi in tudi meni so se ti spomini umaknili v podzavest. In hotel in moral sem na to pozabiti, a zato sem se vas izogibal, iskal ljubezni in sonca drugod in ju tudi našel. Danes šele - .

AMALIJA VURBERŠKA: Mnogokaj je, kar ti ne bom mogla nikoli razložiti. Veš, da me je dolžil, da sem jaz kriva, da je bil najin zakon tako nesrečen. Sovražil me je, ker sem kmalu po poroki pognala iz hiše deklo, s katero je imel razmerje.

PAVEL: Kako bi bil mogel kot otrok - .

AMALIJA VURBERŠKA: V mesto se je vozil v beznico, celo v Zagreb, se vlačil z ženskami, si pri njih nakopal bolezen - kajneda /vzkipi, ironično grenko/, Jaz sem se vsemu temu smejala?

PAVEL: In čemu vse to? Ne, mati, niti besede več. Očetova senca, ki naju je doslej ločevala - kajneda, med nama je ni več. /stopi bliže k materi/ Dajte mi roko, mati - kajneda, da sem vaš sin, da mi hočete pomagati, da hočete poleg Petra videti tudi mene. /Poklekne in skrije glavo v materino naročje./

AMALIJA VURBERŠKA: /položi roko na Pavlovo glavo/ Ubogi otrok.

PAVEL: /dvigne glavo/ Čisto dobro, mati. /vstane/ Zdaj pa moram h Greti - kajneda, potem bomo vse uredili.

AMALIJA VURBERŠKA: Seveda, sin moj.

/Pavel odide./

S e d m i p r i z o r

/Dr. Marin in Peter, ki sta bila medtem v grajskem stolpu, vstopita./

Dr. MARIN: Pa je res krasen razgled z grajskega stolpa, samo te strme stopnice - .

PETER: Že dolgo nisem bil v stolpu.

AMALIJA VURBERŠKA: Po kaj pa sta hodila tja gor? Ali sta se razgledovala, če se kmetje iz vasi bližajo gradu?

Dr. MARIN: /sarkastično/ Bila sva na vrhu in opazovala vreme; kaže na spremenljivo.

PETER: Da se vam le ljubi zbijati šale, gospod doktor! Kje je Pavel?

AMALIJA VURBERŠKA: Pravkar sem z njim govorila, odšel je h Greti.

PETER: /se približa materi/ Ali je mogoče - čemu ste tako razburjeni?

AMALIJA VURBERŠKA: Pavel ničesar ne sluti. Ne, pripovedoval mi je nekaj o vajinem očetu - a to zdaj ni važno.

Dr. MARIN: Stari spomini so včasih neprijetni - .

AMALIJA VURBERŠKA: Kadar se človek čuti krivega. Jaz se ne - vi to dobro veste.

Dr. MARIN: Jaz sem na vse pozabil - moramo prek vsega tega.

PETER: /hodi nemirno po sobani, ustavi se pred telefonom/ Kje so le orožniki z avtomobilom?

Dr. MARIN: Na vasi ni bilo opaziti nič vznemirljivega; čemu se vam tako mudi?

PETER: Mudi, mudi, če mi tla gorijo pod nogami! Pogledam, ali so orožniki od Barbare na mestu. /Odide./

Dr. MARIN: Da, gospa, tako daleč smo prišli.

AMALIJA VURBERŠKA: Vi se lahko norčujete iz vsega tega.

Dr. MARIN: Norčujem? Gotovo me smatrate za paragrafarja brez srca. A ta paragrafar ima svoje izkušnje.

AMALIJA VURBERŠKA: Dobro razumem vaše besede. Če se sklicujete na svoje izkušnje, ne smete pozabiti, komu se imate zahvaliti za svoj današnji položaj v družbi.

Dr. MARIN: Vedno sem vam bil na uslugo.

AMALIJA VURBERŠKA: Brez vpliva vurberskega grofa, ali kar je važnejše, brez njegovega denarja - ali bi bili kdaj predsednik zbornice, tajni svetnik - .

Dr. MARIN: Če mislite, da je samo vaš denar - .

AMALIJA VURBERŠKA: Mislim si marsikaj - in tudi vam svetujem, da nekoliko mislite o tem - gospod tajni svetnik! /Naglo odide./

Dr. MARIN: /dvomeče/ Gospod tajni svetnik? Kakor da so me privezali z zlato verižico. Kakor volkovi se trgajo za dediščino - no, kaj meni nazadnje - res se lahko norčujem iz vsega - in jim jo zagodem, da bodo z večjim spoštovanjem izgovarjali ime tajnega svetnika.

Služabnik: /vstopi/ Gospod grof - .

Dr. MARIN: Ne, njega ni tu, nekje zunaj je. Se je kaj zgodilo?

Služabnik: Kocmutov Zepa je spet prišel na grad in hoče na vsak način govoriti z gospodom grofom.

Dr. MARIN: To je tisti kmet, ki je bil že prej tu?

Služabnik: Da. /trkanje/ Sili, da mu ni mogoče - .

KOCMUT: Dober dan. /vstopi; ponižno in prihuljeno/ Naj ne zamerijo - .

Služabnik: Rekel sem ti, da počakaš v kuhinji. Vidiš, da gospoda grofa sploh ni tu.

Dr. MARIN: kaj se je zgodilo, prijatelj?

Kocmut: Gospodu grofu sem hotel povedati po resnici - jaz nisem takšen kakor drugi na vasi, z mano se da pogovoriti - samo naj me ne mečejo iz kože.

Dr. MARIN: Že dobro, že dobro. Le pojdemo in poiščimo gospoda grofa.

/Vsi odidejo./

O s m i p r i z o r
/Pavel in Greti vstopita./

PAVEL: Torej prestrašila si se me, ko sem vstopil?

GRETI: Če so se ti tako svetile oči, bil si raztrgan in okrvavljen. /prisrčno/ A nikar ne misli, da sem se hudo - čisto malo, da, čisto malo.

PAVEL: Kakor tedaj, ko sem lovil rake v tolmunu in se skoraj utopil?

GRETI: O, še zdaleč ne tako. /Gresta k oknu./

PAVEL: Vidiš, Greti /premolkne/ vem, razumem, moral sem biti res čuden v tistem trenutku, ko sem se pojavil med vami. A ko bi ti mogla slutiti, koliko sem pretrpel v teh dnevih.

GRETI: Oba sva pretrpela.

PAVEL: Potikal sem se po gozdovih. Nekajkrat se mi je zdelo, da so mi na sledi, pa sem ure in ure prečepel skrit v grmovju. Pljučnica mi je vzela moči, to življenje v negotovosti me je prizadelo. Zdi se mi, kot da se bom zrušil.

GRETI: Kako rada bi bila povsod s teboj.

PAVEL: Včasih nisem mogel več naprej. Ležal sem v gozdu na mahu, zaprl sem oči in čakal, da bom umrl. Pa sem se spomnil na tvoj obraz, potegnil sem iz nederij tvoje pismo, pa sem se dvignil.

GRETI: Kako sem ti hvaležna za vse! Če se ne bi bil vrnil, jaz ne bi mogla več živeti. Niso me pustili k tebi.

PAVEL: In meni je Peter rekel, da me nočeš videti.

GRETI: Trdili so, da si oslepel in zblaznel, da divjaš in da nikogar ne poznaš več.

PAVEL: Vse je bila laž! Samo da bi naju ločili. Zblaznel bi bil, če bi moral še naprej ostati med norci. Veš, včasih ko sem bil čisto obupan, se mi je zdelo, kot da se mi nekdo prikrade od zadaj, da me grabi za tilnik, me davi in tedaj sem izgubljal zavest. Takrat mi je zašumelo v sencih in nenadoma sem videl predmete pred seboj samo zabrisano - . A vse to je bilo samo od tistega obupa, ki me je razjedal, če sem samo pomislil na dom. Poglej, /stopi k oknu in z roko pokaže v dolino/ te prve hiše tu spodaj - ali se spominjaš, kako sva hodila od ene do druge, obiskovala ljudi in jim pripovedovala o sreči in bodočnosti - .

GRETI: Ko sva pri Kocmutu prevrnila lonec na peči, da je bila poplava v kuhinji. Pa nič niso zamerili.

PAVEL: Da, vsepovsod so naju sprejemali; vsakega človeka v vasi poznam, vsi me poznajo in mi zaupajo. Vem za polja, čigava so, vem v gozdovih za loke, za najdebelejše smreke, za kraje, kamor hodijo srne pit - vse to je moj dom, vse to je moja domovina. In od tega so me hoteli ljudje za vedno ločiti, da ne bi nikdar več smel hoditi po teh poljih, nikdar več srečevati teh ljudi, nikdar več vpijati njihove iskrene govorice - če sem moral na to pomisliti, sem moral stisniti pesti in onemoglo biti ob zid z njimi od strašnega hrepenenja po izgubljenem. Človeka ločiti od vsega, kar mu je drago, vreči ga v tuji svet, to je zločin, za katerega ni odpuščanja!

GRETI: Saj je vse mimo, pomiri se, jaz sem ob tebi, spet si doma.

PAVEL: /z bridkim glasom/ Greti, ne, Greti, ne - kakor da me hoče vse to preplaviti, kakor da se ne morem rešiti tega prekletstva. Tu notri se je ugnezdilo in mi hoče zastreti oči.

GRETI: Od vsega tega napora si utrujen.

PAVEL: /olajšano/ Da, saj je prešlo. Od teh neprespanih noči - teh zadnjih in vseh onih pred njimi - kaj vse sem v njih pretrpel.

GRETI: Če bi ti takrat mogel slutiti, koliko sem jaz zate trpela!

PAVEL: Odpusti mi, Greti, kakor otrok sem, v sreči in trpljenju vidim samo sebe. Ti doma - .

GRETI: Odpeljali so te v bolnišnico in rekli, da boš gotovo umrl. Tako čudno tiho je bilo v meni. Ničesar nisem razumela, kaj se je okoli mene dogajalo, celo na srečo, ki sem jo s teboj doživljala vso mladost, sem se bala misliti, za-

kaj potem bi morala krikniti ob spoznanju, da tega sveta, ki je bil ves moj, ki mi je toliko dal, ne bo več.

PAVEL: /stisne Greti k sebi/ Zlata dušica! In so bili trenutki, ko sem dvomil nad teboj.

GRETI: Če bi bil tedaj umrl, bi se bila ubila. Vrgla bi se bila s stolpa ali kakor drugače storila smrt. A ti si živel in vame se je polagoma začelo vračati upanje - /premor, nato Greti tiše in z bridkostjo/ Poleg vsega notranjega trpljenja niti za trenutek nisem imela miru pred Petrom, ki me je zasledoval s svojimi prijaznostmi in vdanostmi, z ljubezenskimi izjavami. Nekoč me je prijel s temi svojimi zabuhlimi, ostudnimi rokami - o, Pavel - .

PAVEL: Drago moje /boža Greti po laseh/ bitje ljubljeno - .

GRETI: Kaj sva zagrešila, da sva morala prehoditi ta križev pot? Ali trpiva za sebe - samo za sebe?

PAVEL: In ti, si moreš predstavljati mene, ki sem stal v norišnici ob oknu in v duhu gledal, kako te brat zapeljuje, in niti z mezinem nisem mogel zganiti, da bi ti pomagal, da bi preprečil njegove umazanosti.

GRETI: In če ni bilo njega, je bila tvoja mati za menoj - in vedno eno in isto - tebi se odpovedati in poročiti Petra.
/Molk./

PAVEL: In zdaj sem spet doma, in nihče naju ne more več ločiti. Ne, Greti, ne več misliti na to, vse hočem odpustiti, na vse pozabiti, samo da sem spet doma. In ti - .

GRETI: Tudi jaz tako.

PAVEL: Odvetnik dr. Marin mi je obljubil, da mi bo pomagal, z materjo sem se spravil, sama luč in sama ljubezen naj bo moje življenje.

GRETI: Tako srečna bova spet kakor takrat, ko sva bila majhna otroka.

PAVEL: /poljubi Greti/ Kakor majhna otroka.

GRETI: Nikoli ne bom pozabila, kako sva sedela ob potoku /pokaže skozi okno/, tam spodaj v tisti Črni grapi, in opazovala, kako lezejo raki iz svojih skrivališč. Tistega velikega z eno samo tipalko sem se bala.

PAVEL: Hotel sem ga ujeti, obrežje se mi je udrlo in padel sem v vodo - .

GRETI: Splezal si k meni, ves moker in tresoč se in me poljubil. tako si me poljubil, kakor da nisem otrok. /Pavel hoče Greti poljubiti./

D e v e t i p r i z o r
/Peter medtem vstopi./

PETER: /ujedljivo/ Ali morda motim?

PAVEL: /se hitro vzravna/ Še malo ne. Prav je, da si prišel tudi ti, brat.

PETER: Res je - o marsičem bi se morala pogovoriti.

PAVEL: Z vsemi sem se spravil, na vse hočem pozabiti, kar je bilo nekoč, edino od tebe nisem še prejel prijazne besede, odkar sem doma.

PETER: Glej, glej, ti bi rad kar hitro na vse pozabil, čez preteklost napravil križ, kaj ne?

PAVEL: /stopi bliže k Petru/ Podaj mi roko, brat, /mu ponudi roko/ mogoče sem tudi jaz nekoliko kriv vsega, kar se je zgodilo. Nikdar te nisem poskušal razumeti.

PETER: /sovražno/ Saj te tudi nisem nikdar prosil za razumevanje.

PAVEL: Vse boleče je padlo z mene, v meni je toliko sonca in luči, da bi rad ves svet objel, ves svet osrečil - Greti, ki je moja žena za večno. /Prime Greti za roko./

PETER: /grozeče/ Vstran od nje, kaj se je dotikaš, blaznež.

PAVEL: /mirno/ Saj tega ne misliš resno, kajneda?

PETER: Nikake pravice nimaš do dekleta.

PAVEL: Ne smeš samega sebe, brat. Dobil boš svoje delež - če nočeš sprave - ako me sovražiš. /Se komaj zadržuje, vedno glasneje./

PETER: /pristopi povsem blizu k Pavlu, Greti se umakne na drugo stran sobe./ Da, sovražim te. Niti toliko pameti nimaš več, da ljudje samo s pomilovanjem in zasmehom občujejo s teboj, a se vsi bojijo blazneža!

GRETI: /zavpije/ Jezus!

PAVEL: Blazneža. Laž, ki si mi jo ti obesil za vrat. Edino to je resnica, da me sovražiš. Slutil sem vedno tvojo mržnjo, vse svoje življenje; nisem si hotel priznati, mislil sem, čas in razmere bosta to zabrisala. V šoli sem skoraj pozabil na to, a prvi dan, ko sem se vrnil z univerze domov, sem spoznal, da sem ti kaj nepovabljen gost.

PETER: Sedem let sem z materjo upravljal posestvo, si noč in dan ubijal glavo, kako bi rešil zavoženo gospodarstvo, medtem ko si ti sanjaril, kako boš to premoženje razmetaval. In po sedmih letih se je gospodič naveličal mesta in prišel domov in bi se rad usedel v toplo gnezdo. A jaz naj bi bil samo hlapec svojega brata!

PAVEL: Trojiška posestva ti pripadajo.

PETER: Miloščino naj bi sprejemal od tebe? Ne, hvala, za oba na tej zemlji ni prostora. Ti ali jaz - eden mora odtod.

PAVEL: /grozeče/ Kaj, mene - z bičem - naganjaš? Ali sem berač - ali pes? /izbruhne/ ti, lopov, boš meni ukradel dom in ženo? Ali meniš, da me boš drugič tako ponižal v psa, kakor si mi enkrat s tem norčevstvom strgal vso dostojanstvo s telesa? In še nočeš mirovati, lopov. Umazan, osramočen, oblajan od hlapca Jošta sem si tisočkrat predstavljal, kako te bom prijel za vrat, te udaril po glavi - blaznež - ne, ne morem več prenašati tega ponižanja, ti si zločinec - zadavim te /Pavel seže k Petru, ta se umakne./

GRETI: /vzkrikne/ Joj. Ne, ne Pavel!

PETER: /skoči k vratom, zakriči/ Na pomoč, orožniki!

PAVEL: /gre za njim/ Nihče ti zdaj več ne pomaga.

/Pavel potegne brata k sebi, ga davi./

Orožnika: /planeta skozi vrata/ Kaj se dogaja? Nazaj! /Zgrabita Pavla in ga ločita od Petra./

PAVEL: /besni/ Ne, ne boš me podil kakor psa; joj, moja glava, kako šumi v njej!

/Odvetnik in Amalija Vurberška vstopita./

AMALIJA VURBERŠKA: Zvezita ga!

PAVEL: /si z dlanmi zakrije lice/ Ali imam cunjo pred očmi? /Orožnika mu strgata roke z obraza in mu jih zvežeta/

PETER: Kako me je davil. tako, prav trdno zvežite - zdaj je konec komedije.

PAVEL: /odsotno, kakor da se ne zaveda položaja/ Sestra. Sestra Deli? Kje si?

/Molk./

Z ● A ● S ● T ● O ● R

TRETJE DEJANJE

/Enako prizorišče kmalu potem, kar se je prej dogodilo. Prisotna sta Peter in dr. Marin./

PETER: /se smeje/ Notri čepi čisto v kotu, v isti sobi, v kateri je umrl njegov oče.

Dr. MARIN: Čudno se spajata ti dve usodi.

PETER: Kajneda, gospod doktor, sedaj ste prepričani, da je blazen.

Dr. MARIN: S svojim napadom je to vsekakor dokazal.

PETER: Toda prej mi niste verjeli.

Dr. Marin: Sam ne vem, od časa do časa sem verjel, toda ko sem ga videl, kako je miren in kako preudarno govori, sem skoraj zadvomil.

PETER: Bal sem se ga.

Služabnik: /vstopi/ Orožniški narednik s patruljo je v veži in vas prosi, da bi prišli k njemu.

PETER: Povej mu, da takoj pridem.

/Služabnik odide./

Dr. MARIN: Mogoče gredo kmetje na grad. Morali boste kaj ukreniti.

PETER: Seveda, nekaj bo treba podvzeti.

Dr. MARIN: Zastaviti vhodna vrata, čež obzidje menda ne bodo plezali?

PETER: Čemu ste tako bojazljivi, gospod doktor?

Dr. MARIN: Prosim vas, gospod grof, če pomislim na starega Kocmuta, ki so ga pred leti ubili ponoči sredi vasi - . Sploh vas ne razumem, prej ste izjavili, kako vas je bilo strah.

PETER: To je ravno tisto, kar sem vam hotel povedati. Res, prej sem se zelo bal in si predstavljal, kako me bodo kmetje napadli, kako me bodo vlekli čez dvorišče - kakor nekoč ob kmečkih uporih.

Dr. MARIN: In zdaj se ne bojite več?

PETER: Ne, ker se v resnici sploh nimam ničesar bati. Bal sem se norca samega - bal sem se, da on sploh ne bi bil nor - samo tega - predstavljajte si, da ne bi bil nor in bi ga bili mi kljub temu zaprli v norišnico.

Dr. MARIN: In ste mogli v tem dvomu tako ravnati?

PETER: Moral sem. Le kakšen nazaj bi bil možen po vsem tem?

Dr. MARIN: Zato ste tako silili z razpravo.

PETER: Dan in noč sem si predstavljal, da bo resnično pobegnil, da bo prišel in se maščeval. Hotel sem se čimprej rešiti vsega tega.

Dr. MARIN: In vse to ste skrivali v sebi?

PETER: S tem nemirom v sebi sem upravljal posestvo, se udejstvoval v politiki, kandidiral za poslanca - .

Dr. MARIN: In zdaj?

PETER: Greti ni hotela popustiti. Ko sem jo nekoč objel v vrtni uti, me je sunila s pestjo v zobe. Tisti večer sem si natlačil denarnico z bankovci, hotel sem oditi za vedno, vreči vse raz sebe - zadržala me je mati.

Služabnik: /vstopi/ Gospod narednik so zopet vprašali po vas.

PETER: Povej, da takoj pridem. /Služabnik odide./

PETER: Zdaj je mimo, gledam na vse z jasnimi očmi - zdaj vam lahko povem, kako sem vas ves čas opazoval. V obraz ste mi hlinili, kako držite z mano, kako ste prepričani o Pavletovem norčevstvu, a čim je prišel, ste se potuhnili. Ali niste imeli mene za norca, ki sem se s tako krčevito odločnostjo zagrizel v svoj načrt?

Dr. MARIN: /začudeno/ Kako morete priti na kaj takšnega?

PETER: Čisto sam sem dobojeval to zmago. Kaj bi se bilo zgodilo, če se Pavel ne bi bil dal spraviti iz ravnotežja - jaz, jaz bi bil njega prijel tako za vrat, kakor je on mene, in jaz bi sedaj čepel v tisti sobi zvezan in bi mi pene letele iz ust.

Dr. MARIN: Gospod grof, to razburjenje je neugodno vplivalo na vaše živce.

PETER: Morete samo slutiti, kako so bili v tistem trenutku, preden je planil k

meni, moji živci napeti? A ko sem zagledal blazni izraz v njegovih očeh, je vse popustilo v meni in zdaj sem zopet močan in se samo smejem.

/Premolk./

Seveda, gospod doktor, vse to je samo neumno besedičenje, a nekaj te družinske vročkrvnosti se je ugnezdilo tudi v meni.

Dr. MARIN: Položaj, v katerem ste se zdaj znašli - .

PETER: /ironično/ Ko bi vedeli, kako ste smešni, gospod doktor! Vaša bela brada vam miga od strahu desno in levo - izpulili vam jo bodo in kakor oskubljenega piščanca vas bodo vlekli po poti.

AMALIJA VURBERŠKA: /vstopi/ Peter, za božjo voljo, orožniški narednik te je že dvakrat klical, a ti ne greš nikamor.

PETER: Res - smešno. /Hitro odide./

AMALIJA VURBERŠKA: /se utrujeno usede/ Ravno tako mi je, kakor da smo si priklicali duhove na glavo in jih zdaj ne moremo ukrotiti.

Dr. MARIN: Opozarjal sem gospoda grofa, a on se iz vsega norčuje - .

AMALIJA VURBERŠKA: Niti norca še nismo spravili na varno.

Dr. MARIN: Orožnikov z avtomobilom tudi ni od nikoder.

AMALIJA VURBERŠKA: Dobro bi bilo, da bi še danes uredili zadevo z dediščino.

PETER: /se vrne/ Zaradi dveh kmetov, ki sta šla po klancu navkreber, so me poplicali. - Vsi ste enaki strahopetci.

AMALIJA VURBERŠKA: Sam dobro veš, da me ta očitek najmanj zadene. A previdni moramo biti, posebno sedaj, ko se je zadeva obrnila v naš prid.

PETER: Res je, kar pravite; samo vaši odločnosti se moramo zahvaliti, da je prišlo tako daleč.

AMALIJA VURBERŠKA: Zato poslušaj zdaj moj nasvet. Pošlji po Greti, da podpiše listino.

PETER: Najprej moramo odpraviti norca.

AMALIJA VURBERŠKA: Ne vemo, kaj se še lahko zgodi. Glavno je, da imamo črno na belem.

PETER: Ali niste videli, da je bila Greti vsa iz sebe ob tem, kar se je zgodilo?

AMALIJA VURBERŠKA: Prav zato, tako se bo najlažje uklonila. Železo je treba kovati, dokler je vroče, moj sin.

Dr. MARIN: Škoda, gospa grofica, da niste odvetnik. Vaša kariera - .

PETER: Gotovo ne bi bila odvisna tako od denarja in vpliva drugih ljudi kakor -

Dr. MARIN: In bi pravde s kmeti mogli sami voditi!

AMALIJA VURBERŠKA: Papirje imaš ti, Peter.

PETER: /gre k pisalni mizici v kotu/ Tukaj v miznici jih imam shranjene /odklepa predal/ . Gospod doktor, prosim, pozvonite služabnici.

Dr. MARIN: /išče zvonec/ Da, kje je zvonec, a, tu! /Pozvoni./

AMALIJA VURBERŠKA: Da končamo tako nenadno prekinjeno razpravo.

Služabnica: /vstopi/ Pozvonili ste?

AMALIJA VURBERŠKA: Pokličí gospodično.

Služabnica: Gospodična so se ulegli v svoji sobi na posteljo in samo jočejo.

AMALIJA VURBERŠKA: Pojdem sama k njej in jo privedem. /Odide s služabnico./

PETER: /jemlje listine iz predala/ Tu je oporoka - in tu je naša izjava, ki jo moramo podpisati. /se zravna in stopi k mizi/ Takšen občutek imam, kot da hočemo pokopati živega človeka.

Dr. MARIN: Zdi se mi, kakor da vendar niste čisto prepričani o Pavlovi norosti.

PETER: /ironično/ Gospod paragraf, ali vi sploh razumete majhen del tega, kar se je v teh urah tu dogodilo? Vidite samo zunanje obrisе vseh stvari, vse vam

je jasno in določeno kakor tisti zakoni, ki jih imate zapisane v knjigah - tista jasna pravica - tista harmonika, ki hrešči, kakor vi hočete!

Dr. MARIN: Dolgotrajna borba za dediščino vas je napravila nezaupnega.

PETER: In te zadnje ure so marsikaj osvetlile - globine, ki o njih prej nisem niti slutil.

Dr. MARIN: Čudno mnenje imate o meni, ki sem štirideset let priča neštetim žaloigram.

PETER: /poudarjeno/ In vendar takšen bedak, da ne razumete, da še nikdar nisem z nobenim človekom tako govoril kakor z vami. Ali naj pokličem mater - sovraštva in predsodkov polno žensko, ali Greti - neumno samico, ki se je zatelebala v lepega samca, ali tistega orožniškega narednika zunaj - . Če bi vedeli, kako vas vse, vse zaničujem.

Dr. MARIN: /cinično/ Najlepša hvala.

PETER: Glavni dedič sem - če bi sedaj šel in bi vse premoženje razdelil, kakor ga je bil nameraval Pavel - ali ne bi mene ravno tako proglasili za norca?

D r u g i p r i z o r
/Amalija Vurberška in Greti vstopita. Greti nosi črno obleko./

AMALIJA VURBERŠKA: /tolazi Greti/ Vse to mine. /Sede za mizo./ Prisedi k meni. Danes te bo bolelo in jutri še, polagoma pa boš pozabila.

Dr. MARIN: Kaj mladost ne prenese!

PETER: Greti, spametuj se. Kar se je zgodilo, se je moralo zgoditi.

GRETI: /je medtem sedla/ Storite , kar hočete. Samo mene pustite pri miru.

PETER: Ti spadaš k naši družini, ista usoda naju veže, iste skrbi, ista upanja.

AMALIJA VURBERŠKA: Hočemo ti najboljše. Po vsem tem, kar se je zgodilo, se lahko osvobodiš svojega nezaupanja.

GRETI: Kaj boste storili s Pavlom?

PETER: Nič posebnega. Odpeljali ga bomo nazaj v bolnišnico. Napadel me je, hotel me je umoriti, a ni odgovoren za svoje dejanje. Kakor ni bil odgovoren za vse, kar je prej izvršil.

GRETI: Ako je bolan, potem je moja dolžnost, da ostanem ob njem.

AMALIJA VURBERŠKA: Tvoja dolžnost je, da se ukloniš koristi družine. Tukaj imaš svoj dom, živela boš z možem, ki te bo ljubil. Ali hočeš vse zavreči, oditi kakor ciganka po svetu, podariti svoje cvetove življenja človeku, ki blazni in ki bo kmalu umrl?

GRETI: Pozabiti na vse, kar je bilo med nama? Trgate naju narazen. Ali ni to krivica, ki ne bo mogla domu nikdar prinesiti blagoslova? Če bom kdaj rekla kakšnemu možu, da ga imam rada, bom lagala.

PETER: /stopi h Greti in jo prime za roko/ Nima smisla gledati na vse stvari tako tragično. Pogovoriva se čisto mirno in preprosto. Ni prvič, kar prosim za tvojo roko; dozdam si me vedno odbila, čutila si se vezano z drugim, gojila si upanje, da boš s tistim nekoč živela. Danes so okoliščine drugačne. Danes se ne moreš izgovarjati s Pavlom, zato ker on kot človek zate ne živi več. /Greti odtegne Petru roko, zajoče./

PETER: Poslušaj me, razumi me. Ali sem grji ali sem bolj bedast od tistega Pavla, ki ga imaš v spominu? Ali misliš, da ne morem biti dober mož? In če nisem tega na zunaj kazal, meniš, da nimam, da ne premorem ljubezni? /skoraj kriči/ Kakor da se ponižujem pred tabo, kakor da razgaljam samega sebe. Vse je moje, grad, polja, hiše, blaznežu ne ostane drugega kakor oskrba do smrti, in vendar - /tiho/ pojdem iz te sobe kakor berač, če si ne pridobim tebe.

Služabnik: /naglo vstopi/ Gospod grof, Matevž je na vasi, zbira ljudi in jih hujska, naj gredo nad grad in osvobodijo Pavla.

PETER: /besno/ Ven, kdo te je klical.

Služabnik: Ampak gospod grof!

PETER: /gre proti služabniku/ Ustrelim te kakor psa.

AMALIJA VURBERŠKA: Obvladaj se, Peter.

Služabnik: /zakriči/ Jezus! /Se umakne skozi duri in jih zaloputne./

AMALIJA VURBERŠKA: Ne smeš si vsega tako gnati k srcu.

PETER: /mirmeje/ Ah, saj ni nič. Kakor da ne obvladam več vsega tega, kar sem sam sprožil. Ni čudno, če človeku živci popustijo.

Dr. MARIN: Ne smemo se več obotavljati. /vzame listine, ki jih je Peter medtem odložil na mizo, v roke/ Gospodična, samo vaš podpis potrebujemo pod to izjavo. /bere/ S tem priznam kot neveljavno zaroko, ki jo je sklenil moj oče med menoj in Pavlom, grofom Vurberškim - .

AMALIJA VURBERŠKA: Bedastoča. Dva otroka v njunem šestem letu zaročiti. To more storiti danes samo človek, ki ni pri zdravi pameti.

Dr. MARIN: /nadaljuje z branjem/ Iz svoje svobodne volje se poročim z grofom Petrom in združujem svoje premoženje z njegovim. /odloži listine/ To je, gospodična, izjava in tukaj prosim za podpis.

GRETI: Ne morem zdaj. Vsaj do jutri prosim odloga. Potem storite z mano, kar hočete.

/Molk./

PETER: /tiho/ Greti, mi čakamo, da boš podpisala.

GRETI: /čez čas/ Če izdam, če zavržem vse, kar sem mu prisegla ali bom mogla dobiti kdaj odpuščanja? /vstane in gre k odvetniku/ Kje naj podpišem?

Dr. MARIN: Tukaj, gospodična. /Ponudi Greti nalivno pero, Greti hitro podpiše./

AMALIJA VURBERŠKA: /olajšano/ Sedaj si vendar prišla do razsodnosti.

PETER: /stopi h Greti/ Ti si podpisala, ti si se uklonila, ti boš moja žena - .

PAVEL: /od daleč zakriči/ Ne, Ne!

AMALIJA VURBERŠKA: /dr. Marinu/ Ali ga čujete, gospod doktor, zopet ima napad.

GRETI: /uporno/ To je on. /Peter jo hoče prijeti/ Pustite me. Podpisala sem. A da bi vedeli, kako vas zaničujem - . Pustite me k Pavlu.

/Na vasi zazvoni kakor ob hudi uri. Zunaj se vzdigneta kričanje in jok. Služabnik na vratih, obstane med podboji./

Služabnik: Kmetje prihajajo po cesti na grad!

PETER: /k oknu/ Smešno, kot v srednjem veku. Resnično, tam spodaj gredo. Ha, ha, cela vas prihaja s cepci, kosami in vilami.

/Na vratih se prikaže orožnik iz Lenarta./

Orožnik: Gospod grof, prišli smo iz Lenarta, avto stoji pred vhodom pri viničariji.

PETER: Norca morate odpeljati, preden pridejo kmetje do gradu.

AMALIJA VURBERŠKA: /pokaže proti stolpu/ Tam notri je norec. Dva orožnika sta že pri njem. Takoj ga pripeljite. /služabniku/ Odpelji gospoda narednika v stolp.

Orožnik: Niti trenutka ne smemo izgubiti.

/Orožnik in služabnik odideta./

AMALIJA VURBERŠKA: /vije roke/ Niti trenutka ne smemo izgubiti.

PETER: /ob oknu/ Niti do ovinka še niso prišli.

Dr. MARIN: Ali ni nobenega drugega izhoda iz gradu kakor sprednja vrata?

PETER: /ironično/ Čisto nobenega. Najbolje je, da naredite križ čez svoje življenje.

AMALIJA VURBERŠKA: Tako resen položaj je in on se iz vsega norčuje. Jaz vas ne razumem več.

PETER: /pokaže skozi okno k stolpu/ Kaj je vendar z norcem, da ga ne odpeljejo?
 Dr. MARIN: Oprostite, gospa grofica, ampak jaz - jaz ne morem več ostati tukaj.
 /Gre k vratom./

PETER: /se naglo obrne, stopi k dr. Marinu in ga prime za rame/ Ne bodite smešni, gospod doktor. Ali hočete naravnost med podivjane kmete?

Dr. MARIN: Kako pridem jaz do tega - .

PETER: Zdrava pamet vam mora povedati, da ste za grajskimi zidovi najvarnejši. Zunanja vrata so zaprta, in če bi kmetje vdrli, vam ostanejo še vedno stolpne duri.

Dr. MARIN: Slutil sem, da se bo moj obisk nesrečno končal. /Si briše potno čelo./
 /Orožniki s Pavlom, Pavel je okrvavljen in razmršen, strašen na pogled./

Pavel: Prekleti hlapec, boš mene tepel s svojo palico! /Pavel ima zvezane roke./

OROŽNIK: Le naprej, še danes moramo biti v Gradcu.

AMALIJA VURBERŠKA: /dr. Marinu/ Strašno. /Si zakrije lice./

Dr. MARIN: Resnično, to ni več človek.

GRETI: Pavel! /Hoče k njemu./

PETER: /jo zadrži/ Nazaj. Nikake pravice nimaš več do tega človeka.

GRETI: Ogoljufali ste me!

PAVEL: /odsotno/ Deli, ljuba sestra Deli, potegni mi to cunjo z obraza.

AMALIJA VURBERŠKA: Čujte, koga kliče?

PETER: To je sestra v bolnišnici. Norci imajo včasih bistre oči za sestre!

GRETI: Kako je vse to umazano!

PAVEL: /dvigne roke/ Roke mi tako stiskate, jaz ne vem /poskuša osvoboditi roke/, vsa-kokrat je tako, In vi, norci /pogleda naokoli/, samo sedite na svojih posteljah in nihče mi ne pomaga.

PETER: /strese Pavla za rame/ Pavel: Zavedi se.

AMALIJA VURBERŠKA: Pusti ga, bolje da gre tako vstran.

Dr. MARIN: Sicer pridejo prej kmetje.

PETER: Ne, vi, bojazljivci, hočem mu še enkrat povedati, da je norec. Hočem, da ve, da je za vedno zaigral.

AMALIJA VURBERŠKA: /odločno/ Ali si zver, ki se hoče igrati s svojo žrtvijo?

PETER: Zanima me, ali se sploh še more zavedeti.

PAVEL: /mimo/ Gospod primarij je rekel, da me pustite čisto pri miru. Čemu ste zagrnili okno, čemu ne pustite sonca v sobo? Tako, da /strese z glavo/, sedaj je svetleje in ne šumi več tako, še svetleje, luč, luč!

Dr. MARIN: Zaveda se.

PETER: Naprej z njim, skozi desna vrata in po stopnicah.

Orožnik: /sune Pavla/ Gremo!

PAVEL: /se upre/ Nikamor ne grem. Čemu tako nepremično stojite okoli mene? Kje sploh sem? Od kdaj ste prenesli postelje? /se ozira naokoli/ To poznam, moja knjižnica, moje slike, moj dom! /vzkligne/ Greti! Mati! In ti - brat! /molk/ Zakaj imam zvezane roke? Zakaj me vodijo orožniki?

AMALIJA VURBERŠKA: Ne smeš se protiviti, Pavel. Najbolje je za tebe, da se vrneš v bolnišnico. Toliko, da ozdraviš - .

PAVEL: Vrneš v bolnišnico. Da, sedaj se spominjam, da, da, splezal sem čez ograjo, potem sem se potikal po gozdovih, nato sem se plazil za gradom.

Dr. MARIN: /Amaliji Vurbreški/ Samo da se ne bi spomnil - .

PAVEL: /olajšano/ Seveda, doma sem. Srečen, Greti - razveži mi roke. Pridi k meni, čemu me ne objameš, ravno prej si me poljubljala.

GRETI: /hoče k Pavlu/ Ubožec - .

PETER: /jo zadržuje/ Ne drzni si!

GRETI: /skrije obraz v dlani, joče/ Ne, ne!

PAVEL: /začudeno/ Ali se me bojite? Ali sem vam kaj žalega storil?

PETER: In mene si hotel ubiti!

PAVEL: Tebe? Ubiti! - A, zdaj vse razumem. In jaz, norec, sem se dal tako daleč zapeljati! In jaz, norec, sem napravil dom in srečo.

AMALIJA VURBERŠKA: Nikar si ne očitaj, sin moj, nisi ti kriv, da si bolan.

PAVEL: Smešna tolažba. Ali mislite, da imate še vedno pred seboj naivnega Pavelčka. Razvežite mi roke, ako ste moja mati.

AMALIJA VURBERŠKA: Ne, sedaj ti ne smem, zavoljo tebe in naše varnosti ne.

PAVEL: Saj dobro vem, da mi jih nočete razvezati. Vi bi me še v železne verige vkovali, samo da ne bi mogel več zgrabiti za srečo, za domom in svobodo.

Orožnik: Ali naj gremo z njim?

PETER: Toliko še počakajte, da - .

PAVEL: Da se še nekoliko ponorčuješ iz mene. Dosegel si, kar si doseči hotel, oropal si me vsega. Greti, ali si podpisala odpovedno listino?

PETER: Podpisala je in se tebi enkrat za vselej odpovedala.

GRETI: Prisilili ste me.

PAVEL: /hladno/ Nikar se ne izgovarjaj. Ne trudi se, da bi zakrila z videzom svoje resnične misli. Čudno je samo to, da me čisto nič ne boli ob zavesti, da sem te izgubil. Tudi to je vaše delo. Tako sem že propadel, tako otopel v svojih čutih, da vam niti tega veselja ne morem pripraviti, da bi se jokal.

/Greti naglo odide mimo Pavla iz sobe./

Dr. MARIN: /Amaliji Vurberški/ Grozno je iznakažen.

PAVEL: Gospod doktor, čujem dobro. Iznakažen sem, prav pravite.

Dr. MARIN: Gospod grof, nisem hotel - .

PAVEL: Nikar. Vedno ista pesem. Čemu si ne bi enkrat povedali resnice v obraz, meni kot norcu je dovoljena. Ne bodite užaljeni, tudi vi, gospod doktor, ste zelo spremenjeni. Verjel sem, da ste še vedno oni dobri, stari prijatelj.

Dr. MARIN: Zagotavljam vam, gospod grof - .

PAVEL: Saj bi mi radi pomagali, vem, na dnu duše ste dober človek, vsi ste dobri ljudje, a kaj, ko sem jaz - norec.

/Na vasi močno zazvoni./

PETER: /orožniku/ Konec je. Skrajni čas je, da ga odpeljete.

PAVEL: Naj se poslovim od vas? Greti je odšla. Od vas, mati? Za trenutek se mi je zdelo, da se bova nekje srečala in se ustavila. Pa sva šla drug mimo drugega.

Orožnik: /sune Pavla/ Ala, gremo!

PAVEL: /se upre/ Včasih sem bil grof, ne smete tako ravnati z menoj. Vsaj toliko pravice - .

PETER: Brž, brž!

PAVEL: /se iztrga orožniku, skoči na drugo stran sobe, vsi se odmaknejo od njega/ Ali res mislite? V svoj lastni dom sem se moral splaziti kot razbojnik, zvezanega, zastraženega kot morilca me vlečete v tujino.

Služabnik: /na vratih/ Kmetje so že zunaj pred zunanjim dvoriščem.

PAVEL: /zakriči skozi okno/ Pomagajte, ljudje!

Orožnik: /prime Pavla od zadaj in ga potegne k sebi/.

PETER: Skozi stolpna vrata in po zadnjem pobočju navzdol. Hitro, da vas ljudje ne opazijo.

PAVEL: Lampret! Šlamberger! Kocmut! /orožnik ga odpelje iz sobe/

Dr. MARIN: Samo da pridejo pravočasno do avtomobila.

AMALIJA VURBERŠKA: Da, kot sem že rekla, zaradi enega norca je ves svet narobe.

/Molk./

PETER: /opazuje položaj zunaj skozi okno/ Zdaj so prišli izza obzidja. Gorje! Kmetje so jih opazili, obračajo se, prerivajo se med vratmi, tečejo za njimi. Norec se upira, kriči, tako, da, s puškinim kopitom ga je mahnil po glavi. Nesejo ga, zdaj so pri avtomobilu, kmetje so jih obkolili /zaslišijo se strel/, kmetje bežijo, zdaj imajo, kar so iskali, potisnili so ga v avto, avto se premika, eden se je obesil nanj, zdaj je padel na cesto - ha, ha, ha, rešeni smo!

Dr. Marin: Pa smo jo srečno odnesli.

AMALIJA VURBERŠKA: Kamen se mi je odvalil od srca.

/Dr. Marin in Amalija Vurberška odideta./

PETER: /govori sam s seboj/ Ti mi nisi več nevaren in dekle bom ukrotil - ni je sile na svetu, ki bi mi to preprečila /odide proti vratom, pred pragom obstane./ A vendar ni čisto ob pamet, še smejal se mi je. /Odide./

P e t i p r i z o r

MATEVŽ: /na vratih, krvav/ Kje so vsi? Ali res ni nikogar, da bi ga rešil?

GRETI: /prihiti/ Vi, Matevž? Kam so odpeljali Pavla? Jaz moram za njim!

MATEVŽ: Gospodična, poskušal sem ga rešiti, vso vas sem zbobnal skupaj, napadli smo orožnike pri avtomobilu, orožniki so streljali na nas, Čepon in Šlamberger sta ranjena.

GRETI: Ranjena? In kaj je s Pavlom?

MATEVŽ: Grofa Pavla so odpeljali v mesto /gre k oknu/, poglejte, tam na ravnini oni sivi avto.

GRETI: Pavel! /stopi k oknu in v obupu stresa rešetke/ In jaz sem kriva, jaz sem zapečatila tvojo usodo! Pavel, ne, ne, jaz moram za tabo ...

MATEVŽ: /se opoteče proti vratom/. O, moj ubogi gospod!

Z ● A ● S ● T ● O ● R

ČETRTO DEJANJE

/Dogaja se jeseni istega leta. Na graščini poteka trgatev, tri dni že traja slavlje, zvečer tretjega dne je zabava na vrhuncu. v isti sobani, kjer je bil družinski posvet, sedaj sedijo gostje, opijanjeni in razigrani. Peter na koncu mize si venomer nataka, drugi mu nazdravljajo. Spreдай pri manjši mizi sedita grajski oskrbnik in kmet in gostilničar Caf iz Trojice./

PETER: Ampak letošnji bo boljši kakor vsi dosedanji.

Prvi gost: Ga pijemo pod lipico, ga točimo v majolčico - /vstane/.

Drugi gost: /ga potiska na stol/ Nikar ne budali, pijan si kakor čep!

Prvi gost: /zopet vstane/ Pustite me, da tudi jaz spregovorim. Ti sam ne veš, dragi prijatelj, Peter, kakšno odlično vino imaš v svoji kleti. Posebno to, lenarško, ti je kapljica! Ha, ha.

Drugi gost: Ugovarjam. Trojiški rizling - .

Prvi gost: Zato se zahvaljujem našemu gostitelju, da nam je vedno žejnim meščanom odprl svoje kleti.

PETER: /se napol dvigne/ Veseli me, da se dobro počutite pri meni. Nalivajte si ga, danes je konec trgatve, vina ne bo zmanjkalo, po lenarških in trojiških kleteh so še polni sodi.

Oskrbnik: /Cafu/ Kolikor mu ga že drugi niso stočili.

CAF: Da, da. Čul sem nekaj o tej zadev. Vi ste bili zunaj.

Oskrbnik: Iz tega se ne bo nič dobrega izcimilo. Škofu je naročil, naj pripelje pet polovnjakov muškatovca, a on pravi, da ga ne da prej, preden ne podpišejo nove pogodbe.

CAF: Jaz sem bil prejšnji mesec pri njem v njegovem vinotoču.

Oskrbnik: Dvajset let sem že na graščini, a takšnega gospodarstva še ni bilo nikoli. Prej je grof še sam skrbel za vse, a odkar se je poročil, je konec. Doma sedi in pije ali pa se vozi v mesto na sodišče in se tožari s kmeti in viničarji.

PETER: /služabniku/ Hej, Francelj, stopi sem, nalij mi burgundca.

Služabnik: Prosim, gospod grof /naliva/.

PETER: In poglej, če se Matevž že vrača iz mesta.

Oskrbnik: Že včeraj bi bil moral priti odvetnik, grof namerava tožiti Škofa za vino in martinške kmete, ker so sekali les v graščinskem.

CAF: Zavoljo onih dveh ranjenih je vendar tudi imel tožbo.

Oskrbnik: No, no. Pst! Doktor Marin mu je že pomagal, gospoda si med seboj ne izpraskajo oči.

CAF: Roka roko umiva - . Ampak Matevž se je dobro izmazal. Sodišče ga je oprostilo, niso mu mogli dokazati, da je kriv napada na orožnike, grof se ga ni upal odpustiti, ker je grofica zahtevala, da ostane.

Oskrbnik: No, da, danes - /se previdno ozre okoli/. Ne vem, nič kaj preveč dobro mi ni pri srcu. Saj ste poznali Kumra. Tistega od Martina, ki je bil ubit. Njegov brat je bil tudi zraven in obsojen na šest mesecev ječe.

CAF: Potem mora že skoraj spet biti na prostem.

Oskrbnik: Saj to je ravno, včeraj so ga spustili in davi se je nenadoma pojavil na trgatvi. Popoldan sem ga že videl pijanega. Pridušuje se, da bo že pokazal grofu.

CAF: On je tisti, ki je pred dvema letoma Partliču zažgal skedenj.

Oskrbnik: Povedal sem grofu, a on je samo zamahnil z roko.

CAF: Temu hodijo druge stvari po glavi.

Služabnik: /se vrne/ Gospod grof, spodaj pri Turku so se ustavili. Prišli so tudi gospod doktor.

PETER: Skrajni čas. /se zopet dvigne/ Moji dragi prijatelji, naznaniti vam moram, da dobimo še enega gosta, za likof! Gospoda doktorja Marina, starega prijatelja naše hiše.

Prvi gost: Starega lisjaka že nisem srečal leto dni.

Drugi gost: Bral sem v časopisu, te dni je imel veliko pravdo, zagovarjal je prosulega morilca Pajdaša. Ta je tri ljudi spravil s sveta - tako pripovedujejo - in še enega orožnika je ustrelil, ko so ga prijeli, pa ga je rešil pred vislicami.

PETER: /stopi k oskrbniku/ Ali imate vse listine s seboj?

Oskrbnik: Vse, gospod grof.

PETER: Jutri bomo z doktorjem Marinom vse uredili.

Prvi gost: /vstane in stopi za Petrom/ Peter, ne vem, toliko let te že poznam, vedno si bil rad vesel. A danes mi nisi prave volje. /Se vrne na svoje mesto./

Oskrbnik: Tudi mene bi minilo veselje pri takšnem življenju.

CAF: /zase/ Da, da, gospa grofica.

PETER: Le nič skrbi, z vami ga še vedno rad zvrnem kupico.

Prvo gost: Povej nam, dragi grof, čemu tvoja žena ne pride nič k nam?

Drugi gost: Zahvaliti se ji moramo za dobrote njene kuhinje. /nagovori služkinjo, ki streže/ Hej, Katra, povedj tvoji gospodinji, da bi jo radi imeli med sabo.

PETER: Oprostite, dragi gostje, ampak moji ženi zadnji čas ni dobro. Bolehna je.

Prvi gost: Za bolezn ni boljšega zdravila kakor glažek dobrega vina. /Nazdravi./

Služkinja: Ali naj grem po gospo, gospod grof?

PETER: Prav, naj pride.

/služkinja odide./

Prvi gost: /zapoje/ Kol'ko kapljic, tol'ko let, bog nam daj na svet živet /gostje pritegnejo/.

D r u g i p r i z o r
/Greti in Katra vstopita./

Prvi gost: /vstane in gre Greti ljubeznivo naproti/ O, gospa grofica. Kako dolgo vas že nismo videli.

GRETI: Pozdravljeni /se pozdravlja z nekaterimi gosti/: Kako ste ljubeznivi. Hvala. Hvala. /stopi k služkinji/ Ali se je Matevž vrnil?

Služkinja: Francelj je bil ravnokar zunaj in je videl, kako se je ustavil pri Turku.

Drugi gost: Prej smo se pogovarjali o tem, kako bi se vam /prime Greti za roko in jo poljubi/ zahvalili za sijajno pogostitev.

GRETI: /služkinji/ Čim se vrne, naj pride takoj k meni.

Drugi gost: Gospa grofica, slišali smo, da ste bolni. /dvigne kupico/ Poglejte to zlato vince, ki prinaša zdravje. Ostanite v naši družbi.

PETER: Pridi sem, prisedi, Greti.

GRETI: Oprostite, ampak res ne morem.

PETER: Nikar se ne daj /vstane, gre h Greti in jo prime za roko/ tako prositi. Me pa ja ne boš osramotila pred gosti.

CAF: /oskrbniku/ Kako se je spremenila v tem pol letu.

Oskrbnik: Ne bi imel rad takšno ženo v hiši.

CAF: Še vedno ne more pozabiti Pavla.

Drugi gost: /Greti sedi med Petrom in drugim gostom, ki jo poskuša objeti/ Ne smete misliti na bolezen, potem mine sama od sebe. Poznal sem vas še, ko ste bili čisto majhni, nosili ste dolge kite. In vedno ste bili tako veseli!

Prvi gost: Na zdravje naši gostiteljici!

GRETI: /se otrese objema drugega gosta, vstane in gre k oknu/ Ne morem - .

PETER: /naglo vstane in stopi za njo; vzdikne/ Greti!

GRETI: /odbijajoče/ Sami tujci in nobenega človeka med njimi.

PETER: /ostro/ Ti moraš ostati tukaj, ali si razumela?

Prvi gost: /vstane in se približa Greti in Petru/ Ne sili jo, pij z nami, kaj pa imaš drugega kot to vino.

T r e t j i p r i z o r
/Odvetnik dr. Marin se prikaže na vratih./

Drugi gost: No, vendar smo pričakali poslednjega gosta.

PETER: /gre dr. Marinu naproti/ Pozdravljeni, stari prijatelj.

Dr. MARIN: Oprostite mi, dragi grof, da prihajam tako pozno. Popoldan sem še imel razpravo.

Drugi gost: No da, kozarček ali dva smo še prihranili za vas.

PETER: Kar usedite se. /pelje dr. Marina k mizi/ Francelj, kozarec, nalij gospodu doktorju.

Dr. MARIN: Na vaše zdravje, grof Peter.

Prvi gost: Na zdravje.

Dr. MARIN: /izpije, odloži kozarec/ Nič kaj prijetna vožnja ni bila v mraku. Odkar so se kmetje zadnjič spopadli z orožniki, se ne čutim več varnega v tej pokrajini. In kar groza me je pomisliti na to, da moram še nocoj nazaj.

PETER: O tem sploh ni govora. Najini posli - .

Dr. MARIN: Samo zagadelj sem prišel. Vse morava še nocoj urediti.

PETER: Lahko uredimo tudi danes, če mora biti. In zjutraj ob šestih se vrnete v mesto. Hej, Martin - /pomaha oskrbniku/.

Oskrbnik: /se dvigne, stopi bliže/ Gospod grof, seveda. Gospoda doktorja že tako dolgo nisem videl. /se rokuje z dr. Marinom/ Čimprej se tega iznebimo, tem bolje.

Služabnik: /vstopi/ Na marofu plešejo, dekleta vabijo goste.

Gostje: /več hkrati/ Mi hočemo tudi plesati. Pojdimo na marof.

Oskrbnik: Ali uredimo prej?

Dr. MARIN: Bolje je takoj. Rad bi v miru srknil in potem gotovo ne bom več v stanju za poslovne zadeve. Tu je treba imeti jasno glavo.

Gostje: /vstajajo/ Mi ga pijemo vedno veseli. /Odhajajo./

Dr. MARIN: Sam ne vem kje se me glava drži. Razprava se noče premakniti z mesta. Kaže, da je morilec bolj zviti, kot smo mislili. Pajdaš je - .

PETER: Takšni prefriganci se vedno znajdejo.

Oskrbnik: In sodnija ima zvrhano opravkov!

Dr. MARIN: In mi vsi, ki smo v službi pravice.

PETER: Zanašam se na vas, da boste čim ostreje nastopili proti tej sodrgi.

Dr. MARIN: Videti je, da so bile vse dosedanje kazni brez učinka.

/Gostje so medtem odšli, služabnik in služabnica pospravljata mizo, oskrbnik, Peter in dr. Marin sedejo za stransko mizico. Tudi Greti je odšla./

Oskrbnik: /položi papirje na mizo/ Po vašem naročilu sem prejšnji teden pregledal lenarško posestvo. Na Lukeževi viničariji je lanska trgatev prinesla šestnajst polovnjakov; od tega je bilo prepeljanih na grad sedem in samo pet jih je še v kleti. Lukež je odprl vinotoč, niti ni imel za to vašega dovoljenja niti ga ni prijavil, in je stočil v enem mesecu dobre štiri polovnjake. Habermut je prejšnji mesec prodal parizarski voz in izkupička noče oddati.

Dr. MARIN: To je čisto navadna tatvina.

Oskrbnik: Trdi, da je bil voz njegov in da si ga je graščina samo vzela na posodo.

PETER: Vsi so enaki lopovi, nekaj sem jih pometal iz koč, prišli so drugi najemniki, ki niso nič boljši. Najpametneje je, da se človek sploh ne briga več za to.

Oskrbnik: Potem vam bodo ljudje raznesli celo posestvo.

Dr. MARIN: Proti tem ljudem mora nastopiti oblast.

PETER: Vi jih boste za pol leta ali za eno leto dali zapreti, škode pa mi ne bo nihče povrnil.

Oskrbnik: Zagrozil sem jim, da jih boste predali sodniji, a oni se vsemu temu samo smejejo. In - poročati vam moram, kaj se dogaja. Na moja terjanja mi ljudje odgovarjajo, da vam ne dajo ničesar, da vi niste pravi gospodar.

PETER: /razburjeno vstane/ To je že preveč, naj gredo po norca in ga pripeljejo domov.

Dr. MARIN: Čemu se razburajati zaradi nečesa, kar je že davno urejeno. Ljudje so nesramni.

PETER: /sede/ Vam je lahko govoriti, a če bi bili na mojem mestu, bi si že davno pognali kroglo v glavo.

Oskrbnik: Gospod grof bi pač moral sam nadzirati na posestvu. Mene ljudje ne ubogajo, jaz sem nazadnje samo kmet.

Peter: Sam nadzirati. To je ravno tisto, kjerkoli se prikažem, vidim ljudem na obrazih, kako so privoščljivi, ker vse propada. Smejete se, če mi toča pobije vinograde, če se mi podre kozolec ali če mi Drava odnese njive.

Oskrbnik: To si samo domišljate. Zaradi enega ali dveh goljufov obsojate vse ljudi.

PETER: Vsi so enaki, vsi od prvega do zadnjega, raztrgani in bosí tekajo z litrom v roki h krčmarju po žganje.

Oskrbnik: Prosim, gospod grof.

PETER: Nič mi ne ugovarjajte. Nismo prišli, da se perete pred menoj, Tudi vi spadate k njim.

Dr. MARIN: Tako ne smete govoriti.

PETER: Čemu ne? /razburjeno, a zadržujoč se/ Ali ne smem enkrat odkrito povedati, da dobro vem, da gledate v meni samo pijanca, ki pretepa svojo ženo in ki ima s kuharico otroka. Mnenja ste, da grem isto pot, kakor jo je šel moj oče. A dobro vidim vse, kaj se godi okoli mene. Povej, oskrbnik, ali ni res, da tudi ti v meni vidiš samo tatu, ki je ukradel svojemu bratu posestvo in dom.

Oskrbnik: To je žalitev!

PETER: Vsaka vaša beseda, vsak vaš pogled je zame žalitev!

Oskrbnik: To je vaša zahvala za to, ker sem trideset let služil vašemu očetu in vam. Rajni gospod ni imel boljšega prijatelja kakor mene. Ko je prevzel posestva, sem mu jih pomagal urediti, ko je bil bolan, sem nadziral vse delo. Ali verjamete, da bi vaša mati brez mene mogla voditi gospodarstvo?

Dr. MARIN: Gospod grof, res je, da čisto napačno sodite oskrbnika.

PETER: Vi bi mi danes radi natvezli črno za belo.

Oskrbnik: Pustite me, da povem do konca. Predal sem vam posestva, pomagal sem vam, četudi sem vas prosil, da bi me odpustili. Hodim od kmeta do kmeta, terjam najemnino in se prepiram z dolžniki, prosim in grozim, ljudje se mi smejejo, mečejo me iz svojih hiš, psujejo me, da sem priliznjenec in hlapec, da sem se prodal. Pri Barbari so me celo neki večer fantje na vasi počakali in me pretepli.

PETER: Vse je laž! Pred menoj se pretvarjate vestnega in skrbnega. Za mojim hrbtom pa si segate s tistimi kmeti, ki me goljufajo, v roke. Koliko ste imeli premoženja, ko ste nastopili svojo službo, in koliko ga imate danes na koncu svojega oskrbništva? Pri vsaki kupčiji je izginila vsotica v vaš žep. Posestva, ki so bila prej moja, so danes vaša lastnina. Vse bomo preiskali, tudi o tem bo sodnija spregovorila zadnjo besedo.

Oskrbnik: /vstane, ogorčeno/ To je vaša zahvala za ves moj trud? Decembra poteče moja pogodba z vami in do tedaj si lahko poiščete novega oskrbnika.

PETER: /vstane, razjarjeno/ Glejte, da se poberete!

Oskrbnik: Menite, da sem pes, če ste vi grof. Jaz sem pošten kmet, ki nisem nikomur ukradel niti oral zemlje. /Hitro odide./

Dr. MARIN: Prenagli ste bili z njim, delate mu krivico.

PETER: Čeprav ste imeli z njim ravno toliko opravka, teh ljudi še ne poznate.

Dr. MARIN: Ne morem se pridružiti vašemu mnenju, odvrnili ste enega od najzvestejših ljudi od sebe. Nimate jih mnogo, če izgubite še te, se lahko zgodi, da sredi vsega bogastva ostanete sami.

PETER: /mimeje/ Tako vendar ne more več iti naprej! To slepomišenje, kvartači so me hoteli izigrati, a vrgel jim bom njihove lastne karte v obraz. Jutri se peljem sam z vami v mesto in bom zahteval, da pride komisija na lice mesta.

Dr. MARIN: Seznam dolžnikov in poneverjenih reči vam bo služil kot podlaga.

PETER: Prepričan sem, da ga bo treba še zelo izpopolniti.

/Služabnik vstopi./

Služabnik: Gospod grof, gostje ma marofu plešejo in so me poslali, da vam povem, da hočejo, da pridete dol.

PETER: Ako si hočete ogledati stiskanje grozdja in zaplesati, pojdiva dol.

Dr. MARIN: Zakaj ne? Že dolgo nisem plesal.

PETER: Videli boste dekleta, morda si katero - .

Dr. MARIN: Pojdiva, pojdiva, da ne zamudiva najlepšega. /Odideta./

Č e t r t i p r i z o r

/Služabnica vstopi, služabnik pospravlja mizo./

Služabnik: Naj le plešejo, jaz bi si tudi kaj privoščil. Saj že dolgo ni bilo tako veselo v naši hiši. Ubog služabnik tako nima nikoli nič dobrega. /Si natoči in izpije./

Služabnica: Francelj, kaj počenjaš?

Služabnik: Tiho bodi, veš, to je burgundec, ki je samo za gospodo.

Služabnica: Pride kdo - . Gospa me je poslala po Matevža.

Služabnik: /pije/ Pa je res dober. Takšno vino in štimana deklina, kakor si ti.

Kumer: /se pijan priziblje skozi vrata/ Kje so tisti gospod grof?

Služabnica: Jezus, Kumer! Francelj, vrzi ga ven in pojdi po Matevža.

Služabnik: /Kumru/ Kaj iščeš tukaj?

KUMER: Gospod grof so me zašili za pol leta. Rad bi se jim zahvalil in jim povedal kakšno prijazno besedo.

Služabnik: Gospoda grofa ni tu. Šli so na marof.

KUMER: Pa jih bom počakal. /gre k mizi, si vzame s pladnja kos kuretine/ Take rumene piščančke bi tudi jaz jedel. To bolj tekne kakor arestantski ričet - .

Služabnik: /podi Kumra od mize/ Pusti, pusti, to je samo za gospodo.

KUMER: I, samo za gospodo. Zato pa imajo gospoda tako mastno brado.

Služabnik: Pridi jutri, če hočeš z gospodom grofom govoriti. Danes imajo goste.

KUMER: /pijano/ Jaz jim bom že povedal, da sem doma. Kumrovega Antona so včasih dobro poznali.

Služabnik: /peha Kumra proti vratom/ Ven, ven, ne utegnem se ukvarjati s teboj. Lahko se vrnejo gospoda z marofa.

KUMER: Te pa grem na marof. Pa bom plesal. In takega rdečega petelina mu bom postavil na streho. Takega za gospode.

Služabnik: Ne onegavi.

KUMER: /med vrati/ Hudiča ne bom.

P e t i p r i z o r

/Greti vstopi./

Služabnica: /presenečeno/ Ježeš, gospa. Pravkar sem hotela iti po Matevža, a Kumer je pijan prirobantil.

GRETI: Gostje - so na marofu?

Služabnica: Tam plešejo. Tudi gospod odvetnik in gospod grof so odšli tja.

GRETI: Naj le plešejo, ko bom umrla, bodo lahko še bolj.

Služabnica: Nikar naj tako ne govorijo, gospa, ozdraveli bodo in zopet bo vse dobro.

GRETI: Pojdi in poišči Matevža.

Služabnica: Prosim, gospa, bojim se, naj me nikar ne silijo./Matevž se prikaže na vratih/ Saj je že prišel!

Š e s t i p r i z o r

MATEVŽ: Dober večer.

Služkinja: Pridi, pridi, stari, gospa grofica te nestrpno čakajo.

GRETI: No Matevž, dolgo si se mudil v mestu.

MATEVŽ: Naj mi gospa grofica ne zamerijo, moral sem čakati na gospoda odvetnika. In zdaj sem moral konja sam opraviti, vsi hlapci so na marofu in tam plešejo.

/Služabnik in služabnica odideta iz sobe./

GRETI: Ali si bil pri Pavlu?

MATEVŽ: Vse sem izročil, kar so mi gospa grofica dali s seboj.

/Premolk./

Včeraj v jutru sem bil najprej pri gospodu primariju. Sprva me niso hoteli pustiti k gospodu Pavlu, rekli so, da me imajo v preslabem spominu.

GRETI: Saj si bil zadnjič tudi pri njem.

MATEVŽ: Da, a so bili gospod primarij sami z menoj. Včeraj pa niso utegnili, nekam so se morali odpeljati. Ko sem jim pa izročil vaše pismo, so poklicali tistega strežnika Jošta in ta me je odpeljal gor v sobo.

GRETI: Ali si govoril s Pavlom?

/Medtem vstopi Peter./

PETER: /osorno/ Kaj se dogaja tu? Kaj iščeš, Matevž?

GRETI: Dala sem ga poklicat, da mi sporoči, kako je opravil v bolnišnici.

PETER: Vedno, kadar mene ni zraven.

MATEVŽ: Ali smem oditi, gospa grofica?

GRETI: Ne boj se, pripoveduj naprej. Nikake tajnosti niso, da bi jim morali skrivati.

MATEVŽ: Težko je povedati, naj ne zamerijo. Gospa so bolni, mogoče bi jim škodilo.

PETER: Pripoveduj naprej, ali si me razumel, stari...

MATEVŽ: Jošt je odklenil sobo. Oni štirje so še vedno skupaj. Gospod grof - e, gospod Pavel so mnogo bolj bolni kakor so bili prej. In kakor pravijo gospod doktor, imajo napade. Ravno preden sem prišel, so imeli takšnega. Stali so ob oknu, suknjo so imeli čisto raztrgano, nekaj so mrmrali in krvave pene so se jim usipale iz ust.

GRETI: Ubogi človek.

MATEVŽ: Bolje je, da neham.

PETER: Ne, vse povej!

MATEVŽ: Star človek sem, mnogo nesreče sem videl na svetu, mnogo gorja sem pretrpel, a ko sem jih videl tako iznakažene od bolezni, sem jokal. Včasih so bili tako majhen otrok s svetlimi kodri, tekali so za menoj po vrtu. Nato so bili tako lep in mlad gospod.

/Molk./

Dal sem jim pismo, obračali so ga v rokah, kakor da ne vedo, kaj z njim početi. Nenadoma se jim je moralo zjasniti, raztrgali so ovoj, stopili so k oknu - v tisti sobi je namreč mnogo temneje, odkar so okna zamrežili, in

nenadoma so začeli papir poljubljati, trgati ga z ustnicami in so klicali: Greti, Greti.

/Molk./

PETER: Imaš še kaj sporočiti?

MATEVŽ: Nič več, gospod grof. Strežnik Jošt je bil strašno jezen in me je hitro odpeljal na hodnik. Rekel je, da me ne bo nikoli več pustil k bolniku. Prosil bi, naj me nikdar več ne pošljejo.

PETER: Ne, ne, bodi brez skrbi, ne bomo te več poslali, le pojdi sedaj.

GRETI: Hvala vam, Matevž, ne bom vam tega pozabila.

PETER: /osorno/ Da se mi ne prikažeš več pred očmi.

/Matevž odide, Peter zaloputne duri za njim./

PETER: /se obrne/ Vedno za mojim hrbtom, da jaz nič ne vem. Pismo. Kaj sem pa jaz?

GRETI: Sam si ga poslal v mesto, tebi samemu ne da miru, kaj je s Pavlom.

PETER: Ti to zlorabljaš. Poslala si mu pismo. Mu hočeš zopet pomagati, da pobegne iz ječe, da pride domov, da nas vse pobije!

GRETI: Poslala sem mu pismo. V njem sem ga prosila odpuščanja za vso bolečino in razočaranje, ki sem mu ga pač prizadejala. Poslovila sem se od njega - za vedno. Storila nisem nič, kar bi mi mogel ti očitati. Ako je že tako moralo biti in je nespremenljivo, naj bo konec. To ti gotovo zadostuje.

/Hoče oditi./

PETER: Nikamor ne greš. /ji zastavi pot/ Tako ne more iti več naprej. Da, konec mora biti. Izogiblješ se me, dan za dnevom, sedaj - .

GRETI: Nimam ti ničesar več povedati. Med nama je jasno, nikake vezi - .

PETER: Po zakonu in pred Bogom si moja žena!

GRETI: Prevarali ste me, da sem izdala vse svoje življenje, poročila sem se s teboj. Po imenu sem postala tvoja žena. Ali nikar si ne domišljaj, da sem ti bila samo za trenutek v duši. Vse, kar ste storili s Pavlom in z menoj, je tako umazano in tega ne boste mogli nikdar oprati, nikdar opravičiti.

PETER: Tako govoriš ti z menoj? /Se grozeče povsem približa Greti./

GRETI: Hotel si, da se še enkrat pogovoriva. A bal si se, danes te je vino opogumilo . - Lahko me udariš, kakor si me zadnjič na vrtu. /zase/ Kam naj še zbežim pred ostudnim pijancem!

PETER: /osuplo/ Žena - ne, pred ostudnim pijancem? Ti mi to očitaš? In dobro veš, da si tega sama kriva. Kako naj bi ravnodušno gledal, kako se mi moja žena vleče kakor mrtvak po hiši, in kadar jo nagovorim, se obrne vstran in /zakriči/ pljune!

GRETI: /mirno/ Prisilil si me, da sem se poročila s teboj. Posilil si me, iztrgal si mi vse, kar je imelo zame vrednost.

PETER: Molči! Tvojo samovoljnost in tvoj upor sem moral streti. In navsezadnje imam tudi jaz pravico do življenja, pravico do tistega, za čemer sem stremel leta in leta.

GRETI: To je tvoja sreča, da jo drugemu uničuješ! V svojem pohlepu si šel proti človeški usodi.

PETER: Ali misliš, da je meni kaj za bogastvo, za ta polja, v katera drugi postavljajo mejnike, za to vino, ki mi ga za hrbtom točijo, za gozdove, v katerih mi kradejo les? Ali misliš, da mi je kaj za te sive ruševine gradu? Kako sovražim vse to, za kar se moram z ljudmi dan za dnem prepirati! A moral sem vse to imeti, da sem prek tega prišel do tebe, da sem prisilil tisto, kar mi je bilo tako dolgo nedosegljivo, da je postalo moje. Vsak dinar, ki sem ga izkupil, sem vtaknil v žep v zavesti, da sem z bogastvom močnejši,

vplivnejši, več vreden od tega Pavla. Bal sem se pred njim tako dolgo, dokler je bil zdrav. A ne, da bi mi bil prevzel dom, ampak ker je tebe tako priklepal nase. Morda mi je pomagalo, da je zbolel in znorel, sicer bi ga bil ubil! In vse to zaradi tebe, ker si mi bila edino lepo, edino vredno v življenju! Zato me ti sovražiš, ti zaničuješ!

GRETI: Prej te nisem sovražila, niti zaničevala, vse si sam zakrivil s svojo brezobzirnostjo. Nikoli se mi nisi hotel približati odkrito, vedno si se nam zahrbtno smejal, hodil si okoli s tistim svojim prežečim izrazom na licu.

PETER: In zopet ste bili vi krivi, da sem postal takšen človek. Vedno sam, vedno zapuščen, vsem tuj. Oče se zame ni brigal, mati zame ni našla tople besede, ti si videla povsod samo Pavla, zmalega si se igrala samo z njim, in kadar sem prišel k vama, sta pobegnili. Za vami sem hodil in prosjačil za ljubezen. A ko ste me vsi tako zavračali, mi ni preostalo drugega, da sem se vam odtujil, da sem postal zakrnjen in nezaupljiv. Živel sem s strašno zavestjo v duši, da sem manjvreden, zadnji hlapci v hlevu so se pogovarjali o tem, da bo Pavel nekoč gospodar in da bom jaz lahko šel po svetu! Postal sem uporen, vsemu navkljub sem si prisegel, da bom jaz gospodar.

GRETI: Moral bi se dogovoriti s svojim bratom, sporazumno bi lahko razveljavila testament, in če ne bi bilo drugače, midva bi šla in ti predala dom!

PETER: Pavel me ni razumel. Zadosti ljubezni in prijaznosti so mu ponujali drugi ljudje, kaj bi si s prijateljstvom takšnega mračnjaka in zahrbtnježa, kakor sem bil jaz. On je postal učen gospod, jaz ne vem o vsej veliki učenosti dosti več kot moji hlapci, on je sanjal, jaz sem bil stvaren človek - zato ni bila možna sprava med nama. In imela sva isti cilj in ta si bila - ti, ti. Kaj odgovarjaš na to ostudnemu pijancu?

GRETI: /obžalujoče/ Mogoče sem te napačno sodila in sem mnogočesa res sama kriva. A v ljubezen se ne da prisiliti. Lahko bi bila prijazna do tebe, lahko bi bila tvoj prijatelj, a tisto najgloblje, kar ustvarja iz moža in žene eno, me je vezalo s Pavlom. To si v meni ubil!

PETER: /proseče/ Bodi dobra do mene. Sedanje življenje je vendar tudi nekaj vredno, naredi križ čez preteklost, pozabi, odpusti, bodi mi žena.

GRETI: Kako naj se ti vdajam, če stoji tam ob oknu s krvavimi penami na ustnicah in poljublja papir, ki se ga je samo dotaknila moja roka. Iztrgati bi si morala srce!

PETER: /nenadoma odločno/ A jaz hočem. In če se mi je vse drugo posrečilo, bom izsilil tudi to zadnje.

GRETI: /odločno/ Nobena sila na svetu me ne more prisiliti k temu česar jaz sama ne morem...

PETER: Tako strašna ne more biti usoda. Neka pot do - . Ti moraš premagati odpor v sebi. Ali sem tako ostuden, ali me ne opravičuje ta strašni gon? Ali me res tako sovražiš?

GRETI: Ne sovražim, ne, ampak čisto brezpomemben in tuj si mi. Še pred mesecem dni sem tiskala pesti, kadar sem pomislila na to, kaj si vse razdejal. A ko si me potem udaril, je bilo vsega konec.

PETER: In kaj naj storim po tvojem?

GRETI: Karkoli, meni je danes vseeno.

PETER: In če bi te prosil, da mi bi vsaj poskusila biti dobra. Verjemi mi, nisem tako propadel. Hočem popraviti.

GRETI: Edino, za kar bi te prosila, je, da me pustiš mirno oditi. Ničesar ni mogočega, kar je s tem domom v zvezi. Stori to, ako mi hočeš dokazati, da je še

količkaj dobrega v tebi. Popravi krivice, ki si jih storil kmetom, pripelji Pavla domov, mogoče mu bo tu lažje.

PETER: /po premolku/ Ne, tega ne morem. /ostro/ Ne, in tisočkrat ne. In ti ne greš nikamor. Strl bom tvoj upor. Ali misliš, da bom zdaj zafračkal delo, zaradi katerega sem žrtvoval človeške usode?

/Vstopi služabnica/

Služabnica: Gospa mati prosijo, da bi gospod grof prišli k njim.

PETER: Zapomni si, kar sem ti rekel; kakor gotovo sem grof Peter Vurberški in sem opravil z vsemi drugimi, bom tudi tebi prišel do konca!

/Peter odide./

S e d m i p r i z o r

Služabnica: Gospa, ne bi bilo bolje, da bi nekoliko legli.

GRETI: Pusti me, Katra. Ali so stara gospa v svoji sobi?

Služabnica: Prej so vstali, se oblekli, se vsedli k oknu in poslušali muziko na marofu. Iz njihove sobe se čisto dobro vidi, kako plešejo.

GRETI: Pojdi tudi ti dol in se poveseli. Saj imaš fanta na vasi, ali ne?

Služabnica: Moj je pri vojakih. Saj vedo gospa, da se bova spomladi poročila. In bojim se, spodaj so vsi pijani.

GRETI: Potem pojdi v mojo sobo, zapri okna in pripravi posteljo. Jaz grem nekoliko ven, če kdo vpraša po meni, sem šla k viničarju Hribarju.

Služabnica: Še bolj se boste prehladili, gospa.

GRETI: Saj je samo nekaj korakov.

Služabnica: Prinesem vam volneno ogrinjalo iz sobe. Takoj se vrnem. /Odide./

GRETI: /zamišljeno/ Vsi imajo koga, čakajo na koga, na srečo, le jaz sem čisto sama, s spomini. - Da ga sovražim? Da bi ga vsaj mogla sovražiti čisto iz dna srca, da bi se vse noči valjala po postelji, se zagrizla v blazine, ga preklinjala in si izmišljevala maščevanje. Samo tako čudno je, kakor da bi bilo to srce umrlo. Ne ljubiti in ne sovražiti. Tako brezsmiselno živeti tjavendan s to strašno zavestjo v srcu, da je šla sreča tako blizu mimo. Da bi mogla vsaj pozabiti, živeti in ne več misliti na to, da je tam nekje v temni sobi človek, ki poljublja papir, s katerim sem mu zadala smrtni udarec. Ne, tako živeti ni mogoče. /Hitro odide./

/Premor./

Služkinja: /vstopi/ Gospa grofica, nisem mogla takoj najti - /drži ogrinjalo v rokah.

Gospa - /gleda okoli/. Ali jih ni? Čemu niso počakali name? Ne razumem teh ljudi, da si vse tako ženejo k srcu. Ali naj grem za gospo? Da ne bi bilo tega Kumra. Bojim se ga. /gre k oknu in ga odpre, zunaj godba/ Še vedno plešejo, o Bog, in kakšen veter se je dvignil!

O s m i p r i z o r

/Peter in Amalija Vurberška vstopita./

AMALIJA VURBERŠKA: Mislila sem si, da bi bilo prav, če bi si še jaz nekoliko ogledala prešanje.

PETER: Čisto počasi pojdite. Nekoliko si odpočijte.

AMALIJA VURBERŠKA: Moram se usesti. Da sem morala tako nerodno pasti.

PETER: /se obrne k služkinji/ Kaj pa ti, Katra. Ali nisi šla tudi ti plesat?

Služkinja: Gospa grofica so rekli, da gredo k Hribarju v viničarijo. Stopila sem po ogrinjalo v sobo, a so medtem odšli. Na smrt se bodo prehladili.

PETER: Nesi ogrinjalo za njo.

Služkinja: Že grem, gospod. /Odide./

PETER: Ne razumem, kaj jo je gnalo zdaj k Hribarju. Dneve ni šla iz sobe, zdaj pa nenadoma v noč in v veter.

AMALIJA VURBERŠKA: Kaj pa sta imela prej tukaj. Slišala sem v svojo sobo, kako si kričal.

PETER: Kako da ne bi izbruhnilo na dan vse to! Jaz ne morem več prenašati tega položaja, v katerem sem se znašel. Ali je to dom, ali je to družina in sreča? To je pekel! Očitala mi je, da sem jaz vsega tega kriv.

AMALIJA VURBERŠKA: Radi tvojega polovičarstva in neodločnosti je prišlo tako daleč.

PETER: Neodločnost mi očitata; ali nisem vedno vsega izpolnil, kar ste mi vi svetovali. Ali sem res jaz vsega kriv? To je tisto, kar me muči noč in dan, mati. Ta propad v družini, nesrečna žena, norec v norišnici, kmetje, ki sem jih dal pometati iz njihovih bajt in ki sedijo zaradi mene v ječi - vse ne bi bilo potrebno. Ali sem res takšen vampir, ali sem zaznamovan človek, da je vse, kar pride z njim v dotik, zapisano pogibeli.

AMALIJA VURBERŠKA: Če po vse dneve sediš v kleti in piješ, ni čudno, da gre vse narobe.

PETER: Saj ni to, mati. To je samo posledica tega, to je zadnje dejanje igre. Od vse volje, vse podjetnosti in vsega poguma mi ni ostalo niti toliko, da bi si vsaj pognal kroglo v glavo, zato se zalivam, zalivam in skušam utopiti vprašanja in kričeče očitke v vinu. Prejšnji teden sem bil pri Barbari, župan je šel mimo mene in me ni niti pozdravil. Kranjc, ki je moj dolžnik že tri leta, se mi je smejal iz krčme.

AMALIJA VURBERŠKA: Ali se nisi nocoj o njem dogovoril z dr. Marinom?

PETER: Jutri grem z njim sam na sodišče. A kaj mi to pomaga. Zaradi tega me bodo še bolj sovražili in preklinjali. In jaz jim nočem zlega. Če bi res bil tako pohlepen, pa ko mi ni nič za denar.

AMALIJA VURBERŠKA: Nikamor ne bom šla. Pomagaj mi nazaj v sobo. Dosti sem zvedela in videla. Vse moje delo je bilo zaman. Za nič več se ne bom brigala. Mož mi je bil slabič, Pavel je nesrečen norec, vate sem upala, pomagala sem ti, a si ravno takšna šema kakor vsi drugi.

PETER: Tudi vi mi očitata in me obsojate. Od vseh sem se odvrnil, vse ljudi sem odgnal od sebe samo zato, ker sem poslušal vaše nasvete. Ljudje so trpeli, se med seboj pobijali, a vi ste stali za vsem s svojim hladnim nasmehom. Ti moraš biti dedič, ste mi prigovarjali dan na dan, odstrani Pavla, je bil vaš nasvet, in ste odkrili ugodno priliko in mi prišepnili: "Zapri ga v norišnico." Jaz bi že davno vse zavrgel in pobegnil, a vi ste mi potisnili Greti v naročje. Slikali ste mi bodočnost v zlatih barvah, samo da ne bi videl krvi, ne slišal krikov okoli sebe - . Vse to breme moram vreči s sebe, zdaj vidim vse jasno. In ko si žene nisem mogel pridobiti, ste bili zopet vi, ki ste rekli: prisili jo. Udaril sem jo in udaril samega sebe v obraz. Ne, jaz nisem zločinec!

AMALIJA VURBERŠKA: Le izdivjaj se, le preklinjaj me, saj si zrastle v vurberskem gnezdu. Koliko sem se vsa ta leta trudila, koliko premučila, da bi rešila razpadajoče premoženje, da bi ohranila vsaj zunanji videz družine, da bi zakrila to vašo gnilobo. Da sem slutila, kaj me tu čaka, pač nikdar ne bi bila prišla sem. In zdaj valite name krivdo, vi - norci!

PETER: Prav, mati, povejte mi, kaj naj storim? Naprej ne znam, nazaj ne morem več. Vsaj ta odgovor mi še dajte. /Amalija Vurberška se dvigne in se napoti proti

izhodu/ Nikar ne odidite, mati. /premol/ Mati!

AMALIJA VURBERŠKA: /se obrne, nekaj trenutkov molče gleda svojega sina/ Bodi mož, a ne šlapa! /odide./

D e v e t i p r i z o r

PETER: Mati! Odšla je. Odšla je, poslednja, in zdaj sem čisto sam. Čudno, toliko družine in toliko gostov v hiši - in sam. Šlapa - kaj pa drugega, vino, vino /si naliže, pije/. Da, moja neodločnost me je pripeljala tako daleč. Ali bi pobegnil? Ali bi se s tem opravičil, ali bi našel mir? Da bi se vsemu odpovedal? Mogoče - potem ne bi bil tako umazan. Potem mi ne bo treba nositi tega bremena, potem mi bo Greti mogla odpustiti... Nekaj moram storiti!

Služabnik: /vstopi, razgret od plesa, ne opazi Petra/ Majolka lepo pisana, od znotraj /zagleda Petra/. Hm, gospod grof, malo sem skočil dol in zaplesal. /Hoče oditi./

PETER: Ostani tu. Da, le pridi bliže, nekaj bi te rad vprašal.

Služabnik: Samo malo sem ga potegnil.

PETER: Kajneda, da me sovražiš?

Služabnik: Kako morajo oni - .

PETER: Dobro vem, vi vsi držite skupaj. Pavla ste imeli radi, mene se pa izogibljete in se mi za hrbtom smejete.

Služabnik: Jaz nisem nič slabega naredil. Jaz nisem nikdar rekel niti besede.

PETER: Vem, vem, hlinite se, vsi držite skupaj. Kaj bi rekli ljudje, če ne bi nikogar več tožil, če bi pustil Šlambergerju, da vozi čez graščinske poti, če bi Pavla pripeljal domov.

Služabnik: Gospod grof, jaz sem samo njihov služabnik, recite mi, naj vam očistim čevlje, pa jih bom tako, da se boste lahko gledali v njih, recite mi, naj grem drva sekati, na to se razumem.

PETER: Pojdi po goste, hitro steci na marof, reci jim da jim hoče grof Peter nekaj velikega povedati.

Služabnik: Kakor ukažejo gospod grof. /Hoče hitro oditi./

PETER: Počakaj. Stopi obenem k Hribarju, tam so moja žena, in jim reci, da jih prosim, naj pridejo takoj domov.

Služabnik: Da, gospod grof. /Odide./

PETER: /sam sebi/ Ali se bodo čudili. Konec je večne neodločnosti in konec te tesnobe in krivde. /vzame spisec iz žepa/ Šlamberger, Caf, Žitnik, Ramuta, Berlinger. Jutri pojdem k njim in jim bom povedal, da nisem več ona pijavka. Vse bo dobro, da, še je čas, Greti mi mora odpustiti, mora mi biti žena. /premol/ Kaj bo rekla mati? Karkoli. Saj mora uvideti, da ne morem več tako živeti. /stopi h knjižni omari/ Te Pavlove knjige, ali jih naj pomečem skozi okno? Ne, ne morem. /se obrne k slikam na steni/ Slike, ki jih je on prinesel iz mesta, ali ne kriči vse - krivica, krivica, krivica! Kadarkoli nesem žlico v usta, se moram spomniti nanj, ki je zaprt v norišnici in prosi Boga, da bi se jaz nad to žlico zadavil. Iz vsakega kota me gleda on! Ne, Pavel, jutri pojdem po tebe, da se vrneš domov. In bo vse dobro, dobro...

D e s e t i p r i z o r

/Peter stoji pri knjižni omari. Gostje se gnetejo na vratih, pojejo, se smejejo in govorijo med seboj./

Prvi gost: Hej, grof Peter, čemu nisi ostal pri nas?

Drugi gost: Klical nas je, gotovo ima kakšno presenečenje pripravljeno.

Tretji gost: Ravno sem ujel takšno zalo deklinico.

/Iz množice stopi dr. Marin in gre proti Petru./

Dr. MARIN: Kaj se dogaja, gospod grof?

Drugi gost: Tudi jaz sem našel svojo Miciko.

Prvi gost: No Peter, nič nisi plesal z nami - .

/Gostje posedejo za mizo, Peter se ustopi pred njimi./

PETER: /svečano/ Moji dragi gostje. Tačas ko ste se vi zabavali, se je marsikaj zgodilo. Starega grofa Petra, tistega umazanega pohlepneža, ki je že toliko ljudi pognal z njihovih domov, ni več.

Gostje: /med seboj/ Čujte, čujte!

PETER: Toliko sem zagrešil, tolikim ljudem sem zagrenil življenje, da vsega nikdar ne bom mogel popraviti. A kar je v moji moči - .

Gostje: /vznemirjeno/ Kaj takšnega! Ali se mu je zmešalo ali je tako pijan.

PETER: Ne, trezen sem in dobro se zavedam, kar počnem. Poglejte, tu so spiski dolžnikov - in ta listina je obtožnica. Jutri bi jih moral predati sodišču /raztrga/. To je moja obtožba in to je moja sodba. Ali zdaj verjamete, da sem tudi človek in imam srce v prsih. O, da bi vedeli, kako svetlo je postalo v meni, nič več tiste teže, ne strašnega dvoma, ne krivde. Ljudje se mi ne bodo več smejali, ne bodo me več preklinjali.

Gostje: /vstajajo/ Kako je nenadoma prišlo do tega, kaj se je pravzaprav zgodilo? Ali je tudi on znorel?

PETER: Ne čudite se, ni prišlo tako nenadno. Kolikokrat sem hotel to že storiti. Mislim sem, da je prepozno, da je vse zaman, a ne, danes je padla krinka z mojega obraza, hočem živeti, biti srečen, in osrečiti svojo ženo!

Služabnica: /zunaj/ Joj, joj, joj!

Služabnik: /plane skozi vrata/ Gospod!

/Gostje nemo obstanejo./

PETER: Kaj je Francelj, kje so mlada gospa grofica?

Služabnica: /pride v sobo, obstane pred gosti, Francelj pokaže nanjo, v mrtvaški tišini prične polglasno pripovedovati/ Šla sem za gospo. Tekli so čez polje. Šla sem za njimi in jih klicala. Pred mano so skočili v jezero v Črni grapi in utonili. Ojoj, gospa grofica! /Zajoče./

/Molk./

Služabnik: Voda jih je prinesla k mlinu, potegnil sem jih na breg, bili so že mrtvi. /Premolk./

PETER: /počasi/ Kajneda, kako sem umazan, gospodje...

Glas od zunaj: Gori, gori! Rešite se!

Hlapec: /plane skozi vrata/ Pomagajte, Kumer je zažgal marof. Ves grad bo zgorel. /Zmeda med gosti./

Gostje: Rešite se, bežimo! /se drenjajo skozi vrata. Sobana je v nekaj trenutkih prazna, ostane samo Peter./

PETER: /stoji nemo v ozadju, nato gre počasi k oknu/ Kakšen plamen! /krvava svetloba zalije sobo/ Čemu gasiti? /zažuga/ Gori, le gori, vurbersko gnezdo!

PETO DEJANJE

/Ista soba kakor v prvem dejanju, samo okna so zamrežena, norci ležijo na svojih posteljah./

P r v i p r i z o r
/Jošt in primarij/

Primarij: Kakšno je bolnikovo stanje?

JOŠT: Včeraj opoldne je imel zadnji napad. Danes je mirnejši. Kadar je zunaj mračno vreme, navadno ne nori. Sonce ga draži, takrat bi rad zastrl okna.

Primarij: Gledati morate, da bodo okna, če je veliko sonca, čimbolj zastrta.

JOŠT: A vedno ga tudi ne moremo imeti v temi. A to še ne bi bilo najhujše, če ga drugi norci ne bi vedno dražili.

Primarij: Ali jim nisi zagrozil?

JOŠT: Kaj pomaga? Recite norcu kar hočete, on bo vedno storil svoje.

Primarij: S posebno sobo tudi ni nič.

JOŠT: Ko smo ga oddelili od drugih, tri dni ni ničesar jedel.

Primarij: Ko bi vi vedeli, v kakšnem obupnem položaju sem.

JOŠT: Toliko preglavic nam še noben bolnik ni povzročil.

Primarij: Kaj to, kaj to! Sinoči mi je grof Peter Vurberški telefoniral, da pride na obisk, in danes v jutru sem dobil ekspresno pismo, v katerem me prosi, naj pripravim Pavla na to, da se bo vrnil domov.

JOŠT: Nemogoče je človeka v takem stanju odsloviti.

Primarij: Prej ko si še niti zdravniki nismo bili edini, ali je bolan ali ni, se ga je tako krčevito branil. Zdaj, ko ga je zdravniška komisija priznala za neozdravljivega, zdaj si na vsem lepem premisli.

JOŠT: Tega ne morete dopustiti pod nobenim pogojem.

Primarij: Ako oni bolnika zahtevajo, ga zadržati ne morem.

JOŠT: /odmahne z roko/ Pa naj ga imajo!

Primarij: Vam je lahko reči, pa naj ga imajo. In če tam pobije nekaj ljudi?

D r u g i p r i z o r
Sestra DELI: Gospod primarij! Grof Peter Vurberški in njegova mati sta prišla. Peljala sem ju v vašo sprejemnico.

Primarij: Nesreča je tukaj. Bomo videli, mogoče se najde kakšen izhod. Sestra, pri vas je najmirnejši. Pripravite bolnika na ta obisk in tudi na možnost, da se bo vrnil domov. Ali me razumete?

Sestra DELI: Da, gospod primarij.

Primarij: Prav bi bilo, da ostane tudi Jošt v bližini. Bolnik je nepreračunljiv.
/Odide./

JOŠT: Tako, sestra Deli, izgubili bomo bolnika, ki vam je tako pri srcu. Komu boste zdaj stregli s toliko ljubeznijo?

Sestra DELI: Ali naj bo to očitek, da sem bila proti kateremu izmed drugih bolnikov manj prijazna in skrbna, kakor mi to zapoveduje moja dolžnost?

JOŠT: Nisem nikdar trdil. A takšne usluge, kakor ste jo storili njemu, niste nobenemu drugemu.

Sestra DELI: Dobro razumem vašo namigovanja. Če kaj v mojem vednju ni bilo prav, so drugi presodili, in če me niso obsodili, tudi vi ne morete biti moj sodnik.

JOŠT: Seveda, že mora biti tako. Sestra, grem v drugo sobo, če bi postal bolnik nemiren, kar pozvonite. /Odide./

Sestra DELI: Dan za dnem to očitanje, ker sem ravnala po svojem srcu. Da sem

se pregrešila proti dolžnosti, je rekla sestra prednica. Ali ni usmiljenje moja prva dolžnost?

Glas za zastorom: Ha, ha, ha, danes nič ne zvoni in ni sonca, zato ker čepi v svojem kotu in se ne gane.

Sestra DELI: Danes pojde in potem bo tudi tega konec. /Odgrne zastor./

T r e t j i p r i z o r
/Norci sedijo na svojih posteljah, okni sta polzastrti./

Prvi norec: Da, da, sestra Deli.

Drugi norec: Danes je čisto poklapan, prej je rekel, da bi rad umrl.

Sestra DELI: Tako zatohlo je pri vas, kako le morete dihati v takem /hoče odgniti okno/.

Drugi norec: Ne, sestra Deli, Pavel je rekel, da ne smemo oken odgniti, da noče nikdar več videti sonca.

Prvi norec: In slišati ljudi, kako se smejejo.

/Sestra Deli odgrne okno, Pavel, ki je doslej ležal obrnjen k steni, se zdaj obrne in napol dvigne./

PAVEL: Že zopet tako svetlo. Jaz nočem! /Skoraj krikne./

Sestra DELI: Nikar ne bodi tako žalosten, Pavel. Če bi jaz rada, da pride malo sonca v sobo, ali bi se tudi jezil?

Pavel: A jaz ne smem videti tega sonca. Sovražim ga! Čemu ne pustite, da poginem v temi!

Sestra DELI: Če bi ti danes rekli, pojdi domov, Pavel pa bi tudi moral v sonce. Ali ne bi rad šel domov?

PAVEL: Domov? Čemu domov...

Prvi norec: Pa še kako bi rad; še pred eno uro nam je pripovedoval, kako ga je imajo kmetje radi.

Tretji norec: A naenkrat je nehal in se obrnil k steni in ni več spregovoril besede. /Vstopi Jošt./

JOŠT: Sestra Deli, hitro h gospodu primariju. /Zopet odide./

Sestra DELI: Nikar ne zagrinjajte oken, jaz se takoj vrnem.

Drugi norec: Pavel, kaj si tako žalosten; povej nam spet kaj o svojem gradu.

Tretji norec: Pravi, da mu ne verjamemo več, ne verjamemo /glasno/ gospodu grofu.

Prvi norec: Pst! Ali ne veš, da mu ne smeš več reči gospod grof?

Drugi norec: /vstane in gre k vratom/ Zunaj hodi in prisluškuje.

Tretji norec: /čisto tiho/ Kdo?

Drugi norec: Jošt. In potem pride s tisto dolgo palico, najprej z njo tebe /kaže zaporedoma/, nato tebe in nato mene nabije. Nato pride gospod primarij in sestra in vsi tepejo!

PAVEL: Ne norčuj se, sestra Deli - .

Prvi norec: Ha, ha, ha, ha, ne, ne, sestra Deli nič ne tepe! Ona ima zelo rada našega Pavla. Odkar jo je zadnjkrat prevaril in pobegnil, ga ima še posebno rada.

Drugi norec: Take so ženske, varati, za nos jih moraš voditi, da se te oklepajo.

Prvi norec: In kako se je smejala, ko je pobegnil; ves teden, ko Pavla ni bilo nazaj, nam je stiskala roke in nas božala in se norčevala iz Jošta.

Drugi norec: Zato pa je jokala, ko so ga pripeljali nazaj.

Tretji norec: /skače po postelji/ Hi, hi, hi, hi, in jaz sem bil prepričan, da ga nikoli več ne bo. Toda devet tisoč devetsto devet in devetdesetim policajem nikdo ne uide.

Prvi norec: Tiho bodi, drugače pridejo ti policaji po tebe.

Drugi norec: Za našega Jošta je bil takrat velik praznik; stal je na hodniku, snemal svojo kapo in pozdravljal: dober dan, plemeniti gospod, dober dan, plemeniti gospod.

Prvi norec: In ti si šel k vratom in si ga ravno tako pozdravil v imenu vseh norcev.

Tretji norec: Jošt ti je prislonil eno okoli ušes, hi, hi, hi.

PAVEL: /vstane/ Če jaz temu prekletemu Joštu ne zavijem vratu!

/Gre k oknu./

Prvi norec: Nikar tako hitro, kam neki bi prišli, če bi zavijali vratove vsem, ki jih sovražimo; ves svet bi bil velika mrtvašnica, sami ljudje z zavitimi vrati!

Tretji norec: Tako sovražiš sonce, a zdaj si se postavil k oknu. Povej nam, no, kako je bilo takrat, ko si bil doma. Pravijo, da si si takrat privoščil svojega brata, hi, hi, hi.

Prvi norec: Ali hočeš, da te prime za vrat?

Tretji norec: Tako kakor je njega, hi, hi, hi.

Drugi norec: Saj ni res, kajneda Pavel, same laži pripovedujejo.

/zasmehljivo./

PAVEL: /se obrne od okna, mimo/ Pustite me, saj nič ne vem, ničesar se ne spominjam več.

Tretji norec: In tiste luči, ki je padala skozi okno, in trte, ki je imela rumene liste.

PAVEL: /blago, s tihim glasom/ Da, res je. Vse je bilo tako preplavljeno od sonca.

Vsa dolina, majhni griči.

Tretji norec: A ko je prišel on - .

PAVEL: /s poudarkom/ Potem sem se obrnil, stal je na pragu in se je smejal, hinavsko in zahrbtno kakor odnekdaj. Nekdo mi je prišepnil, zdaj se maščuj za vsa ponižanja. Prijel sem ga za vrat, stisnil sem ga, vlekel sem ga skozi sobo /se približa tretjemu norcu./

Prvi norec: Treba bo zvoniti.

Drugi norec: Pusti ga še malo.

Tretji norec: Pusti me, jaz nisem Peter, Ivan, potegni za vrv, he, svetnik, kaj čakaš!

PAVEL: Po vsem ponižanju mi hočeš ukrasti dom, mi hočeš zapeljati zaročenko.

/Prime tretjega norca za vrat./

Prvi norec: /zvoni/ Pomagajte!

PAVEL: Nisi človek, ti si zver, ti si satan!

Č e t r t i p r i z o r

JOŠT: /plane skozi vrata/ Že spet ste ga izzvali. Vstran /Odtrga Pavla od tretjega norca./

PAVEL: Pustite me, nimate pravice.

JOŠT: Te je treba spet privezati, dokler se ne umiriš. /Priveže Pavla ob posteljo./

Sestra DELI: /prihiti/ Je imel napad?

JOŠT: Zopet so ga jezili. Ta mali norec, kadar ga bo zadavil, bo prejel svoje plačilo./ S sestro Deli zagmeta zaveso pred posteljami./

/Premor./

Kaj je rekel primarij? Ali ga odpustijo domov?

Sestra DELI: Grof Peter ne odstopi od tega. Ponudil mi je, da bi šla z bolnikom na grad. Pravijo, da je pri meni najmirnejši.

JOŠT: In seveda pojdete z njim.

Sestra DELI: Ne, odklonila sem, ne morem, ne smem. Tukaj sta moje mesto in moja dolžnost.

JOŠT: Ha, ha, včasih te dolžnosti niste tako natanko jemali /na hodniku se čujejo glasovi/. Že gredo.

DELI: /zase/ Ko bi ti ljudje vedeli, ko bi samo slutili, kako se meni trga srce, a kaj...

P e t i p r i z o r
/Primarij, Peter in Amalija Vurberška vstopijo./

PETER: /pripoveduje primariju/ Kmet, ki me sovraži, ker je moral radi mene pol leta biti pod ključem, je zažgal oskrbniško poslopje. Požar je bil takoj pogašen, posebne škode ni bilo, a danes ali jutri mi lahko zopet vtaknejo rdečega petelina na steho.

Primarij: To je neprijetno. A orožništvo - .

PETER: Orožniki tudi ne morejo biti noč in dan na preži. To je tudi eden od vzrokov, da hočem Pavla domov. Če bo on v gradu, sem varen pred požigom.

Primarij: /Amaliji Vurberški/ In kaj pravite vi k temu?

AMALIJA VURBERŠKA: Naj stori, kar hoče. Moje mnenje je nepomembno.

PETER: /mater/ Mati, ne zamerite mi, vem, užaljeni ste, a ne morem drugače!

Primarij: /sestri Deli/ Sestra Deli, lahko si še premislite.

DELI: Ne, gospod primarij.

Primarij: /Joštu/ In zdaj je mirnejši?

JOŠT: Samo tak majhen napad je bil. Prišel sem čisto na začetku in sem ga zvezal.

Primarij: /Petru/ To se ponavlja dan za dnem, včasih dva, včasih trikrat.

PETER: Ko bo v domačem okolju, bo mirnejši.

Primarij: Motite se, specialist sem za psihične bolezni, dobro poznam njihov razvoj. Povedal sem vam, kako je bil uporen, ko sem ga odstranil iz te sobe. Isto se lahko zgodi doma. Raje bo umrl od gladu, če si kaj vbije v glavo.

PETER: A jaz ne morem, razumete, gospod primarij, ne morem se vrniti domov brez njega. Jaz bom znorel, moja žrtev je in - .

Primarij: - vi pozabljate na žrtve, ki jih je zahtevalo njegovo norčevstvo. Prvega, ki ga bo ob napadu srečal, bo prijel za vrat in ga zadavil. No oglejte si ga sami. Sestra, odgrnite zaveso.

/Sestra Deli odstre zaveso./

Š e s t i p r i z o r
/Pavel je privezan k postelji, norci stojijo okoli njega./

PAVEL: /se skuša odtrgati/ Domišljate si, da sem resnično tako majhen, tako ubog, da ni v meni kanca moči več in volje. /proti Petru/. In ti, kadar sem te gledal in si me meril s svojim posmehljivim izrazom na licu, sem vedel, da sva si kakor noč in dan!

Primarij: Vidite, napad se mu ponavlja.

Sestra DELI: Pavel, zavedi se, obisk imaš!

PAVEL: Pusti me, Greti, zaradi tebe sem bil mehak in dober. Moram ga ubiti!

PETER: /zgrožen/ Brat, nehaj, za božjo voljo /skoči pred Pavla/, pozabi, odpusti.

PAVEL: /kriči/ Ti si mi ukradel dom, ti si me hotel napraviti za norca! Kako si mogel mirno spati eno samo noč, ali nisi v sanjah videl, kako me ponižujejo in tepejo? A ti si spoštovan in čaščen sedel za mizo in zapeljeval mojo zaročenko!

PETER: Pavel!

PAVEL: /odločno/ Samo smrt!

/Molk./

/Peter se od groze umakne./

Sestra DELI: /miri Pavla, ga boža/ Ne smeš biti tako nemiren, Pavel. Vse je mimo, jaz sem pri tebi, glej, ali ne poznaš sestre Deli?

PAVEL: Deli? Kje si, da te ne vidim.

Sestra DELI: Ob tebi stojim.

PAVEL: Da bi te mogel videti, A zopet je tako temno. Ste mi zavezali oči? Daj, odtrgaj mi - .

/Sestra Deli gre Pavlu z dlanjo čez oči./

PAVEL: /prihaja k zavesti/ Hvala ti, postaja svetleje, svetleje. Da, to si ti, Deli, sestra Deli. /se ozira naokoli, zagleda Petra/ In kdo /zviša glas/ stoji tam zadaj?

Sestra DELI: Tvoj brat in tvoja mati sta prišla na obisk.

PAVEL: Brat? On, ki me je pahnil tako globoko? Kaj hoče od mene?

PETER: /zopet stopi bliže/ Nekoč sem ravnal krivično proti tebi. Priznam, bilo je umazano od mene. Kar si mi nekoč prerokoval, se je izpolnilo, nimam sreče, nimam več miru, sklenil sem, da poravnam krivico.

PAVEL: Poravnati hočeš, izbrisati, kar se nikoli izbrisati in poravnati ne da!

PETER: Davno sem že hotel to storiti. A vedno je prišlo kaj vmes, okoliščine so mi branile.

PAVEL: /tiho/ In kaj hočeš od mene?

PETER: Da greš z mano domov. In ko boš zdrav, se bom umaknil in boš lahko sam na gradu, kakor je to najin oče določil v testamentu.

PETER: Kje je Greti? Čemu ni prišla?

Primarij: /poseže vmes/ Če mu poveste, bo vse uničeno.

PETER: /obotavljajoče/ Greti? Zadnje dni je nekoliko bolna. /počasi/ Čaka na tebe.

PAVEL: Na mene? Tvoja žena?

PETER: Nekoč je bila tvoja zaročenka; po tem prepiru in nesreči se je poročila z menoj. /se obrne vstran/ Bila je moja žena, a vedno je čakala na tebe. Ko je ponoči spala ob meni, se je premetavala in šepetala tvoje ime.

PAVEL: In jaz sem jo preklinjal! - O, saj sem ves čas čutil, da nisem sam, da ona misli name, da ona veruje vame. Samo to strašno šumenje, tema, ki se plazi bliže in bliže -.

Primarij: Sestra, odvežite ga.

Sestra DELI: Kajneda Pavel, da ne boš več nemiren. /Ga odveže./

PAVEL: /vzdigne roke/ Tisočkrat sem, si predstavljal, kako se vrnem domov, kako me ona čaka na vratih, me prva pozdravi. Zdaj se to uresničuje. /vpraša/ A mogla bi vendar sama priti?

PETER: Vedno je žalovala in je zbolela.

PAVEL: Razumem! Kako še sploh upam dvomiti nad njo. A glejte, v meni je še vedno toliko neučakanosti in nepreračunljivosti iz preteklega časa! Ona stoji ob oknu, in ko me zagleda, steče po stopnicah.

Tretji norec: /iz ozadja/ In prišel bo sluga v zlati livreji!

PAVEL: /se obrne k tretjemu norcu, pokroviteljsko/ Da, moj dragi prijateljček, kar sem sanjal, se vse izpolnjuje. Preklinjal sem usodo, mislim, da ni več pravice. Mi, ljudje smo ubogi, nepotrpežljivi, in komaj kaj zaslutimo o sreči, jo že hočemo zgrabiti z obema rokama. A za srečo je treba mnogo trpeti!

PETER: /stopi k primariju/ Ali vam nisem rekel, gospod primarij, da bo nenaden preobrat usode vplival nanj.

Primarij: Prav. /Joštu/ Pojdite po Matevža in mu recite, naj prinese bolnikovo prtljago. /drugim/ Zdi se, kakor da je res našel samega sebe.

Prvi norec: /Pavlu/ Torej nas zapustiš? Ni lepo od tebe, ali ti nismo bili dobri prijatelji?

PAVEL: O čem sem toliko sanjal, kar sem vam dan za dnem pripovedoval, se sedaj izpolnjuje.

Prvi norec: Zopet si boš pomerjal oklep svojega deda.

PAVEL: Da, tistega z zlatimi zaponkami.

Drugi norec: In na belem konju, ki ima črno liso na glavi, boš jezdil preko polj, skozi gozdove, ob Dravi.

PAVEL: /vzradoščeno/ Mimo kmečkih hiš - in ob vsaki se bom ustavil, zakaj vse ljudi poznam.

Tretji norec: In v družinski dvorani boš sedel na častno mesto.

PETER: Ravno tako kakor sem si bil predstavljal. Nič več ponižan, nič več osramočen pred svetom in samim seboj. Skoraj ne morem verjeti Petru, da bo med nama vse pozabljeno - .

PETER: /pristopi/ Da, v prihodnje bomo srečnejši.

PAVEL: /se približa materi/ In vi, mati? Sami stojite ob strani in vse opazujete. Ali niste veseli?

AMALIJA VURBERŠKA: Kako bi ne bila, če boste vi!

PAVEL: Dobri ste, včasih ste mi bili tuji, a zadnjič sem vas spoznal. Hvaležen sem vam, da ste prišli danes /ji poljubi roko/.

/Matevž vsopi in se približa Pavlu z njegovo obleko na rokah/.

Primarij: /se ustopi pred Pavla/ S tem trenutkom vas odpuščam iz svoje bolnišnice. Težak čas bolezni je za vas minil, kar je zakrivila usoda in z njo nesrečne okoliščine, je poravnano.

PAVEL: Gospod primarij /sname čepico/, skoraj ne morem verjeti, da smem resnično odvreči to čepico /jo vrže med norce, ki jo ujamejo/.

Primarij: /pomigne Matevžu/ Le stopite bliže. Vidva se dobro poznata.

MATEVŽ /pristopi/ Gospod grof.

PAVEL: Matevž. Stari dobri služabnik.

PETER: Obleko ti je prinesel, lahko se takoj preoblečeš.

MATEVŽ: Kako sem vesel, da pridejo gospod grof domov.

PAVEL: Nikdar ti ne bom pozabil, kar si mi storil. Ali ti je Greti kaj naročila zame.

Uboga - /vzame obleko od Matevža/.

MATEVŽ: Gospa so vendar mrtvi. Ali to gopod grof ne vedo?

/Tišina./

PAVEL: /počasi, kot da ne verjame/ Kaj - mrtva? /se obrne k drugim/ In vi mi tega niste povedali?!

PETER: /stopi naprej/ Bali smo se, da bi se preveč razburil.

PAVEL: /Matevžu/ Kdaj je umrla?

MATEVŽ: Med trgatvijo so odšli k Hribarju in se spodaj v Črni grapi utopili. Včeraj smo jih pokopali.

PAVEL: /drži obleko v rokah/ Čemu mi to dajete? Kaj hočete s tem?

Sestra DELI: Pavel, ne smeš si gnati k srcu. Morda je bolje tako.

PETER: Verjemi mi, tudi meni je težko. Imel sem jo prav tako rad kakor ti. Sedaj ko boš doma - .

PAVEL: /odločno/ Tu imate te cape! /vrže obleko po tleh/ Nočem domov, ničesar več nočem od vas.

Sestra DELI: Bodi pameten.

PAVEL: /se razvname/ Kaj še stojite tu okoli mene. Ali me hočete še zasmehovati, ali me nočete niti sedaj pustiti pri miru!

Sestra DELI: Premisli, kaj govoriš.

PAVEL: Ničesar nočem slišati o vas, nikogar ne rabim. Vsi ste tako zahrbtni, umazani!

Primarij: Odidimo, gospoda, vidite, da je vse zaman. Še naprej siliti v bolnika je popolnoma brezsmiselno.

PETER: /obupano/ kako naj živim s to krivdo na sebi. Ne preostane mi nič drugega, kakor da grem po isti poti kakor Greti.

AMALIJA VURBERSKA: /stopi k sinu, ga prime za roko/ Pojdi, sin, treba je iti preko vsega, živeti, četudi je srce mrtvo.

/Obiskovalci in primarij odidejo, ostane samo sestra Deli./

Sestra DELI: /tolaži Pavla/ Pavel, poslednjič te prosim, toliko si sanjal in si želel domov, sedaj vse zametuješ, vse, kar ti je bilo drago, teptaš. Še je čas - /stoji ob Pavlu, čaka na odgovor/.

/Premolk./

/Nato razočarano./ Tako? kakor hočeš... /Odide./

PAVEL: /ujame norčevsko čepico, ki mu jo vržejo norci/ So odšli? /steče k vratom/ Peter, Peter, mati počakajte, počakajte! /čez čas resignirano/ - nikogar ni več - /se počasi vrne proti sredini sobe/. Prav je tako - nikdar jih ne bo več nazaj in jaz sem tu s to norčevsko čepico na glavi /si jo povezne na glavo, gre počasi k oknu, zunaj zvoni/.

Prvi norec: Ti si mi junak! Čemu nisi šel domov?

Drugi norec: Saj je vse laž, vse si domišlja, kar nam je pripovedoval.

Tretji norec: Hotel je biti pametnejši od nas, a je najbolj nor!

PAVEL: /se počasi obrne od okna/ Kako naj se vrnem domov, kaj naj še iščem doma, če ni več nje, ki je bila moje življenje, smisel vsega mojega stremljenja? Kako naj hodim po sobanah gradu in si ne morem več priklicati nje, ne čujem več njenega glasu ne njenih korakov.

/Sonce razsvetli sobo./

Tretji norec: A tvoj grad mora biti lep, pripoveduj nam o njem.

PAVEL: Čemu pripovedovati, čemu razgaljati svojo dušo, nikdar ne boste mogli razumeti, koliko bolečega in koliko lepega sem doživel.

Tretji norec: Nič ne bodi žalosten, tu imaš prijatelje, ki bodo vedno s teboj, čeprav nam pravijo, da smo norci.

/Zunaj močno zazvoni./

PAVEL: Ali slišite, kako zvoni? To je zvon vurberške cerkve, ljudje gredo k maši /stopi k oknu/, poglej, tam spodaj /kaže skozi okno/, fantje in dekleta, ki se smejejo, žene z rumenimi rutami, stari s pipami v ustih. In zadaj so polja in dvesa, med njimi kmečke hiše. Jutri pojdem daleč, daleč in bom zopet sedel v Črni grapi in bom Greti kazal majhne rumene valove, ki prihajajo k bregu, lovil bom rake, ki se skrivajo pod koreninami, visečimi nad vodo. Da, nekoč bom hodil skozi gozd, kjer sem zarezal v deblo njeno ime.

/Premolk./

Ali sem res norec? Mogoče sem res norec, da, norec zato, ker verujem zdaj, ko so mi vzeli vse, poteptali, kar mi je bilo sveto, tako trdno, in ker upam, da bom nekoč spet doma, da bom srečen, da - .

/Premolk./

Da, dom, moj dom! Moj je po zakonu in moj je po božji pravici. Kadar bom hodil prek te domače zemlje, kadar bom spet srečeval svoje ljube domače ljudi, pil njihovo toplo, pristrčno besedo, takrat bo vse dobro, da - čisto dobro...

/Tišina; zvonjenje zunaj preneha./

75 let Franceta Filipiča

VEZNO BESEDILO

Dramo Norec sem napisal v zimi 1942 - 1943 v Badnu pri Dunaju in jo končal 27. februarja 1943. Okoliščine, v katerih je drama nastajala, so bile naslednje:

V letu pred razpadom stare Jugoslavije sem služil vojsko v Slavonskem Brodu. Ob koncu aprilske vojne sem se izognil vojnemu ujetništvu in se vrnil na svoj dom v Maribor. Maja 1941 sem bil zaposlen v občinski pisarni v Zgornjem Dupleku, nato sem od junija do konca decembra 1941 služil kot hlapec pri kmetih v Veliki Zimici in pri Sv. Martinu pri Vubergu (danes Dvorjane). V tem času sem spoznaval okolje, v katero sem pozneje postavil dogajanje v drami. V začetku novembra 1941 sem pri kmetu Klemenčiču pri Sv. Martinu napisal dramo Sončnice. Drama, ki sem jo tudi postavil v tamkajšnje okolje, je pripovedovala o profesorju domačinu, ki se je na začetku okupacije vrnil iz Ljubljane na svoj dom in ga v prvih mesecih vojne sploh ni zapustil v groznem strahu, da ga bo nemška tajna policija odkrila in aretirala. Profesor, v katerem se z meseci stopnjuje občutek ogroženosti, se vse globlje pogreza v stanje blodnih predstav, ki tudi sooblikujejo njegov človeški odnos do domačih in do vaščanov. Nenehno si domišlja, da je na vsakem koraku opazovan, da mu prisluškujejo, in celo ko se sprehaja po domačem vrtu, se mu dozdeva, da so sončnice prisluškovalne naprave. Drama se konča tako, da profesor - glavni junak - znori, in v zadnjem prizoru, ko je v groznem strahu prepričan, da je policija že obkolila hišo in ga bo odpeljala, se okna njegove sobe nastežaj odpro in v njih se prikažejo velikanske sončnice.

Dramo Sončnice je takoj, ko sem jo napisal, prebral igralec in dramski režiser Hinko Leskovšek, ki je bil tedaj zborist v nemškem gledališču v Mariboru, in jo zelo ugodno ocenil. Na žalost se mi je drama Sončnice med vojno izgubila, bila pa je vezni člen do mojega naslednjega dramskega besedila, do drame Norec.

Petega januarja 1942 sem poskušal v spremstvu partizanske kurirke ilegalno prestopiti takratno mejo med Nemčijo in Italijo v bližini Rake na Dolenjskem. Prehod meje se ni posrečil in tako sem se znašel za tri mesece v občinskem zaporu v Krškem. Tam sem doživel veliko hudega, bil sem zaprt v celici napol pod zemljo, iz katere so Nemci od časa do časa jemali talce, ki so jih potem v Mariboru ali v Celju ustrelili. Konec marca 1942 sem bil izpuščen, vendar zdravstveno zelo načet in komaj sposoben držati se na nogah. Vrnil sem se domov v Maribor, opustil namero, da pojdem čez mejo (hotel sem priti v Ljubljano), in se v aprilu 1942 zaposlil v železarni Donawitz. Tja sem prišel po zvezi, ki mi jo je preskrbel pesnik Karel Starc, prijatelj iz predvojnega časa.

Potem ko sem si zdravstveno nekoliko opomogel, sem po petih mesecih odšel iz Donawitza in našel zatočišče v Badnu pri Dunaju, kjer me je Bogo Lekovic, dirigent in umetniški vodja v tamkajšnjem gledališču, vzel pod streho kot zborista. V Baden pri Dunaju sem prišel septembra 1942, in kakor hitro sem se ustalil, sem pričel z živahnim literarnim snovanjem. Tja do pomladi 1943 sem napisal precej krajših črtic, deloma v nemščini, in tudi nekaj pesmi, moje osrednje delo iz tega obdobja pa je drama Norec.

Protagonista v drami, grofa Vurberška, brata Peter in Pavel, sta v sporu zaradi dediščine in se potegujeta za isto dekle, sestrčno Greti. Dejansko sta Peter in Pavel ena sama oseba, en sam dramski junak, ki se nam odkriva v nekakšni pošastni, dopolnjujoči se dvojnosti. Med to dvojnostjo so razpete druge osebe v drami, predvsem Pavlova zaročenka Greti, mati Petra in Pavla grofica Amalija Vurberška in odvetnik dr. Marin. Dogajanje se odvija ob koncu tridesetih let, tik pred začetkom druge svetovne vojne, deloma na vurberškem gradu, trdnjavi podobnem poslopju nad Dravo, med

Dvorjanami in Ptujem, deloma pa v umobolnici v avstrijskem Gradcu. Družina vurberških graščakov je fiktivna, medtem ko je mogoče v drami razpoznati nekatere značilnosti pokrajinskega pejzaža in like nekaterih oseb, s katerimi sem se srečeval med svojim bivanjem v Dvorjanah leta 1941.

Enako kot v drami Sončnice se tudi dogajanje v tem dramskem delu odvija v svojevrstni absurdni situaciji, zlasti v prizorih v umobolnici. Absurdna je tudi dvojnost glavnega junaka - obeh bratov, ki se gibljeta na meji med prisebnostjo in stanjem blaznosti, katero Pavel, gnan od usodnega razpleta dogodkov, prestopi, medtem ko Peter ostane na tej strani meje, zavedajoč se v trenutkih, da bi se tudi on lahko znašel onkraj nje.

Ko sem končal dramo Norec, sem še isto leto napisal daljšo novelo - lahko bi jo imenoval tudi kratek roman - Zgodbo o upanju. To je pripoved o mladem kmečkem paru z majhnim otrokom, ki prebiva na kmetiji na robu preselitvenega ozemlja na Krškem polju blizu Save. Dogajanje je postavljeno v mesece okupacije 1941, vrstijo se aretacije in preselitve vaščanov, mladi par pa upa, da se mu ne bo zgodilo nič hudega, če se ne bo pregrešil proti nemškemu rajhu. Toda neusmiljena usoda ga potegne v poguben vrtnec, tako da mož konča kot talec, žena pa v blodnjah, ki jo spravljajo iz uma, v težkih preizkušnjah. Mladi par so namreč neko noč na kmetiji obiskali ilegalci, ki so se umaknili preselitvi, in jim proti njuni volji odvzeli živila. Nemci so za ta nočni obisk zvedeli, mladega kmeta zaprli in ga kljub temu, da je zatrjeval, da so mu bila živila odvzeta s silo, ustrelili. Tudi on se je znašel v absurdni situaciji, ko je moral dejanje, ki ga ni zakrivil, plačati z življenjem.

Drami Sončnice in Norec ter novela Zgodba o upanju so po svoji notranji ubranosti in vsebini ustvarjalna celota. Vsa tri dela odsevajo moja doživetja v prvih dveh letih okupacije, saj so zakoreninjena v ambientu podeželskega življenja, kakor sem ga doživljal med svojim bivanjem v obdravskih Dvorjanah in potem v zaporu v Krškem. Vsem trem delom je skupna usodnostna situacija, v kateri se znajdejo njihovi akterji, pahnjeni v neobvladljive okoliščine krutosti in nasilja, ki so jim pogubne.

France Filipič

ZGODBA O UPANJU

“Hinko, pridi k večerji!”

Mlada žena je stala na pragu, naslonila se je na podboje in opazovala moža, ki je v vrtu razkopaval gredo. Med nizkimi drevesi, med breskvami in slivami, s katerih je jesen osmukala listje, se je sklanjal v odpeti srajci in z zavihanimi rokavi k zemlji, grebel iz nje krompir in ga metal v košaro ob sebi. Ni slišal ženinega glasu. Poklicati ga je hotela glasneje, a so ji usahnile besede v grlu, s strahom je pomislila, da se bo zbudil otroček, ki je spal, v izbi. Prestopila se je in odšla nekaj korakov po podkapju in nato zavila med gredicami k možu. Mož se je obrnil, da bi potegnil košaro k sebi in zagledal ženo, ki se mu je smehljaje bližala. Zravnal se je, si podrgnil eno dlan ob drugo, da je zacurljala zemlja med njima na tla. Nasmehnil se je, ko jo je videl, kako se ji vdirajo noge v razkopano gredo, obenem ga je zaskrbelo, ko se je zamajala na neravnih tleh in ji je šinila bledica čez lice, bila je v sedmem mesecu.

Stopil je k njej in jo prijel za ramena, naslonila se je nanj. Potegnil je veter in razsul nad njima rumenordeče listje, da sta v hipu zažmirila. Veter je v sunku zaloputnil vežna vrata in v hiši je zajokal otrok. Ženo je zazeblo, z rokami si je zakrila goli vrat, mož je pobral motiko, si zadel napol polno košaro s krompirjem na rame in drug za drugim sta odšla k hiši, otroški jok ju je klical. Žena je v naglici odsunila vrata v vežo, on pa je zanesel košaro v klet in izsul gomolje na kup v kotu. Povzpel se je iz kleti po stopnicah in se ustavil na steptani ilovici na podkapju. Otrok v hiši je utihnil, slišal je ženo, ki ga je mirila s tihimi, blagimi besedami. Globoko je zajel sapo in prešinilo ga je občutje zadovoljstva. Občutje varnosti in spokojnosti. Pred njim je bilo dvorišče, vrt, ki ga je obdajala lesena ograja. Vzдолž ograje brajde, za njimi na strnišču koruznica, postavljena v kope, tja do železniške proge njegov svet. Njegov majhni svet miru sredi vojne in pomanjkanja. Streha nad nizkim hlevom, ob njem koruznjak, izza lesenih letev se svetijo rumenzlati koruzni storži. Zopet se je dvignil veter, zdaj presunljivo žvižga nad hišo. Pomislil je: dobro je imeti svoj dom, zavetje v teh nemirnih časih. biti preskrbljen, žito v kašči, vino v kleti, police v shrambi niso prazne. Naj žvižga veter nad streho, naj se sprevrže v neurje, dva človeka se stisneta drug k drugemu, vsemu navkljub.

Ko je stopil v hišo, se je žena sklanjala nad otrokom v posteljici. Temni, razpuščeni lasje so ji padali na ramena, na progasto volneno jopico. Dasi je bila iznakažena od nosečnosti, je ohranila svojo lepoto. V letih pred vojaščino se je s skritim hrepenenjem oziral za njo. Bili so si sosedje, in kadar so jeseni ličkali, pozimi luščili bučno semenje, se je nagajivo sukal okoli nje, se vzradoval slehernega dotika njene roke, vsakega pogleda iz njenih temnosivih oči. Kadar je govorila, je prisluškoval njenim besedam z občutkom, kot da so namenjene samo njemu, iskal je v njih nek skrit pomen, namenjen samo njemu. Tik pred vojaščino je zbolel in tako je dva tedna za vaškimi fanti odšel k vojakom. Na poti na železniško postajo ga je dohitela, hodila sta vstric, sama v zgodnjem jutru.

Hipoma se je odločil, upočasn timer je korak, se obrnil k njej in med šalo in resnostjo tiho rekel: "Ko se vrnem od vojakov, se bom poročil."

Ujel je njen presenečeni in zastmrjeni pogled. Hotel ji je razložiti, kako njegov dom čaka na mlado gospodinj, ki bo stopila na mesto njegove ovdovele matere. Toda zdrnil se je, začutil je usodnost trenutka.

"Pa si si izbral nevesto?" ga je vprašala z nizkim, grlenim glasom.

"Seveda, tebe!" je odvrnil in nato svoje besede prekril s smehom, kot da si je privoščil fantovsko šalo, tako, za slovo. Ona se je zahihitala, zakrtila je z rokami, kot da se hoče ubraniti nečesa, kar se ji je nenadejano približalo, nekaj nedoumljivega.

Hkrati sta utihnili.

Pred kolodvorom sta se poslovila. Ponudil ji je roko. Prijela jo je in stisnila. Njena roka je vztrepetala v njegovi.

"Na svidenje, Agica," ji je dejal.

Ni mu odgovorila, samo ošinila ga je z globokim, razžarjenim pogledom, se obrnila in naglo odšla.

Ljuba žena, ki boža otrokovo čelo, z okna pada večerna svetloba nanjo, otrok sega iz posteljice k njej, ljubezen, blizu, da se mu useda kot rosa na dušo. Stopil bi k njej, jo prijel za boke in potegnil k sebi...

Odšel je v kuhinjo, izpod police je potegnil umivalnik, si nalil iz kotla tople vode in si dolgo umival roke. Fantek je čebllal, Agica je pogrinjala mizo, vzela iz kredence dva krožnika, iz predalnika dve žlici. S štedilnika je dvignila posodo s koruznim močnikom in jo postavila na mizo. Svoje delo je opravljala s privajenimi gibi, izročilo iz roda v rod.

Stal je na mestu in zrl za njo, ko je s hitrim korakom zavila na vaški trg in izginila med hišami. Zakaj mu ni odgovorila na njegov pozdrav? Že leta si je bil svest njenega prijateljstva, nečesa, kar mu je bilo morda bližje. Iz otroških let je bila ob njem, prihajala je iz soseščine, s svojo lahko hojo, vedno za nekimi opravki, del njegovega vsakdanjika.

Peljal se je globoko na Hrvaško, mimo Brežic, Zagreba, Slavonskega Broda. Vedno znova si je klical v spomin njun razgovor, iskal za njenim pogledom, da bi našel odgovor v njem. Obhajalo ga je čustvo vznemirjenosti, vedno znova se je spraševal, ali je prav ravnal, da ji je svoje nagnjenje razkril tako spotoma, vrženo v veter?

Znočilo se je, zagrnili so okno in prižgali luč. Odnesele so posodo z mize, on pa je razgrnil časopis. Štajerski gospodar, ki je prihajal vsak teden v hišo, odkar je propadla stara država. Prav na veliko noč se je vrnil kot rezervist, ki mu v tej vojni niso dali puške v roke. Ko se je dan, dva po svoji vrnitvi odpravil v Krško, je osupnil, ko je zagledal mogočne rdeče zastave s kljukastimi križi, ki so vihrale s pročelij hiš. Bil mu je, kot da je zašel v tuj svet. Štajerski gospodar je že več kot pol leta pisal o nemških zmagah, o stotisočih ujetnikov na vzhodni fronti. Toda Štajerski gospodar ni poročal o tem, kako so Nemci s Krškega polja vlačili ljudi v Nemčijo, kako so drdrali prenapolnjeni vlaki v Srbijo in na Hrvaško. Ljudje pa so pripovedovali, kako Nemci zganjajo ljudi kot živino v rajhenburški grad, spravljajo v vagone, kako jim včasih ponoči kdo uide, bega čez polja, kako streljajo za njim in kako se marsikdo okrvavljen zlekne v razgon.

Odložil je časopis in opazoval ženo, ki je pospravljala po kuhinji. Popoldne je bila v Krškem, s pritajenim glasom je pripovedovala novice. "Pravijo, da bodo tudi na tej strani Save selili."

"Včeraj sem govoril z žandarjem iz Senovega, rekel je, da se nam ni treba bati," je odvrnil.

Žena je sedla za mizo in vzela pletenje v roke. Zunaj je zavijal veter, od daleč se je oglasil izgubljen krik. Nekaj časa sta sedela oba molče, nato je žena položila pletenje v naročje, se nagnila nad mizo, da se je približala možu, in nadaljevala: "V gozdovih so spet četniki*, včeraj so pod Rako izpraznili mlin. Neža je prišla z one strani Krke in pripovedovala, da sta v spopadu z njimi bila mrtva dva nemška orožnika, naš, domačin pa ranjen. Hribarjev, Baznik, Komotar so pobegnili čez Krko, ko so Nemci prišli ponje. Baje so zdaj v gozdu. Naskrivaj pa prihajajo ponoči k hišam, po hrano in poizvedovat za novicami."

* Z označbo "četniki" so ponekod v teh krajih v letu 1941 imenovali partizane.

Otrok iz sobe se je oglasil, žena je vstala in odšla, slišal jo je, kako je s pritenim, ljubeznivim glasom mirila dete.

Vse več so si ljudje pripovedovali o ljudeh v gozdovih. Če so Nemci zvedeli, da so se oglasili pri kakšni hiši, so ljudi pobrali, odpeljali v Krško, v Celje, v Maribor v zapor in čez čas so se nekatera njihova imena pojavila na razglasih o ustreljenih talcih. Toliko trpljenja je bilo na svetu, človek ni smel razmišljati o tem, če se ni hotel ponoči brez sna valjati po postelji v strahu pred jutrišnjim dnem.

Žena se je vrnila v kuhinjo. Premaknila je stol in sedla k njemu. Prijel je njeno roko in si jo položil na koleno, njeno dlan je pokril s svojo. Kolikokrat sta tako sedela, večer za večerom. Sedela sta tiho, kakor da se bojita načeti pogovor. Strmela sta predse. Ko jo je čez čas pogledal v lice, so ji visele solze na trepalnicah. Objel jo je in privil k sebi. "Tako se bojim," je zahlipala in vzdrgotala.

"Agica, nikar." Pobožal jo je po laseh. "Nama nihče nič noče. Saj veš - ", premolknil je kakor da išče besede. "Saj veš, da nikjer nisem zraven, selili pa menda sploh ne bodo več. Ne morejo mi nič očitati. Da sem bil pri prosvetnem društvu, tega se nihče več ne spomni. Tudi Rezman je bil in je danes Ortsgruppenführer."

"In če pridejo k nama, neko noč, Komotar, Baznik. Ali jim boš odprl. Ali jim boš ., " ni končala, vzravнала se je in se strmo zazrla vanj.

Hribar, Baznik, Komotar, da, Komotar, služila sta skupaj, v Kragujevcu in Prilepu, s Hribarjem sta vasovala, celo čez Krko so hodili, Hribar mu je nekoč v fantovskem pretepu rešil življenje. Naj ga odpodi od hiše, lačnega, preganjenega? Naj mu odpre vrata in gre sam jutri z verigami okrog zapestja v Krško?

2

Čez dan so pospravljali repo, od časa do časa je pritiskal leden dež. Ko so končali, se je opotekel po podkapju. Sosedje, ki so jima bili v pomoč, so odhajali, žena se je poslavljala od njih. Zazdelo se mu je, kakor da se mu spodmikajo tla pod nogami. Vse dni so ga spremljale hude slutnje. Poklicali so ga v pisarno Heimatbunda, ob Ortsgruppenführerju Rezmanu je sedel policist. Da stanuje na robu vasi, na samotnem, blizu je gozd. Ne naravnost, po ovinkih so grožnje zaplesale okrog njega. Gorje mu, če bo pričel kaj napletati z onimi v gozdu. Besede, strupene, vsaka posebej se je zajedla vanj. Z Rezmanom sta nekoč igrala skupaj na odru. zdaj ga je opazoval z lisičje zvitiimi očmi. Tik pred vojno so sušljali, da se druži z Nemci, da se vozi v Kočevje na njihove prireditve.

Ženi ni povedal, kako je bilo, na njeno vprašanje je skomignil z rameni. Spraševali so me, kaj mislijo ljudje, ji je odgovoril. Ni mu verjela, poznala ga je, vedela je, da je resnico zakril, toda ni silila vanj. A njemu je bilo na trenutke, kakor da stoji do grla v vodi in ga bodo zdaj zdaj zalili valovi. Odslovlili so ga, policist mu je celo podal roko, še zdaj ga je žgal v dlani ta stisk.

Stopil je v sobo, tiho je zaprl vrata za seboj, da se otrok ne bi zbudil. Žena je že bila v postelji, ugasnil je luč in legel. Žena se je obrnila k njemu, segel je po

njeni roki. Bila je topla, mehka, voljno se mu je razprla. Ležala sta molče, a vedela sta drug za drugega, kaj premišljujeta. Težek, zadušen zrak je polnil sobo, okni sta bili zaprti in zagrnnjeni. Čez čas je vstal, stopil k oknu in ga odprl, hladen jesenski zrak je planil v sobo. Zunaj se je zjasnilo, okoli hiše, ki je ležala na majhni vzpetini, je bila razprostrta mesečina. Pod bregom železniška proga, ob njej z vrbjem zakrita Sava. Če si prisluhnil, se ti je oglasilo njeno plivanje. Onkraj proge in reke je bilo preseljevalno ozemlje, ravnina, obkrožena z gozdovi. Nekaterim se je posrečilo najti v njih zavetje, potem ko so zbežali s preseljevalnih transportov, včasih tudi naravnost z rajhenburškega gradu.

V sobi se je nanagloma shladilo. Priprl je oknice. Ko je legel, je začutil njeno telo ob sebi. Stisnila se je k njemu, tako sta ležala drug ob drugem, v temi daleč vstran od vsakdanjika, sama zase. Odkar sta bila poročena, sta neštetokrat tako ležala in se pogovarjala o čisto nepomembnih zadevah, na katere čez dan nista niti pomislila. In vračala sta se v svojo mladost, v zgodnje jutro njunega poznanstva. Nocoj pa, kakor da se bojita načeti preteklost, z njima je bila sedanost z vso svojo stisko. Ura je bila polnoč, pogovor se jima je utrgal, tonila sta v spanec.

Bilo je proti jutru, mesec tik nad obzorjem, ko je izza brajde stopil na dvorišče možak, zahomotan v volneno jopo, s kapo s ščitkom nizko nad očmi, z nahrbtnikom na ramenih. Za prvim možakom se je prikazal drugi, za njim tretji in vsi trije so se umaknili v senco dreves na robu sadovnjaka. Čez čas je prvi stopil iz sence in odprl šupo, v kateri je stal samotežni voziček in je bilo shranjeno poljedelsko orodje. Možak se je razgledal po šupi, jo zaprl in se napotil, opreza joč in ozirajoč se okrog sebe, k nizkemu hlevu. Previdno je odprl vrata, krava notri je zarožljala z verigo, prhutnile so kokoši. Po železniški progi je zdrdral brzovlak, možak se je naglo vrnil iz hleva in zaprl vrata za seboj. Ko je ropot vlaka utihnil v daljavi, se je možak, ki je prvi stopil na dvorišče, napotil k hiši in se previdno, stopajoč kot podlasica na podkapju približal oknu, za katerim sta spala zakonca. Potrkal je trikrat, najprej obotavljivo, a ko se za oknom ni nič zganilo, močnejše. Odrinil je priprti oknici. Ko se človeka notri nista vzdramila iz globokega sna, se je možak povzpел na okno in zaklical: "Hinko!" Slišal je ženski glas, nato moškega: "Kdo je? Kaj vraga iščete ponoči?"

"Hinko, ali me ne poznaš, jaz sem, Hribar!"

V sobi je tiho, strašna tišina, v kateri se skrivata groza in strah. In nato moški glas: "Hribar, pojdi vstran, ne spravljam nas v nesrečo. Nemci bodo zvedeli, nič jim ne ostane skrito!"

"Trije smo, Hinko. Teden dni nas preganjajo, orožniki, policija, izdajalski vermanšaft. Jesti nam daj, odšli bomo, kot smo prišli, nihče ne bo zvedel."

In čez čas, ko je v hiši bilo vse tiho: "Nihče ne bo zvedel, pomagaj, že tretji dan nismo nič jedli. Poslušaj, Hinko, nekoč sem ti rešil življenje, do smrti ti bom hvaležen, tako si obljubil."

"Zaradi otroka in drugega, ki je na poti, Hribar, saj si človek, saj si vendar človek!"

Žena v postelji je tiho jokala, otrok, ki se je prebudil, je presunljivo vokal. Postava na oknu je izginila, zadaj v temi pa je zarožljalo orožje. S tresočimi se rokami je vlekel nase hlače in prisluškoval, kaj se zunaj dogaja. Ko nekaj časa ni bilo glasu, si je oddahnil. Pomislil je - odšli so. Žena je vstala in mirila otroka.

Nenadoma je potrkalo na vrata. "Madona, Berlič, odpri vendar," se je oglasilo nestrpno. To je bil Komotar, poznal ga je po glasu. Prestrašen in zmeden je odtaval k vratom, a se je sredi poti ustavil. Nenadoma se je oglasila žena: "Odpri

da je to, kar je doživljal, slovo. Zaklical je "Orožniki gredo!" Videl je, kako je žena postavila otroka v posteljico in kako je, vsa prepadena, stegnila proti njemu roke, kot da ga hoče zadržati pred usodnim dogajanjem, ki se je že zgrinjalo nanj. Od tega trenutka si Berlič ni bil več svest svojega ravnanja. Zaloputnil je vrata za seboj in s podkapja stekel čez dvorišče. Orožnika sta bila že pri vrtnih vratih, mlajši si je strgal puško z ramena in zaklical: "Stoj, Berlič!" Berlič se je ustavil kot vkopan, starejši orožnik je odpahnil vrtna vratca in se ustopil predenj. "Kam pa si hotel, Berlič, ali se nas bojiš?" S prašičjimi, zakrvavljenimi očmi je vrtal vanj.

Berliča je neprijetno spreletelo, orožnik ga je tikal - kot potepuha, ki ga je pobral na cesti. "K vam, na orožniško postajo sem bil namenjen," je zbiral vso svojo nemščino, ki jo je premogel, "hotel sem vam naznaniti, da so me ponoči četniki okradli."

"Jalov izgovor," je orožnik usekal, "zakaj pa nisi prišel ponoči, ko so četniki odšli od tebe? Čakal si, da so bili dovolj daleč, da jih ne bi mogli zasledovati?!"

Mlajši orožnik je stal ob strani s puško v rokah. Geisler je ostal zunaj pred vrtnimi vrati, orožnik domačin pa je pristopil k Berliču. "Nikar ne poskušaj zbežati, saj ne moreš priti daleč."

Vsi trije orožniki in Berlič so stopili v hišo, Berličeva žena je stala sredi kuhinje, otroka je držala v naročju, kakor da se namerava braniti z njim pred tujci. Berlič je srečal njene plahe, obupane oči. Rad bi planil k njej, se je oklenil, da ju ne bi ločili in odpeljali njega v črno negotovost. Postavili so ga za vrata, orožnik domačin je obstal ob njem, druga dva sta pričela preiskovati hišo, Geislerja pa ni bilo na spregled. Orožnika sta premetala sobo, se zalezla v shrambo, na kuhinjski kredenci je bilo postavljenih nekaj knjig, mlajši orožnik jih je s puškinim kopitom pometal po tleh. Naposled je starejši orožnik sedel v kuhinji za mizo, pomignil je Berliču, da se je usedel njemu nasproti, izvlekel je beležnico, se udobno namestil, položil beležnico na mizo in dejal: "Tako, Berlič, zdaj nam boš vse natančno povedal, kaj se je ponoči v tej hiši zgodilo."

Berlič je opisal, kako je moral Hribarja, Komotarja in Baznika spustiti v hišo, kako so mu vzeli kruh in meso iz shrambe, pili vino, kaj so se pogovarjali in kako so naposled odšli. Orožnik domačin je prevajal. Med zaslišanjem se je Berlič ozrl in zagledal Geislerja, ki je stal ob steni, ujel je njegov zmagoslavno prežeči pogled. Ta človek ga je spravil v nesrečo. Starejši orožnik si je zapisoval, od časa do časa je dvignil pogled. Ko je Berlič nehal pripovedovati, je še vedno pisal, kratki, koničasti prsti so sukali pozlačeno nalivno pero. Razbrazdani obraz, stisnjene ustnice, prišiljen nos. Govorilo se je o njem, da je zloben in neusmiljen.

"Nič nisem dal prostovoljno," je rekel Berlič na koncu zaslišanja. "Branil sem se jih spustiti v hišo. Zdaj zjutraj sem se odpravljal k vam, da naznanim."

"To boš vse natančno povedal na zaslišanju," je odvrnil orožnik nestrpno, ne da bi dvignil pogled iznad beležnice in nehal pisati.

"In kaj bo z menoj," je Berlič plaho vprašal. Šele zdaj je orožnik dvignil pogled. Ni takoj odgovoril, nekaj si je še zapisal v beležnico in tiho rekel: "Z nami greš, Berlič."

"A jaz nisem ničesar zakrivil," je planilo iz Berliča.

"O tem bodo presojali drugi, naša dolžnost je, da te predamo policiji." Suh, tenak nasmeh, za njim skrita tiha grožnja.

Žena je stala na vratih iz kuhinje v sobo, ves čas si je pritiskala otroka k prsim. Ko so ga zasliševali, je Berlič čutil njen pogled na sebi. Skrivnostno sta povezana, mimo vseh teh ljudi. Čeprav je prestrašena, z zajokanimi očmi, je

pogumna, predana v svoji veliki ljubezni do njega. Surovo so vdrl v hišo, pahnili so ga na kolena, da je pred njimi ponižan in nebogljen, v njej pa je nekaj, kar jo je obvarovalo pred vsem nasiljem.

5

Na orožniški postaji so Berliča vnovič zasliševali, domači orožnik je bil za tolmača. Orožniški poveljnik je bil visok, koščen človek z belimi lasmi, nasilniškega vedenja. Ko se je začelo zasliševanje, se je ustopil pred Berliča, potegnil samokres in mu cev nastavil na sence. Zavpil je: "Kaj neki si mislite, da ne bomo opravili z vami, prekleti psi?!" Berlič je umikal glavo pred samokresom, a se ni mogel otresti njegovega mrzlega dotika. Zlokobna pošast se je sklanjala nadenj, odrinila ga bo čez rob, v prepad. "Ali si domišljate, da boste škodili naši državi, z banditstvom? Milijon vojakov vas bo pohodilo, zmlelo v prah!"

Tako se je začelo zaslišanje. Igra mačke z mišjo, trenutki predaha vmes. Orožniški poveljnik je bil prepričan, da ima pred seboj človeka, ki je kriv, treba je bilo samo ugotoviti obseg te krivde. Berlič je priznaval, da se je pregrešil s tem, da ni takoj, sredi noči, odšel na orožniško postajo. Kljub surovemu kričanju in ponavljajočim se grožnjam se je iz množice zastavljenih vprašanj oblikovala obtožba, ki je segala širše in globlje mimo dejstva, da je "banditom", kakor je orožniški poveljnik imenoval Hribarja, Komotarja in Baznika, dal hrano, do sumničenja, da je bil z njimi že prej povezan, da je pred vojno prijateljeval z njimi, da so ga še pred nedavnim videvali z njimi. Kljub kričavemu razkazovanju svoje moči je orožniški poveljnik prekanjeno spletal iz mnogih niti mrežo, v kateri naj bi Berlič obvisel. Iz drobnih podatkov, ki so se vpletali v zasliševanje, je bilo mogoče razpoznati vlogo Geislerja, ki mu je bil vaški vsakdanjik domač.

Zasliševanje se je zavleklo v pozni popoldan, proti večeru se je na orožniški postaji nabralo nekaj aretirancev, med njimi so bili Berliču povsem neznani ljudje, orožniki so jih najbrž polovili, ko so poskušali naskrivaj čez mejo na Hrvaško. V prvem mraku je pripeljal kamion, s katerim so aretirance odpeljali v krški zapor. Sedeli so na kamionu na dveh klopeh, orožniki med njimi. Ljudje na cesti so se ustavljali, bili so domačini, ki so, navajeni podobnih prizorov, zrlji za njimi s strahom in sočutjem, bili so Kočevarji, ki so se nastavljali ob poti s posmehljivim izrazom na licu. Berlič je naveličano strmel predse, v ušesih mu je odmeval zadirčni in vsiljivi zasliševalčev glas. Zavedal se je, bil je obsojen, brez sodbe. Kaj ga čaka? Ime na razglasu?

V zaporu so jih preiskali, jim odvzeli nože, listnice in pasove in jih razdelili po celicah. Mračni prostor z edinim okencem tik nad zemljo, pod oknom miza, na njej jetniški vrč. Ob stenah nekaj postelj. Ko so se zaprla okovana vrata za njim, se je Berlič z vso gotovostjo zavedel, da ne bo več videl svobodnega belega dne, ne žene ne otroka ne tistega bitja, ki bo prišlo čez dva meseca na svet. V mraku pod medlo lučjo je sedel na klop med posteljami in kljub temu, da je bilo v celici vroče in zadušno, si ni slekel jopiča, temveč je obsedel sključen, z rokami v naročju. Celica je bila polna, neobriti obrazi so ga obdajali, na vsa radovedna vprašanja je odgovarjal z nerazločnim mrmranjem. Tovariši, ki so ga potisnili z njim v celico, mlad fant v sami srajci, ki so ga bili zalotili na meji, je živahno razlagal, da je bil samo za streljaj od doma, da pa orožnikom ni mogel dopovedati, kako se je znašel v družbi treh moških, ki so s polnimi nahrbtniki pretihotapljene robe prišli čez mejo. "Ne boš se izmuznil," so mu privoščljivo govorili sojetniki, nekateri med njimi so ga menda poznali in tudi vedeli, da se je ukvarjal s tihotapskimi posli.

Okrog Berliča je bil tuj svet, ki ga ni zanimal in ga je celo odbijal. Videti je bilo, da so nekateri zaporniki stari arestantje, ki se od časa do časa znajdejo za rešetkami, poznajo razmere v ječi in so si na roko s paznikom. Bil je zadovoljen, da med zaporniki ni bilo nobenega znanca, drugih se je lahko otresel in je imel svoj mir. Odkar so ga prijeli, je bil v stanju nekakšne zbežanosti. Prvič je pričel trezno razmišljati o tem, kar se mu je v nekaj urah zgodilo, kar se je s hudournno močjo razlilo čezenj, ga izpodneslo, da se je kotalil in obračal na dnu struge kot kamenje, ki ga vodovje vleče s seboj. Le kaj je zagrešil, da si je prislužil takšno usodo? Vsega se je izogibal, s čimer bi bil prišel v opreko z oblastmi, zaprl se je v svoj dom, v zavetje, v katerem se je čutil varnega. Od nekdaj se ni rinil v ospredje javnosti, ni se čutil sposobnega, da bi sodeloval pri političnih zadevah. Bil je krajši čas pri prosvetnem društvu, član igralske družine, preden se je oženil, potem pa je tudi igranje opustil. Hotel se je skriti, biti neopazen, mali človek - pa so ga našli, izbezali iz teme na svetlo, zdaj stoji tu, razgaljen, opljuvan. Zaslíševalec na orožniški postaji ga je sicer zasípal z obtožbami, ki bi jih lahko spodbil, če bi se mogel enakopravno zagovarjati, toda na dnu tega močvirja, v katerega ga je rinil izpraševalec, je bilo nekaj, za kar so ga lahko po pravici obtožili: ali ni s tem, ko se je odtegoval vsemu javnemu početu, ko se ni udeleževal slavi, zborovanj in raznih pohodov, odkar so bili Nemci v deželi, nehote potegnil ločnico medse in med njimi in se znašel na strani, ki jim je bila sovražna? Ne da bi hotel, se je znašel v družini s Hribarji, Bazniki in Komotarji in tako ni bilo čudno, da so potrkali pri njem, ko so bili v stiski. Zato mu tudi ne verjamejo, da je hotel nočni obisk naznaniti. Novi nemški red ne kaznuje samo tistih, ki jim lahko dokaže kakšno sovražno dejanje, temveč tudi tiste, ki se ne znajo prilagoditi razmeram, ki vsaj na zunaj ne pokažejo, da temu redu niso sovražni.

Na začetku svoje prve noči v zaporu se je Berlič prikopal do spoznanja, tako značilnega za sodobni svet: ob tem, kar se na njem dogaja, ne moreš stati ob strani, neprizadet, odločiti se moraš za to ali ono stran, prisilijo te, da sprejmeš te ali one nazore, moraš se prilagoditi. Stene hiš, plotovi, tudi telegrafski drogovi, na njih razglasi o ustreljenih talcih, dvajset, trideset imen. Ali so med njimi tudi imena ljudi, ki se niso mogli prilagoditi razmeram, kakor on, in so bili, preden so jih ustrelili, izpostavljeni ponižanju in zasramovanju in so jim nastavljali samokrese na sence, da bi jih prisilili k priznanju dejanj, ki jih niso storili?

Ob devetih zvečer je bilo, ko so v celici postelje premaknili drugo k drugi, tako da so zaporniki na njih imeli dovolj prostora. Kadar je bila celica zelo polna, so nekateri, predvsem tisti, ki so prišli zadnji, morali spati na tleh. Berliča so pregovorili, da je slekel jopič, legel med bradatega starca in komaj šestnajstletnega fanta in se z jopičem pokril. Luč je ugasnila, zaporniki so se v temi pogovarjali med seboj in se zasmeli, ko je kdo povedal šalo. Berliču se je zdelo, da si zopora ne ženejo preveč k srcu in ne razmišljajo o tem, kaj jih čaka. Saj je vendar smrt slonela nad njimi, jih motrila in si izbirala svojo žrtev.

Ko je zaspal, je sanjal, da so ga prignali domov in ga priklenili zunaj vrat. Orožniki so odšli, vrata v hišo so bila odprta, v hiši je teklo življenje, kakor da se ni nič zgodilo. Slišal je ženo, ki je tiho pela neko svojo pesem iz zgodnjega otroštva, ki jo je prepevala, kadar je bila dobre volje, oglašalo se je otroško čebljanje. Stresel je verige, tolkel z njimi ob zid, da bi zbudil pozornost, hotel je zaklicati, a ni spravil glasu iz sebe, bil je mutast, pene so mu vrele čez ustnice. Nenadoma je žena stopila na prag, šla je tik mimo njega na dvorišče in toliko, da se ga ni dotaknila z robom svoje obleke. Nevidna stena je bila med njima, bil je izgnan iz njenega sveta.

V polsnu je začutil, kako se starec ob njem pregiba, sanje mu je odplaknilo, starec je vstal, zlezel s postelje, stopil k oknu in ga odprl. Čez čas se je zasvetila cigareta v temi. Dolgo je stal starec ob oknu, ko je nehal kaditi, ga je zaprl in zlezel nazaj na svoje ležišče. Berlič ni mogel več zaspati, bilo je blizu jutra, strmel je v bled izsek svetlobe nad seboj.

6

Čez nekaj dni je Berlič prosil paznika za dopisnico. Napisal je ženi, da je zdrav, da se mu ne godi preslabo, da čaka, da bo vnovič zaslišan. Prav gotovo bi lahko dokazal svojo nedolžnost in morda bo v nekaj dneh že doma. Vsekakor ga je opogumilo, ker so v tistih dneh tri, štiri odpustili, samozavestno so odhajali in se dolgo poslavljali. Paznik je dopisnico prebral, skomignil z rameni in jo odnesel. Večina jih je prvič tako pisala, potem pa so čakali tedne in tudi mesece na tisto zaslišanje, ki jih bo osvobodilo. Naposled so eni res odšli na prosto, po druge pa so prišli gestapovci iz Maribora z avtom in čez nekaj dni se je njihovo ime pojavilo med imeni ustreljenih talcev na razglasu. Paznik je odšel v kuhinjo, kjer je imel v kredenci spravljene uradne listine. Henrik Berlič, osumljen zvez z banditi. Že zdaj bi lahko naredil križ pred njegovim imenom.

Berlič je sedel na postelji, zvijal si je cigareto, ponujal naokrog tobak. Zdaj je bil že pravi arestant. Vsakomur, ki ga je hotel poslušati, je dokazoval, da je nedolžen, da zadeva pač traja, ker jo natančno raziskujejo. Sam sebi ni verjel, kar je govoril, toda bilo je prijetno slišati svoje lastne besede. Ob tem, ko je govoril, je opazoval fanta, ki je stal ob oknu, si iz hlač pobiral uši, jih stiskal med nohti in se zasmel vsakokrat, kadar je katero združil. Nekdo, ki je opazil, kako Berlič zavzeto opazuje fantovo opravilo, ga je ironično nagovoril: "Le glej, Berlič, jutri si jih boš tudi ti tako trebil!"

Tik preden so razdelili opoldanski obrok, so se odprla vrata celice, prikazal se je paznik in poklical starca, ob katerem je Berlič spal, odkar je bil v zaporu. Zunaj na hodniku sta stala dva človeka v črni uniformi, ko je starec odšel iz celice, sta ga vsak od svoje strani prijela. Starejši arestantje so vedeli: spet so prišli iz Maribora po talca.

Opoldne se Berlič ni dotaknil jedi. Proti večeru se je ulegel, ni govoril z nikomer več, strmel je v strop, upanje na skorajšnji odhod iz celice, se mu je sesulo kot hiša iz kart. Kdo je bil ta človek, ki je vse dni ležal ob njem? Redkobeseden možak, doma menda blizu Rajhenburga, baje trgovec. Ali se tudi on ni mogel prilagoditi in so ga Nemci zavrgli? Naslednje jutro je paznika poprosil za drugo dopisnico. Napisal je: "Ljuba žena, tako sem žalosten, ker gotovo ne pridem nikoli več domov. Če moreš, me obišči, da te bom še vsaj enkrat videl." Toda dopisnice ni takoj oddal, zataknil jo je pod vzglavje. Utrujen in naveličan je bil od negotovosti in pričakovanja. Ali s to dopisnico ne pošilja domov obvestila o svoji smrtni obsodbi? Tako bo žena obvestilo razumela. Dva dneva je razmišljal in se odločal, tretji dan je dopisnico izročil pazniku. Toda komaj jo je oddal, je pozvonil in zahteval dopisnico nazaj.

Dolga noč je bila pred njim. Ležal je v temi, pogrešal je starca ob sebi. Čeprav je bila celica napol pod zemljo, je prodiralo vanjo brnenje avtomobilov, nekdo je omenil, da policija hajka četnike. Kako je z Agico? Hiša tako na samem, dober streljaj vstran od gozda. Kako si bo pomagala, ko pride njena ura?

Bilo je v prvih dneh po poroki, njegova mati je še bila živa, mlada gospodinja pa je hišo napolnila z radoživostjo. Kamor je šla, ji je sledil, kakor da se boji, da mu bo pobegnila. V njem je kipelo od nežnosti. Dohitel jo je, prijel je za njene

dolge razpuščene lase, pozneje si jih je spletala, pa se dotlej še ni prav poslovila od svojega deklišтва. Agica ga je poljubljala na čelo, tega ni bil vajen, šla mu je z ustnicami od temena do temena, oči so mu uhajale izpod njenega zaobljenega podbradka k njenemu vratu, ki je kipel izza modrca. Vdihaval je njen vonj, rahel, toda dovolj močan, da ga je prevzemal in ga dražil s svojo ženskostjo. Bilo je že proti jutru, visel je med nespečimi urami in polsnom. Arestantje okrog njega so mirno spali. Naposled se je odločil, segel je pod vzglavje in otipal dopisnico in jo potegnil k sebi na prsi. Čez čas jo je prijel z obema rokama ter jo počasi pričel trgati. Košček za koščkom je polagal na odejo. Boleče se je zavedal, da se odpoveduje poslednjemu snidenju z ženo, žrtvoval se je, da bi njej prizanesel. Ko je dopisnico razceftral, je tiho vstal in njene koščke odvrigel v kiblo. Pomirjen se je vrnil na ležišče in v trenutku zaspal.

Dopoldne ga je paznik poklical na hodnik in mu izročil zavoj s hrano in pi-semce. Povedal je, da je prišla sestra njegove žene, izročila zavoj in pismo in prosila, če bi lahko videla svaka, a ji niso dovolili.

Ko se je vrnil v celico, je najprej odprl pismo. Agica mu je sporočala, da bo morala v naslednjih dneh v bolnišnico v Brežice, da je zdaj njena sestra pri njej. Napisala je, kako upa, da se bo kmalu izkazala njegova nedolžnost in se bo vrnil domov. Pismo je bilo ljubeče, toda kratko. Prebral ga je nekajkrat, za posameznimi besedami je iskal neki skrit, globlji pomen, nekakšno sporočilo, ki je razumljivo samo njemu. Nato je prekladal na postelji hrano, kruh, nekaj suhega mesa, zaseko. Čeprav je bil lačen, se mu je poslano zdelo nepotrebno. Čez čas si je odlomil košček kruha in se potem davil z grizljaji.

Prosil je paznika za dopisnico in se zahvalil ženi za poslano. Ko je v naslednjih dneh še nekajkrat prejel ženino pismo, je vsakokrat odgovoril. Njena pisma so ga vznemirjala, grabila za srce, odpisoval je z muko, saj ji ni mogel sporočiti nič novega, o življenju v celici pa ji ni mogel, niti hotel pripovedovati.

7

Ko so moža odpeljali, je Agica odrevenela stala sredi kuhinje z otrokom v naročju, strmela je kot uročena v zaprta vrata, za katerimi so se odhajajoči koraki oddaljevali. Čutila je, kako ji solze trkljajo po licu, stiskala je otroka k sebi, kakor da bi se ob njem hotela rešiti v tem brezupnem stanju, v katerem se je znašla. Čez čas si je toliko opomogla, da je stopila k oknu, videla je orožnike, med njimi svojega moža, tri korake za njimi Geislerja, ki so hitro korakali proti oddaljenemu cestnemu križišču, tam je stal ob robu cestišča avto, s katerim so se orožniki pripeljali. Tik preden so njenega moža sunili v vozilo, se je obrnil, pa je videla, kako ga je eden od orožnikov od strani udaril s puškinim kopitom. Ko so vsi trije orožniki vstopili, je avto potegnil in naglo odpeljal, Geisler, ki je sam ostal na cesti, pa je odšel proti svojemu domu.

Otroka je položila v posteljico, pričele so jo zapuščati moči, začutila je, kako se otrok premika v njej. Kakor skozi meglo je odtavala do postelje in se vrgla nanjo. Zaprla je oči, za zaprtimi vekami pa se je znašla v divji jagi nerazločnih podob in ječečih glasov, dokler se ni pogreznila v polsen. Zazdelo se ji je, da vidi možev obraz nad seboj, tik nad svojimi njegove bleščeče oči, ki strmijo vanjo zgroženo in očitajoče. Pustila ga je odpeljati, ne da bi jim poskušala razložiti, kako je v resnici minil nočni obisk. Ko so odhajali, bi jim morala zastaviti pot, morala bi pasti na kolena in dvigniti roke, saj so vendar tudi ljudje, enega od orožnikov, mlajšega, je poznala, bil je sicer prijeten človek, ki se ni nikoli obregnil ob ljudi, z domačim orožnikom pa so si celo bili v daljnem sorodstvu. Očitala

si je: morala bi bila oditi z njimi, se postaviti pred avto, tam, na mostu čez Savo, nad globino!

Prebudila se je iz polsna, zaman so bili vsi očitki, kaj so orožnikom mar ženske solze! Koliko ljudi so odpeljali tako kot njenega moža, za njimi so ostajale jadikajoče žene in matere, ostareli očetje, ki bi bili radi segli po sekiri, pa so se morali umakniti.

Krava v hlevu je mukala, dete je stalo v posteljici in segalo po njej. Usedla se je na posteljo, položila si je roko na trebuh, z dlanjo je iskala za otrokom v sebi, zagledala ga bo čez nekaj dni, majhnega, rdečega, z brcajočimi nožicami, slišala bo njegov prvi krik in jok.

Postavila se je na noge, trepetale so pod njo, toda obstala je in se prestopila. Pobožala je dete, a ga ni dvignila k sebi. Dušilo jo je v prsih od potlačenega ihtenja, obhajala jo je slabost, a se je premagovala, da ni omahnila.

Odšla je v hlev, ko je krava zaslišala njene korake, je utihnila in jo pozdravila z vlažnim pogledom. Vrgla je kravi krmo v jasli, primaknila je trinožni stolček, sedla, postavila žetnar predse, otrla kravino vime in potem v enakomernih curkih privabljala mleko iz njega. Vsakdanje opravilo, jutro za jutrom in še na predvečer. Za vrati je sedela mačka in poželjivo čakala na svoj delež. Zunaj, na dvorišču so prhutale kokoši in nenadoma se je oglasil petelin. Vse kakor sleherno jutro, spokojno, v samo po sebi razumljivem dogajanju, življenje sklenjeno v sebi, ki ne ve za bolečino srca ne za bridkost slovesa. Nehala je molsti in se s čelom naslonila na hvaležni, topli, mehki kravin bok. Žival je vztrepetala in se prestopila, tako da je morala prijeti za žetnar, da ji ga ni prevnila. Kako neusmiljeno je bilo življenje okoli nje, grabežljivo je segal vsakdanjik po njej, neusmiljen v vsej svoji dosledni resničnosti.

Vrgla je trinožni stolček v prazne jasli, mačka se ji je smukala okoli nog, dokler ji ni nalila mleka v krožnik.

Vrnila se je v hišo in postavila žetnar v kuhinji na mizo. Z drhtečo roko je precedila mleko. Slišala je otroka, ki je v sobi tiho jokal. Stopila je v sobo, hotela je dvigniti otroka k sebi, a ni imela dovolj moči. Samo naslonila se je na posteljo in otroka božala po glavi. Z drobnimi ročicami se je oklepala njene roke.

Čezno pa so razpenjali prividi svoje nebo. V potemnelem soncu je zagledala svojega moža, bližal se ji je s tistim žalostnim pogledom, s katerim se je poslovil od nje. Znašla se je na ozki brvi visoko nad deročo reko, stala je tostran njenega obrežja, okrog nje so bili orožniki in Geisler z njimi. Geisler ji je pokazal na brv in ji rekel: "Stopi nanjo, pojdi k svojemu možu." Obotavljala se je, on pa je pristavil: "Ko boš čez pri svojem možu, bo vse dobro. Spet bosta skupaj in nihče vaju ne bo ločil." Pogledala ga je in vprašala: "Zakaj si naju z možem izdal?" Geisler se je namuznil, razprostrl roke, kakor da jo hoče objeti in odvrnil: "Red mora biti, Agica, banditom se ne sme dajati potuhe!" Odvrnila se je od Geislerja in stopila na brv. Bila je nad prepadom, vrtoglava globina pod njo. Ni smela pogledati podse. Nenadoma je zaslišala ob sebi Geislerjev glas: "Skoči v globino, Agica, tvoj mož je spodaj!" Tedaj je zagledala svojega moža spodaj, njegov žalostni pogled jo je vabil. Zakrillila je z rokami, omahnila je z brvi in zakričala. Letela je skozi veliko praznino, vsa lahka, kakor ptica. Pod njo se je prikazala vrtinčasta površina reke, na njej je premetavalo njenega moža. Kriknila je, privid se je razblinil, otrokove ročice so se krčevito oklepale njene roke, dvignila je pogled, pred njo je stala njena sestra in se sklanjala k njej. Sestra je bila poročena v sosednji vasi in je prišla, ko je zvedela, kaj se je zgodilo na njenem domu.

Ker se je Agici čas dopolnjeval, je sestra ostala pri njej. Čez dva dneva je prišla prva Hinkova dopisnica. Agica jo je prebirala, bridki pozdrav iz ječe jo je

vzradoval in vznemiril, vsaka črka posebej ji je pripovedovala svojo zgodbo, vsako besedo je posebej izgovorila, pri tem zaprla oči in si predstavljala, kako bi jo povedal on, s kakšnim izrazom na licu in pogledom v očeh. Legla je in ležala vse dni, sestra je postorila nujno v hiši.

Tik pred božičem se je domislila, da pojde svojega moža obiskat. Sestra jo je prepričevala, da obiskov ne sprejemajo, a si ni dala dopovedati. Tako je naposled pri sosedovih naročila voznika in visoko na koleslju sta se odpeljali v Krško, sestra z otrokom v naročju. Ustavili so pred sodnijskim poslopjem. Voznik je čakal zunaj, stopili sta v vežo, pozvonili sta pri vratih v zapor. Prišel je ječar, Kapitler, star človek temnega pogleda, govorili so o njem, kako surov in neusmiljen je. Peljal ju je v kuhinjo svojega jetniškega stanovanja. Najprej ju je poskušal osorno odpraviti. Potem je dovolil, da sta sedli. Agica je razvezala culo in razložila po mizi vse, kar je prinesla za moža. Prosila je, če bi smela videti moža, vsaj za hip, toliko da ga objame, čez dva dneva bo božič, lažje bo njemu in njej. Mož bi bil presrečen, če bi lahko videl svojega otroka. Dvignila je roke in jih sklenila kot pri molitvi. Vstala je in z dvignjenimi rokami stopila pred ječarja, Kapitlerju pa je samo obraz še bolj potemnel in obrnil se je vstran. "Pojdite, pojdite!" je rekel s hripavim glasom in zamahnil z roko.

Berliču je Kapitler izročil, kar mu je Agica prinesla, ni pa mu povedal, da ji ni dovolil snidenja z njim.

Božični prazniki so bili turobni, jaslice so sicer stale v kotu, postavila jih je sestra, ki je prinesla mah iz gozda in razpostavila svetopisemske osebe. Sveča pred Betlehemom je gorela, v zamračeni sobi je metala dolge sence na stene. Agičina sestra je pestovala otroka, Agica je nemo sedela z rokami v naročju. Neviden je nekdo hodil po hiši, ni bilo slišati ne stopinj ne glasu, toda bil je tu, Agica ga je čutila, dotaknil se je njenega ramena, z mehko dlanjo je šel čez njene lase. Berlič je ležal tam v zaporu na hrbtu na postelji, z rokami pod glavo, predstavljal si je nizko zasenčeno sobo, Betlehem, ženo in otroka, plapolajoča luč je potovala skozi daljavo k njemu, zarisovala je sence nad njegovo glavo. Božične dobrote so bile razpostavljene, vsako leto so beli kruh in jabolka razdelili tistim, ki so bili božji na svetu in se jih nihče ni spomnil. Agica se je sklonila nanj in ga poljubila na lice, z roko mu je šla čez sence in mu mršila lase, lovil je njen dih in dihaval njen vonj, čutil je bitje njenega srca.

Agica je skoraj vsak dan napisala pismo, Hinko ji je odgovarjal z dopisnicami. Za Novo leto je tudi od njega prišlo pismo. Sporočal je, da ga ne zaslišujejo več, da je tako, kakor da so pozabili nanj. Morda go bodo poslali v taborišče, potem se dolgo ne bosta videla. "Nikdar več," je rekla sama sebi, ko si je položila pismo v naročje. Toda ne, se je vzdramila, saj je tako trdno verjela, da se bo vrnil, da se bo izkazala nedolžnost. Potrkal bo, odprl bo vrata na stežaj, planil ji bo v objem.

Nekaj dni po novem letu se je Agice lotila vročica. Zdravnik, ki ga je šla iskat njena sestra, jo je preiskal, zapisal zdravila, ko je odhajal, je na vprašanje Agičine sestre skomignil z rameni. "Vročina bo padla," je rekel, "sicer pa se bliža njen čas."

Od takrat, ko je zdravnik odšel, Agica ni več vstala. Mirno je ležala, vso pošto, ki jo je prejela od moža, je imela ob sebi na nočni omarici. Njena sestra je kdaj sedla k njej in jo tolažila, zgodilo pa se je tudi, da se je obregnila ob njen jok. Agica se je premagovala, če je bila sestra v sobi, komaj pa so se za njo zaprla vrata, se je obrnila, roke zarila v blazine, se z zobmi zagrizla v belo platno in pri-tajeno ječala. Joj, kako boli, si je šepetala, zvila se je v krču, otrok v njej se je premikal, kakor da si išče poti iz svojega tesnega bivališča.

Zunaj je tulila burja, za seženj globoko je zaledenela zemlja, led je silil v hišo. Agičina sestra je zjutraj komaj s premrlimi prsti zakurila v štedilniku, posoda ji je padala iz rok, zgodilo se je, da je polena, ki se jih ogenj ni hotel prijeti, razjarjeno zagnala po tleh. Zgodilo se je, da je ob ropotu Agica v sobi kriknila in je zajokal otrok. Ko se je zavedla, ji je bilo žal nestrpnosti in nagle jeze, opravičevala se je sestri, ljubkovala otroka, ki se je zelo navezal nanjo.

Takoj po treh kraljih je veter utihnil in pričelo je snežiti. Neslišno, zahrbtno je prihajal sneg, Agičina sestra je morala nekajkrat na dan iz hiše, da je shodila pot do ceste, sicer bi bili odrezani od sveta. Hodila je v Krško, ni mogla zavrniti sestri prošnje, da je odnašala Hinku pisma.

Agica ni bila več sposobna pisati, pisma je narekovala sestri. Sestra se je usedla ob postelji na pručico, na kolena si je položila deščico in počasi risala na papir črko ob črko. Tako je vedno bilo z njo, še kot šolarka ni nikoli sedla za mizo, vedno je opravila svoje pisanje sede na pručici. Agica je vsako pismo naslovlila "Ljubi mož!". Nikdar ni z imenom oslavljala svojega moža, pisanje pisma je bilo zanj svedčanje dejanja, resnoba pogovor, skoraj kakor molitev. Vsebinska pisma se je ponavljala, govorila je o tem, kako čaka, da se bo vrnil, kako vse noči ne spi in samo prisluškuje, kako se bo zunaj na podkapju oglasil njegov korak. V sebi je nosila mnogo nežnih besed, ki bi jih rada spravila na papir, pa se jih ni upala izreči, ker jo je bilo sram pred sestro. Bilo bi, kakor da slači svojo dušo. Nikoli si nista bili s sestro zelo blizu, ona sama je bila nežna in čustvena, sestra hrapava, kdaj tudi zadirčna, kadar je prekipelo v njej, čeprav je bila dobrega srca in je rada vsakomur bila v pomoč. "Ljubi mož!" - spregovorila je o otroku in iz dneva v dan je z večjo hvaležnostjo poročala o prizadevnosti svoje sestre.

Za hrepenenje, ki ga je nosila v sebi, pa ni našla izraza.

Pismo je vedno sama zalepila.

Ječar pa je odpiral pismo surovo in ozlovoljen, tako čudnega patrona doslej še ni imel na oskrbi, pa je bil že več kot dve desetletji ječar. Kadar je Agičina sestra prinesla pismo in hrano, se je kdaj surovo zadiral nadnjo, kdaj se norčeval iz nje, tako da si je prisegla, da nikoli več ne bo šla na to pot. A ko je doma srečevala sestrine žalostne vprašujoče oči, je molče zamesila kruh, čeprav je grenka solza kanila v rumeno testo: čez dan, dva bo ta kruh spet romal v zapor.

8

O Bog, je zavzdihnil Henrik, ako si pravičen, me reši. Ali pa si samo neusmiljen sodnik? Ječar je stal med vrati: "Berlič, na zaslišanje. Gremo vendar! Ali bodo gospodje prišli k tebi?" Nekdo se je zasmel, a je utihnil, ko ga je ječar ošinil z grozečim pogledom. Berlič se je dvignil, počasi in izgubljeno, kakor da se ne zaveda, kaj se dogaja, z očmi je preletel celico, na vseh obrazih je ležala napeta radovednost. Z ječarjem bo šel v prvo nadstropje na zaslišanje, na sodnijo, so rekli. Na hodniku je bilo eno okno na pol odprto, zunaj se je majhen topol krivil pod težo snega. - Gospod, na kolenih te prosim. - Njegova vernost je bila vedno bolj površna, čeprav je bil pri prosvetnem društvu, ki je delovalo s cerkvenim blagoslovom. Globoko je vzdihnil sveži zrak, ki je plal skozi okno. Ječar ga je priganjal, odklenil je težka vrata, ki so ločevala jetniško podzemlje od sodnije. Ječar ga je poklical, ko je prebiral zadnje ženino pismo, od njenih ljubeznivih besed se je bilo težko prikopati do resničnosti. Nekdo ga je posvaril, ko je ječar odklepal vrata, toda bil je prepričan, da so nanj pozabili.

Po strmih stopnicah sta z ječarjem prispela v prvo nadstropje, sem ga niso še nikoli pripeljali. Širok hodnik, nekaj klopi ob steni, visoka vrata, za katerimi se odloča človekova usoda. Pred vrati pisarne na koncu hodnika je ječar obstal,

slišati je bilo, kako nekdo za vrati glasno nemško narekuje, jedko izgovorjene besede je preglašalo klopotanje pisalnega stroja. Ko je narekovanje utihnilo, je ječar potrkal, in ne da bi počakal na odgovor, odprl vrata in potisnil Berliča skozi nj. Dekle, ki je sedelo ob pisalnem stroju, se je začudeno zazrlo vanj, starejši plešasti moški v policijski uniformi, ki ga je bilo slišati na hodnik in je stal ob stroju, se je napol obrnil, in ko je videl, kdo je vstopil, je brez besede pokazal na velika, z usnjem obložena vrata v ozadju pisarne.

V sobi, v katero ju je napotil plešasti moški, so bili trije možje v policijskih uniformah, eden od njih je sedel za pisalno mizo, dva sta stala. Očitno so ga pričakovali, ker sta mu oba, ki sta stala, prišla naproti in namignila ječarju, naj se umakne v sprednjo sobo. Moral se je uvesti, policist, ki je sedel za pisalno mizo, sivolas človek mirnega in skoraj prijetnega videza, ga je najprej nekaj časa opazoval, potem pa je odprl mapo pred seboj, polistal po njej in šele čez čas, ki je bil neskončno dolg in mučen, pričel Berliču zastavljati vprašanja. Berlič je moral ponovno opisati, kaj vse se je zgodilo v usodni noči, ko so se pri njem oglasili Hribar, Komotar in Baznik. Eden od obeh policistov, ki sta stala, je prevajal. Zaslišanje je teklo mirno, brez groženj in nasilja, policist za mizo si je od časa do časa nekaj zapisal, policist, ki je bil pri vsem tem samo opazovalec, si je prižgal cigareto, stopil k oknu, da je dim iz njegove cigarete uhajal na prosto, a obrnjen k pisalni mizi je pozorno sledil zasliševanju. Zasliševalec je imel drobne, mišje oči, v katerih je bilo dovolj prijaznosti, da so zbujale zaupanje. Gospodje so očitno z razumevanjem sprejemali njegovo izjavo. Mož za mizo mu je ponudil cigareto in mu jo prižgal. Roka mu je drhtela, ko je držal cigareto v roki. Ko je bilo zasliševanja konec, je moral podpisati neke papirje. Rekli so, naj prebere, kar je bilo napisano, njemu pa so črke plesale pred očmi, podpisal se je z največjo muko. Poklicali so ječarja, ki ga je odpeljal. Pri vratih je pozdravil, pa mu nihče ni odgovoril. Ozrl se je, zasliševalec je, medtem ko je odhajal, vstal izza pisalne mize in se sredi sobe pogovarjal s svojima tovarišema.

Berlič se je pomirjen vračal v pritličje v ječo.

Čez teden dni so ga ponovno odpeljali v nadstropje. Šel je z lahkim korakom, sojetniki so mu govorili, da bo najbrže samo podpisal in šel domov. Skoraj uro ga ni bilo nazaj. Ko se je vrnil, se je samo ulegel na posteljo, nihče ga ni vprašal, kako je bilo zgoraj. Ječar, ki je čakal nanj v prvi sobi, bi lahko povedal, kako je kričal od groze in strahu, ko so ga vrgli ob tla, mu lomili prste, tolkli s samokresom po glavi, kako je najprej pokleknil in si zaslonil z rokami glavo, kako je padala po njem prva toča udarcev. Obrnili so ga na hrbet, na tleh, nad seboj je videl kot pošasti vse tri policiste, gestapovce, kakor so jih imenovali, režeče se spake njihovih obrazov. Ko so ga prenehali tepsti, so ga pustili na tleh in se dolgo pogovarjali med seboj. Niso bili isti kot pred tednom dni. Zahtevali so od njega, naj pove, kdo vse je hodil k njemu, kje imajo Hribar, Komotar in Baznik svoje javke. "Anlaufstellen, Anlaufstellen!" so silili vanj. V celici ni bilo ogledala, drugače bi lahko videl podplutbe po obrazu, zjutraj naslednjega dne skoraj ni mogel stati na nogah. Sojetniki so ga molče opazovali, se mu izmikali s pogledom, ko je iskal za njimi. Od tega dne paznik ni hotel več prevzeti nobenega pisma zanj, odklonil je tudi njemu, da bi oddal pošto. Agičina sestra je prihajala samo do vrat, ko jo je paznik zagledal, je zamahnil z roko. "Imena, imena!" je kričal majhen rdečelas policist, ga suval s škornjem da se je preobračal po tleh, da je videl pekel pod seboj in viharo nebo v višini. Hotel je vstati, uprl se je na roke, v krvavi kepi je izpljunil zob, ki so mu ga izbili, s pestjo naravnost v čeljust.

Noč se je sklanjala nad njim, spanec se mu je razlezel v breoblično daljavo, iz njega so vstajale podobe tistega, kar je doživel. Začelo se je tako, da ga je orožniški poveljnik tikal, takrat je bil prvič na tleh. Klečal je in prosil, "usmilite se me, verjemite mi, da sem nedolžen". Potem so vzniknile tiste ure - kdo jih je le priklical - ko je ugotavljal, da pred to tujo oblastjo pravzaprav nihče ne more biti nedolžen, od takrat je dokončno na tleh. Tisto, ko se je plazil po vseh štirih pred zasliševalčevo pisalno mizo, je samo potrjevalo njegov položaj.

Kakšen dan po zadnjem zaslišanju je sodnik iz bližnjih Brežic - tako so ga imenovali jetniki - pregledoval zapore. Pred Berličem je obstal. Izmaknil je pogled Berličevim krvavo podplutim očem in molče odšel naprej. Zunaj je vprašal, kako dolgo je Berlič že v zaporu - da je drugi mesec, je odvrnil ječar in dodal, da je političen.

Ko je sodnik odšel, si je Berlič sposodil nožič, ki je bil skrit v celici, in nad svojim ležiščem v zid izpraskal svoje ime - da bodo bodoči rodovi arestantov vedeli, kdo je bil pred njimi tu.

V nočeh ni mogel več spati, ali je kadil, tobak so prinašali jetniki s seboj, prodajal ga je tudi paznik, ali pa je, zleknjen med dvema soarestantom, visel v mučnem dremežu. Slišal je vsakogar, ki je v temi vstal in nad kibro v kotu opravil svojo potrebo, lovil je besede, ki jih je kdo izgovoril med spanjem. Nekoč, sredi januarja, je bila svetla mesečna noč. Tiho je vstal, odprl okno in dolgo preiskoval železne zarjavele križe. Takrat, ob aretaciji, je bila njegova prva misel, da bi ušel, orožnik ga je ustavil s svojim "Stoj Berlič" in naperjeno puško. Bilo je nesmiselno, ravnal je iz nagona samoobrambe. Zdaj, v zadnjih dneh, je pestoval misel o pobegu. Kot takrat pri aretaciji je bilo tudi zdaj brezupno in nesmiselno razmišljati o tem. Ječa je bila vklenjena v tri metre visoko zidano ograjo. Toda misel na beg se mu je razraščala, bila je omamljiva, v njej se je skrivalo zadnje upanje, videl se je sredi zasneženega polja, bil bi sam, pritihotapil bi se do svojega doma. Kdo v stiski zavratne celice ni sanjal o pobegu, iztegnjena roka čarovnikova, pest se odpre in iz nje vzleti proti nebu golob, svoboden, porojen iz čarovnije!

Bil je nesrečen, ker Agici ni mogel več pisati, ne prejeti sporočila od nje.

Ob četrtnih, ko je prihajal sodnik iz Brežic, so razglašali sodbe. Arestantje v celicah so vznemirjeni čakali, kdaj se bodo oglasili ječarjevi koraki in bo ta ali oni moral v pisarno v nadstropju, da podpiše. Nagrado dveh, treh mesecev zavora so dobivali tihotapci, ki so jih zalotili na meji s Hrvaško ali Italijo. Prisluškovali so, ko je paznik odpiral celice, drugo za drugo, kako so jetniki odhajali in se vračali. Tokrat niso iz Berličeve celice poklicali nikogar.

Včasih si je Berlič priklical predstavo o tem, da bi bil izpuščen. Še vedno je tlelo tiho upanje v njem, še vedno je potihem verjel v pravičnost, ko se bo naposled izkazalo, da je bilo vse tisto, kar je Geisler natvezil orožnikom, iz trte izvito. Odprejo se vrata celice, Kapitler stoji med njimi rakoračen, s šopom ključev po malem udarja ob podboje in reče: "Berlič, vzemi svoje stvari, domov pojdeš!" Sliši njegov glas, zagleda arestante, kako se dvignejo s svojih ležišč, zavidljivi izraz na njihovih obrazih. Pusti jim svoj tobak na mizi ob jetniškem vrču, gre proti vratom...

Dopoldansko klicanje jetnikov v prvo nadstropje je minilo, v Berličevi celici so odprli okno, zunaj je v bližini v majhni cerkvi na hribu zvonilo poldan, tenko, skrivnostno, kot oznanilo neke daljne življenjske iluzije, tedaj so se oglasili na hodniku nagli koraki in rezek, glas, ki je nekaj ukazoval. Ječar je odklenil celico in zavpil: "Berlič, hitro ven, vzemi svoje stvari s seboj!" Berliču, ki je sedel na

klopi sredi celice, se je zavrtelo v glavi od presenečenja. Videl je Kapitlerjev mračni obraz, zunaj, za odprtimi vrati sta stala dva gestapovca in ga čakala. Skušal je zvezati v culico drobnarije, ki jih je imel s seboj, padale so mu na tla. Potisnil je tobak sosedu v roko, nato se je vzravnal, in ne da bi se s pogledom poslovil od tovarišev okrog sebe, je stopil proti vratom. Ječar se mu je umaknil, nato so se vrata zaprla za njim, težak udarec zapaha, škrtanje ključa, ki se je obrnil v ključavnici. Šel je po hodniku, spredaj, sam, hitro, gestapovca za njim. Ustavili so se pred zaporniški vrati, nato za njimi tri stopnice navzgor, gestapovca levo in desno ob njem, Kapitler je ostal zadaj. Pred sodnijo avto, velik, črn, temen madež sredi nakopičenega snega. Avto je zarjul s tožečim raskavim glasom, planil, da je Berliča, ki je sedel na zadnjem sedežu med svojima varuhoma, pritisnilo ob sedež. Avto je zavozil na most čez Savo in nato zavil proti Celju.

Čez teden dni je bil Berlič na razglasu med ustreljenimi.

9

Dokler je Agica prejela moževa sporočila, je bilo vsako dogodek, ki mu je veljalo vse njeno pričakovanje. Ko se je njena sestra prvič vrnila z dobrotami iz kuhinje in njenim pismom v culi, se je v njej utrgalo poslednje, kar jo je privrževalo na čas in svet, kar je določalo ceno njenim dnevom. Vse ostalo je ni več zanimalo, bilo je brezsmiselno. Kakor sneg, ki ga je zima sipala po planjavah za okni, je padal čezno prah obupa, zasipaval jo je, v njem je tonilo vse, kar je doslej oživljalo njen vsakdanjik, gospodinski opravi, s katerimi se je ubadala sestra, otrok, ki se je preselil na sestrine roke, otrok v njej, nestrpno bitje, ki je sililo na dan, pa se ga je v mislih otepala, ga ni več čutila kot svojega, tuje življenje, ki se je skrivalo v njeni notranjosti. Od časa do časa je vstala iz postelje, hodila po hiši kot mesečna, odsotna, s široko razprtimi očmi, ustavljala se je ob kredenci v kuhinji, na kateri so bili v stojalih in okvirih družinske slike, fotografski posnetki s porok, izletov in veselic, jemala jih je v roke, a se ni trudila, da bi se domislila, kje so bili posneti in kdo vse je na njih. Otrok s posteljice jo je pričel gledati s strahom in je ni več klical k sebi, njegove negotove prve korake je uravnavala sestra. Ko je hodila po hiši, se ji je zdelo, kakor da je na poti nekam daleč, in kot negotova slutnja je živel v njej upanje, da bo na koncu te poti njen mož. Zastrto si ga je predočila, zaupljivo podobo, skoraj v sijaju svetnika, postavljenega v oltar. Kadar se je s kom pogovarjala, je bila prisebna, toda vedno nekoliko oddaljena od svojega sogovornika. Sicer je bila v glavnem tu samo njena sestra, ki je z grozo opazovala, kaj se je z Agico dogajalo, in jo, kolikor je mogla, klicala v vsakdanjost.

Nekega dne je prišla dopisnica, na kateri ji je Berlič sporočal, da so ga odpeljali v Maribor. Sporočal je tudi naslov, na katerega mu je lahko pisala. Možovo sporočilo je razvalovalo njeno otožnost, čeprav njenega pomena najprej ni povsem dojela. Dopisnico je prebrala in odložila na kredenco. Šele zvečer, ko je njena sestra že legla, je vstala, prižgala luč, sedla za mizo in dolgo obračala dopisnico v rokah. Zdaj je njen mož še dlje od nje - ob tem spoznanju je vzplamenela v njej strašna bolečina. Položila je dopisnico na mizo, vstala je in pričela hoditi po sobi, po kuhinji in veži, kakor da bi hotela uiti sama pred seboj. Legla je šele pred jutrom.

Naslednji dan je bila mirna, zbrana, prosila je sestro, da bi napisali njenemu možu pismo. Bilo je podobno tistim, ki mu jih je pošiljala doslej. Opisovala je, kako je utrujena od tega čakanja na porod, kako je za otroka vse pripravljeno in kako zelo hrepeni po njegovi vrnitvi.

Dan pozneje je napisala sestra za Agico drugo pismo, nato še tretje. Potem je prišel za Agico čas poroda, odpeljali so jo v Brežice v bolnišnico, čez teden dni so jo pripeljali domov, s sinčkom.

10

“Ljubi mož! Sinček leži zraven mene in jaz narekujem svoji sestri to pismo. Mnogo sem pretrpela te dni, a zdaj je dobro in tako veliko upanje imam, da se boš tudi ti kmalu vrnil domov. Potem bomo vsi skupaj, srečna družina pod streho našega doma.”

Agica je imela uprte oči v strop nad seboj, kakor da z njega pobira besede in jih povezuje med seboj. Nikoli, kadar je svoji sestri narekovala pismo, je ni opazovala, kako piše, temveč je vselej ležala iztegnjena, s pogledom pod stropom. Posamezne besede je izgovarjala z velikim presledkom in vse teže se je premagovala, da je morala svoja čustva možu razodevati pred sestro.

Agičini sestri pa so vztrepetavale roke, skoraj do nerazločnosti zmaličene je zarisavala črke na papir. Zunaj se je vihar zaganjal v okno, zvijal veje, trgal sneg s strehe. Na cesti blizu križišča je ob kapelici, posvečeni lurški Materi božji, stal telegrafski drog. Ko je šla neko jutro mimo, njena sestra je bila tedaj v bolnišnici v Brežicah na porodu, je bil na njem nabit razglas o ustreljenih talcih, četrto ime na plakatu je bilo Heinrich Berlitsch. Mrtev je, zdaj že teden dni gnije pod zemljo, veliko ženino upanje, da se bo vrnil domov, se je izrodilo v strašno prevaro.

“Mnogo molim za tebe in prosim Boga, da bi se izpričala tvoja nedolžnost.” Roka, ki je risala črke na papir, je omahnila, Agičina sestra se koplje v potu, čuti, kako ji znojne kaplje polzijo po telesu. Nikdar se ni znala pretvarjati, prej ali slej mora ta strašna prevara priti na dan, vse bolj ko bo odlašala, bolj bo naraslo gorje. Odkar je prebrala na plakatu ime svojega svaka, ni imela več mirne ure. Omamljena je tavalala skozi brezizhodnost.

“Vsak dan ti bom poslala pismo, da ti ne bo hudo med tujimi ljudmi in da boš vedel, kako tvoja žena misli nate.”

Agica je zaprla oči in si oddihovala. Narekovanje pisma je bilo zanjo hud napor, utrujena je bila, toda pomirjena, iz blodenj zadnjih dni je našla v zavetje.

Kot vedno je Agica sama preganila pismo in ga zalepila. “Saj boš odnesla jutri zjutraj na pošto,” je rekla sestri, ki je brez besed prikimala. Drugo jutro je z mostu nad Savo vrgla na koščke raztrgano pismo v vodo. Počutila se je kakor izdajalka, umazana, toda ni si mogla pomagati. Strašno je bilo vrniti se domov, sestra jo je sprejemala z velikimi, vprašujočimi očmi. Ob vsem, kar se je dogajalo, se ji je sestra smilila, zdaj pa je zasovražila to žensko, ki se je tako krčevito in tako brezumno oklepala upanja, ki je kakor uročena ure slonela nad oknom, s katerega je bilo videti pot do ceste, da bi zagledala moža, ko bi se vračal, preden bi prišel do hiše. Če bi Agica jokala, kričala, si v obupu pulila lase, preklinjala svet laži in prevare, bi ji vrgla resnico o njenem možu v obraz, tako pa zdaj, v teh dneh, odkar je prejela moževo obvestilo iz Maribora in hodila z milim, spokojno hrepenečim obrazom po hiši ali ležala, pogreznjena v blazine, z majhnim črvičkom ob sebi, ni bila dovolj pogumna, da bi prišla z resnico na dan. Ali bi ji Agica sploh verjela?

Na javni razglasni tabli na vasi je bil nabit plakat, na zidu tehtnice, na cerkveni ograji, na občini v veži, na vratih sedeža Ortsgruppe, vsepovsod. Bilo je nekaj oseb s tega konca imenovanih, toda Hribarja, Komotarja in Baznika ni bilo med njimi.

Nekega dne je odšla v Krško, tudi tu so bili plakati, rdeče sijoči s svojim nizanilom smrti. Bila je tako utrujena, v gostilni je sedla in nizka starikava natakarica je postavila prednjo čašo piva. Naslonila se je s komolci na polite, črnkaste, od črvov razjedene deske, in ko je popila pivo, je dremež padel čeznjo. Za vrati gostilniške sobe je bila kuhinja, nekaj ljudi se je prepiralo, tako da so glasovi iz kuhinje vreli v gostinsko sobo, ki je bila prazna, plesali so po njej, se prepletali in navsezadnje utonili v polglasno mrmranje. Prvič po dolgem času je posedela v gostilni, čez čas se je prebudila iz dremeža in kljub temu, da je izpila svojo pijačo, je obsedela. Tu je lahko razmišljala, ne da bi ob njo zadevala Agičina bližina. Bila je preprosto in odkrito dekle, zdaj je zdrknila v hinavstvo in izdajalski molk. Ko je bila že na tem, da bi Agici odkrila resnico, se je koščena roka mrtvega svaka stegnila iz groba in ji zapretila, naj molči. Ob rdečih plakatih na zidovih in ograjah, na telegrafskih drogovih, ki so kričali svojo resnico v svet, je morala molčati. Nezavedno je pregibala ustnice: o Bog, usmili se me, o Bog reši me.

Ko se je odpravila iz gostilne, je šla mimo sodnije, ječar je stal razkoračen pred vrati in nadzoroval arestante, ki so počasi in malomarno kidali sneg. Ko jo je zagledal, jo je poklical. Bala se je njegovih zloveščih, v obraz ugreznjenih oči, ki so jo vselej, kadar se je oglasila v zaporu, tako nezaupno motrile ali pa se norčevale iz nje. "Berličeve stvari so še pri nas," je rekel, "izročil vam jih bom, on jih ne bo nikoli več potreboval." Poklical je drugega paznika, jo peljal v vežo in nato v zapor. V zaporniški kuhinji, kjer je uradoval, je iz omare vzel zavojček in ga razgrnil na kuhinjski mizi pred njo. Na razmotanem časopisnem papirju je obležalo, kar je ostalo za Berličem: njegova listnica, dvoje pisem, ki mu jih ni oddal, in še nekaj zloženih popisanih listov. In drobno zložen lepak o ustreljenih talcih, Kapitler je Berličevim stvarjem priložil še pas in nožič, vse skupaj spet zavil v časopisni papir in brez besed potisnil Agičini sestra v roko. Ko je bila zunaj, je pričela teči, kot da bi se bala, da bo ječar prišel za njo in temu, kar je odnašala, dodal še kaj, kar bi pričevalo o Berličevi smrti.

Kar ji je Kapitler naložil, je prenašala v pleteni košari. Kako nesrečno je prišla Kapitlerju pred oči. Ali naj to svoje breme, Berličevo zapuščino, kje zavrže, paket zažene s savskega mostu v reko, kot je to počela zdaj z Agičinimi pismi? V paketu so bile njegove osebne stvari, predmeti, ki so mu služili vsak dan, ki se jih je držal pot njegove roke, vonj njegovega telesa. V listnici so bili dokumenti o njem, ki so pričali, da je bil nekoč živ, človek med ljudmi, z imenom in priimkom. Vse to naj bi odplavalo po Savi?

Stopala je čez savski most, neodločno je zadrževala korak. Prišla je do konca mostu, pred njo je bilo cestno križišče, za njim ob poti, ki je vodila proti Berličevi domačiji in naprej v vas, telegrafski drog, na katerem je bil nabit razglas o ustreljenih talcih, nekaj korakov vstran pa je stala kapelica lurške Matere božje.

Noge so ji bile kot svinčene. Ustavila se je pred kapelico, se naslonila na železno ograjo, ki se je vdala pod njeno težo in so se odprla vratca pred vhodom v kapelico. Ponudila se ji je prilika, da se znebi svojega bremena. Sklonjena je stopila v obokani prostor. Oltar, na njem Marijin kip, dva kovinska svečnika. Na oboku je bil naslikan sveti Florjan, ki gasi gorečo hišo, na desni sveti Jožef z detetom Jezusom v naročju. Odkar je bila na svetu, je stala kapelica, spominjala se je teh slik na oboku iz rane mladosti. Tu so bile doma njene otroške molitve, njena prva dekliška sanjarjenja.

V oltarju sta bili dve vdolbini, zakriti pod platnenim oltarnim prtom, v eno od njih je porinila zavojček z listnico, pasom in nožem.

Odleglo ji je, ob steni je bila klop, na kateri je obsedela. Marija je čuvala skrivnost Berličeve smrti. Nikoli se z njim ni zblížala, čudila se je Agici, da se je tako navezala nanj. Resda so se poznali iz otroških let, v neposredni sosesčini, toda ona se ga je, trdna in raskava, kakor je bila, izogibala. Bil je družaben človek, malce tudi veseljak, svojčas je igral na harmoniko, hodil je na svatovščine, vse dokler se ni poročil, potem pa sta se z ženo zaprla v svoj dom. Tudi ona se je poročila na drugi konec vasi in tako so se redko videvali. Toda bila je botra Agičinemu prvemu otroku, in ko je zabredla v nesrečo, ji je takoj prišla na pomoč. Z Agico so jo vezale deklinške skrivnosti, sanjske podobe prvih ljubezni, senčni obrisi strahu in negotovosti, ko sta odraščali iz otroških oblek, megleni načrti za bodočnost. Zdaj se je vse podrlo na kup, zvijali sta se pod razvalinami, Agica se je znašla v usodnem vrtincu, ki jo je vlekel v globino, ponudila je svoji sestri roko, da bi jo rešila, pa je bila v nevarnosti, da jo potegne v globino.

Ko je stopila iz kapelice, je sonce bilo nad obzorjem, rdečkast mrak se je sesedal na zemljo, nad belimi poljanami so molela črna drevesa in sive strehe hiš. Iz dimnikov sukljajoči se sivi dim. Nikoli se še ni zavedala vseh podrobnosti pokrajine pred seboj. S pospešenim korakom je stopala po gazi med visokim snegom proti domu. Agica ji je odprla in jo takoj vprašala, ali je oddala pismo. Molče je prikimala, pri tem pa jo je tako zbolelo pri srcu, da se je zgrabila za prsi. V kuhinji je odložila na mizo košaro z drobnarijami, ki jih je nakupila v mestu. Solze neizreklije muke so gorele v njej, pa jih ni mogla izjokati.

11

Ali ni hodil nekdo po podkapju? Agica se je zbudila, vihar je udarjal v naoknice, razganjal je oblake, da je od časa do časa vrglo šop mesečine v sobo. Vsi predmeti so zaplesali v dolgih, valovitih sencah. Dvignila se je iz postelje, stala je sredi sobe, bele kače so polzele čez njo, stegnila je roke, da bi jih odgnala. Otroka sta spala, v samotni tišini je bilo slišati njuno dihanje, rahel šepet, ki se je sprehajal po sobi.

Proti večeru so prišli po Agičino sestro, morala je na svoj dom. Agica se je poskusila spomniti, zakaj so jo poklicali domov, pa se ni mogla. Njena sestra je težko odhajala, bala se je za Agico - toda saj bo noč prebila sama, kaj ne? Zadnje dni je bila Agica tako mirna. Čeprav ni nikoli prejela odgovora, je še vedno pošiljala možu svoja pisma, bridka sporočila njene tesnobe in njenega upanja so, razcefrana na koščke, padala v Savo. Odnášalo jih je, presukavalo v kalni vodi, Agičina sestra se je vsakokrat pokrižala, potem ko je spustila papirje v vodo. Odkupovala se je za izdajstvo nad svojo sestro, bil je smrtni greh tako zavajati človeka, vendar ni videla izhoda.

Nekdo hodi po podkapju. Agica je v naglici odpahnila okno, ki je bilo zalito s topečim se ledom. Češnja ob vodnjaku se ji je približala, ošinila jo je s svojimi drhtečimi vejami, po dvorišču so tekale sence dreves kakor živali, ki jih je zalotila, in so zdaj bežala pred njenim pogledom. Nekdo je odšel od hiše, v globino dvorišča, Agica je slišala škripanje zmrznjenega snega pod njegovimi koraki. "Hinko," je poklicala. Zazdelo se ji je, da gre nekdo mimo hleva k seniku, obstal je pod koruznjakom. Mesečeva svetloba, za trenutek razžarjena med dvema oblakoma, ji je razkrila prazno dvorišče. Pritisnila je čelo ob gater, ledeni mraz se je iz kovanega železja preselil vanjo, da se je vzravnila in si samogibno tesneje ovila okrog telesa nočno srajco.

“Hinkol!” je vnovič poklicala. Priprla je okno in obsedela v temi. Bil je tako blizu, ob hiši, pod oknom. Morda jo je poklical, pa ga ni slišala, v hrumečem vetru je utonil njegov glas. Nekoč je prihajal k njej, ko je fantoval, potrkal je ob oknice, nikoli na šipo, s sestro sta ležali v kamri. Tiho je vstala, bil je za oknom, mreža med njima ju je ločevala, stegnila je roko skozi mrežo in mu kuštrala lase, prijel je njeno roko in jo poljubljal, njegovi in njeni prsti so se prepletli v njuni lastni ljubezenski govorici. Ob tej igri jo je prevzemala sladka, radostna zavest skupnosti in v igrivi zanesenosti se je komaj obvladala, da ni kriknila.

Odkar ji je poslal sporočilo iz Maribora, se ni več oglasil. Ali so mu izročali njena pisma? Nagovarjala je svojo sestro, naj gre v Maribor in naj poižve, toda sestra se je izgovarjala in ni šla na pot. Morda je pobegnil in se kdo ve kje skriva, morda so ga gonili kot steklega psa in se zdaj v strahu skriva okrog svoje domačije. Morda se je pridružil tistim v gozdovih in se boji, da ga bodo prijeli, če se bo vrnil domov. “Agica!” Planila je pokonci, da to je bil on, poklical jo je, poklical drugič, njegov zamolkli, malce grleni glas.

Odločila se je, oblekla, ogrnila kožuh, stopila v gumijaste škornje. Odklenila je in stopila na prosto. Vihar se je zagnal vanjo. Šla je do hleva, odpahnila vrata, topli dah iz hleva jo je objel, krava je ležala, kokoši v kokošnjaku so se zganile. Šla je ven, do koruznjaka, do vrta in prvih dreves, ugreznila se je v celec, tiho je klicala moža, zadrževala je veje, da ji niso udarile v obraz, ves čas se ji je zdelo, da bo stopil iz teme k njej. Odprla je vrata na pot, ki je vodila na cesto, napotila se je po ozki gazi, nekdo jo je prijel za roko in vodil. Obstala je in klicala moža, morala ga je priklicati. V vetru, v viharju se je izgubljal njen glas, razpuščeni lasje so ji vihrali. Stala je sredi gazi, temna prikazen sredi snežne beline.

Od križišča sem sta prihajala dva vaščana. Zagledala sta Agico, prikazen sredi noči, ki je stegovala roke v veter, vihar je grabil za njenimi lasmi. Pokrižala sta se, v prvem trenutku se jima je zazdelo, da vidita prikazen pred seboj, toda brž sta spoznala Agico in s ceste krenila k njej. Ko je Agica videla, da se ji približujeta dva moška, je zbežala domov in v hiši zaklenila vrata za seboj. Drhteča od mraza se je vrgla na posteljo.

Po vasi se je razširila vest o blodni ženski sredi noči in se razrasla do neznankega privida prikazni, ki je lebdela nad snegom in izginila, ko sta se ji moška približala.

V bolečem hrepenenju, v tem neznosnem upanju je Agica hujšala iz dneva v dan. Komaj je še kaj použila, dete je tipalo za njenimi prsmi in izsesalo poslednjo kapljo mleka iz nje. Kadar je čutila topla mlaskajoča usteca svojega otroka, jo je grelo njeno materinstvo. Toda komaj je odložila otroka, se skorajda ni več zmenila zanj. Vse, kar se je dogajalo okoli nje, je bilo brezpomembno. Zima je odhajala. Sedela je ob oknu in gledala, kako se kopna zemlja ponuja iz snega, kraj poti z dvorišča se je na travniku naselilo prvo zelenje. Henrik Berlič. Napisano na ovoju pisma, z naslovom: jetnišnica Maribor. Nekoč so še prihajali sosedge v hišo, zdaj ni bilo nikogar več na spregled. Če so srečali Agičino sestro, ko je šla v vas ali v mesto, so se ji izognili ali po kratkem pozdravu odhiteli mimo nje.

“Ljubi mož!” Agičina sestra se je zadrževala, da ni vrgla pisanja po tleh. To se mora končati! - Toda ali ji bo sestra verjela, zavrnila jo bo, da ni mrtev, da ona čuti, da ona ve, da je živ. Nekam so ga odpeljali, imajo ga skritega, tako da nihče ne more do njega. Nekoč se bo vrnil.

nazaj v jetnišnico in v veliki sobi so tisti, ki jim je bilo odločeno, da morajo umreti, čakali na svojo uro. Misli na svojo ženo, na otroka, na drugega, ki ga ne bo nikoli videl, poskuša razmišljati tudi o tem, da bo umrl, a se mu predstava o smrti izmika. Nekako omrtvičen je v sebi in strah ga je vsega, kar prihaja. Nedolžnega so obsodili, nedolžen odhaja v smrt. Vedel je, da se bo tako končalo, od takrat, ko ga je orožniški poveljnik tikal - od tedaj se je znašel na tleh, samo suvali in brcali so ga sem in tja kot pritepenega psa; če se je hotel dvigniti kot pred tisto pisalno mizo v Krškem, ko je krvavo izpljunil, so ga prevallili in mu je siva brozga zalila mednožje, ko ga je gestapovec z vso silo brcnil v trebuh.

Ozrl se je okrog sebe, ti ki so bili z njim, so se mu zbegano umikali. Če bi imel ogledalo, bi videl, da je bil bel kakor smrt, da so se mu oči neznansko razširile, skoraj izstopile iz jamic. Ni se zavedal, da je ves spremenjen, samo potuhnen krč je lezel od tega trenutka, ko je zvedel za svojo usodo, vanj. Dlani so mu bile vlažne in srh ga je spreletaval po vsem telesu.

Vedno znova se je zatekal k spominu na svojo družino. Zamišljal si je, da stoji žena spodaj, zunaj pred tistimi ogromnimi vrati, skozi katere so ga pripeljali proti večeru z avtomobilom iz Krškega, z dvorišča so ga gnali po strmem stopnišču v sprejemno pisarno, vpisali so ga v veliko debelo knjigo, pazniku, ki je pisal, se ni nikamor mudilo, ime in priimek, poklic, leto rojstva, vse natančno, jetniški paznik z lepo pisavo - zdaj je bilo vse to brezpomembno, vse tisto, kar je doživel v teh dneh, ko je bil zaprt - žena spodaj, z obema otrokoma. Hotela mu bo povedati, kako je doma, toda njega tudi to ne bo več zanimalo. Ni mogel odnesti v smrt nič drugega kakor privid njenega obraza, kakor milino njenih temnih valovitih las, ki jih je kdaj poddržal v roki, da so mu tekli skozi prste v neusahljivem slapu ljubezni. Ni obžaloval, da mora umreti, mu je bilo pač usojeno, morda že položeno v zibelko, samo nje bi se še rad dotaknil, Agice, da bi čutil, kako ji polje kri pod kožo, da bi se njemu in njej, tesno objetima, lovila srčna utripa, da bi se zavedala, da sta eno.

Paznik je prišel v sobo in prinesel listke s seboj. Ali hoče kdo pisati domov, je vprašal. Nekaterim je izročil listke, ti so sedli za mizo in pisali. On listka ni vzel - kaj vse besede v tem trenutku, saj je bilo vse tisočkrat izgovorjeno, potrjeno, zaznamovano od obljub in sanj, od hrepenenja in radosti, ničesar ni bilo mogoče dodati. Kar je bil v Mariboru, od nje ni več prejel sporočila. Kako rad jo je poljubljal med rjave obrvi, pod čelom, medtem so ga lovile njene ustnice.

Ko so jih odpeljali k poveljniku policije, je bilo še nekaj upanja. Stali so v vrsti na hodniku, zastraženi od vseh strani, klicali so drugega za drugim, za dolgo mizo so sedeli trije, zdelo se mu je, da je eden od njih preiskovalec, pred katerim je stal ob svojem prvem zaslišanju v nadstropju sodišča v Krškem. Ko je stopal proti mizi, je ujel njegov pogled. Ali se ga je spomnil?

Naložili so jih na tovornjak in pod nizkim nebom poznozimskega dne so jih odpeljali nazaj v jetnišnico. Ko je tovornjak zavil na veliko jetniško dvorišče, je stal tam ob zidu drug tovornjak, naložen s krstami. Ljudje so v gručah stali ob cestah. Nekdo na tovornjaku je dvignil roko, da bi pomahal, toda spremljajoči policist ga je udaril s samokresom po glavi, da se mu je poredila kri. Avto se je zibal, zadevali so drug v drugega, vklenjeni, ničesar se niso mogli oprijeti. V vso njegovo stisko se mu je zagostil spomin - tako se je vozil nekoč na gostijo svojega bratranca, avto so najeli za dva dneva, s šoferjem vred za šestdeset dinarjev, stranice so opletli z bukovimi vejami, med vejice so zataknili male papirnate zastave. Hotel je odvrniti ta spomin od sebe, pa se je zagrizel vanj. Vozili so k Šempetru pod Svetimi gorami, jeseni je bilo, sredi noči so se ustavili v majhni

vasi, ljudje so spali, za dvema, tremi okni je lebdela bleda luč. Njemu je bilo tako slabo in bal se je, ker je bil šofer pijan. Ves čas so se vozili tik ob jarkih, bil je pripravljen na to, da bo skočil, če bi se pričeli prevračati. Obšla ga je nora misel, če bi šofer zdaj zavozil v izložbo, razbežali bi se, vsem stražarjem navkljub, nihče ga ne bi dohitel, doma bi poljubil ženo in otroka in utočil v gošči.

Ob njem je stalo med vožnjo mlado dekle, kadar so se zazibali, se je nemočno naslonila na njegovo rame. Dva fanta ob njem, študenta, sta premagovala jok, v zadnjih dneh sta bila z njim v celici zaprta. Obrazi vseh so bili zapeti, brez izraza, peljali so se mimo prostranega praznega trga, mimo košatih platan ob cesti, mimo cerkve. Dekle ob njem je razpoznalo med pešci znanega človeka, hotela se je povzpeti, da bi jo oni videl, kriknila je, tedaj pa je kamion z vso naglico zavil na križišče v Sodno ulico, da so se komaj ujeli. Sodna ulica je bila zagrajena na zgornji in spodnji strani, policisti so naganjali ljudi, ki so se ustavljali, vhod v jetnišnico je bil na stežaj odprt.

Niso še bili pol ure v tej veliki sobi, v čakalnici smrti, ko so se na hodniku oglasila rezka povelja, takoj nato je paznik na stežaj odpahnil vrata in zaklical: "Ven, vsi ven, dva po dva!"

Tisti, ki so pisali pri mizah, so naglo vstali, pri vratih pa je prišlo do majhnega prerivanja, nihče ni hotel naprej ne biti prvi, saj so vedeli, da gredo svoji usodi naproti. Strme stopnice, ječarji rinejo jetnike, ki se ustavljajo, pred seboj, preklinjajo, jetniki pa gredo skozi smrtno tesnobo, ki narašča, čim nižje prihajajo. Na koncu stopnišča črni policisti, okretne, neusmiljene beštije, ki so se ob vsaki priliki znašale nad njimi, zdaj prijemajo jetnike za ramena in kričijo "Raus! Raus!" in spet "Raus, zum Teufel, raus!" Oči se jim svetijo, rjavi potemneli obrazi, spačene ustnice in ti kriki, ki se vrtinčijo nad glavami jetnikov, kakor bič udarjajo. Nekateri jetniki tega ne slišijo več, otopeli so, nezavedno se oprijemajo sosedov, Berlič pa je priseben, in čeprav ga davi smrtni strah, je nekako miren in spokojen, sklenil je sam s seboj svojo pravdo. Pogleda policista, ki ga je udaril, tik nad njim visi njegova režeča se spaka, možakarju teče znoj po obrazu. Konec je stopnic, dvorišče pred njimi, zaprto od vseh strani z zidovi. Potisnejo jih pod ostrešek, trideset, štirideset jih je, zgneteni na kup, da se premakniti ne morejo. V globini dvorišča so ob steni zložena drva, seženj, dva, tri, za moža visoko in čez, da ne bodo udarjale svinčenske v zid, pred skladovnico po tleh potresena žagovina, sredi dvorišča dve vrsti oborožencev v čeladah, s puškami na ramenih, na desni in levi v ozadju skupine uniformirancev v sivih, rjavih, črnih uniformah in nekaj ljudi v civilnih oblekah. Izza oborožencev se je prikazal človek z listom v roki, policist, stopil je naprej in obstal tako, da je bil blizu jetnikov. Oglasil se je oster, predirljiv glas, policist je naglo, kakor da naznanja vsakdanjo odredbo, prebral, da so zaradi zločinov proti nemškemu rajhu, morilskih dejanj in podpiranja banditov obsojeni na smrt in bodo ustreljeni - policist je zdrdral imena, drugega za drugim, med njimi je Berlič zaznal svoje.

Nato so pristopili policisti in prvih pet žrtev potegnili iz skupine, jih postavili na žagovino in jim s črnimi rutami zavezali oči. Berlič je zastrmljeno opazoval, kar se je dogajalo, skoraj tako, kakor da se to njega ne tiče, za hip je bil zunaj vsega, ko pa so padli prvi streli, je omahnil vase. Prihrumelo je, zadrževano, že davno izgubljeno in pozabljeno, poteptano, opljuvano, zasramovano. Trupla so odnesli v krste ob steni, nosili so jih arestantje, ki so jih prignali iz celic na dvorišče; mrtvece, ki so še tik pred tem živeli in morda upali, da se ne bo zgodilo najhujše z njimi, ohlapno so jim visele roke z ramen, drsle ob tla, na robu krste so obvisеле, dokler jih niso stlačili vanjo. V Berliču je zagorel kres, mogočen ogenj,

ki ga je osvetlil od vrha do tal. Zakaj vendar mora umreti, prignali so ga sem ko živinče v klavnico, nikomur na svetu ni storil nič žalega, nikdar v življenju! Bil je veseljak, ki je zajemal mladost, toda to je bila njegova pravica, eno samo žensko je ljubil, od nje so ga odtrgali. Úpira se, noče priznati te smrti. Za božjo voljo, ali res ni nikogar, ki bi mu bil v pomoč, ki bi ga rešil te stiske? Ko bodo prišli do njega, bodo ustavili streljanje in neki razsodnik bo rekel: Ta je pa nedolžen. Saj so vendar ljudje, živi ljudje, ne lutke, ki tu okoli njega opravljajo svoj rabeljski posel. Vsi ti ljudje imajo vsak svoj dom, žene, otroke, grobove očetov in mater in križ na njih. Iskal je s pogledom od človeka do človeka, oboroženci, ki so streljali, so stali s puško ob nogi v vrsti, ljudje v ozadju so se pogovarjali med seboj - kakor v odmoru med predstavo. Vrata na zunanje dvorišče so bila odprta, vsi hkrati bi stekli tja, na cesto, razpršili bi se na vse strani; toda kaj - kot v posmeh je tedaj jetniški paznik zaprl vrata in se postavil prednje. Berliču je ušel pogled kvišku, naokrog po zidovih, mimo oken celic. Jetniki so mu pripovedovali, kako so s teh oken opazovali streljanja. Tudi zdaj na skrivaj oprezujejo izza rešetk, arestantje, ki jih je srečeval na hodniku. Vpijte, nesrečni in ponižani, ki boste jutri postavljeni pred to skladovalnico drv, do neba vpijte, da vas bo slišal Bog! Bog usmiljeni, je zahropelo v Berliču, oče naš, kateri si v nebesih, besede molitve so se mu izmaknile, kar je v njegovi duši vpilo in prosilo, tega ni mogel izpovedati noben očenaš, te besede so bile primerne za življenje, ne za smrt. Trideset let je molil vsak dan, kje so zdaj vse te molitve, vse spokorno obžalovanje grehov, vsa ta zaupljiva iskanja na oltarskih stopnicah, ko je bil ministrant. Tedaj je zagledal materin obraz pred seboj. "Češčena Marija," mati se sklanja nad njim in ga boža po licu, bil je večer, leščerba je gorela na peči, v ozadju je soba tonila v temo, mati ga je prekrizala.

Klicali so jih po imenih, pred njim je bila praznina. Toda ni bil še na vrsti, peterico so odtrgali od gruče in postavili na žagovino, v naslednji skupini bo tudi on. Dekle in oba študenta in dva starejša človeka, dekle so postavili med študenta. Zavezali so jim oči, dekle je bilo čisto majhno med velikima fantoma. Berlič še vedno ni mogel verjeti, da bodo ubili takšno mlado bitje, za sveti križ božji, čemu? Poveljnik se je obrnil k oborožencem, komanda: "Fertig!" Bilo je tako tiho, tako tiho na tem dvorišču, ustavil se je svet, človeška srca so prenehala biti. "Legt an!" V Berliču je vse vzdrgetalo od strašne napetosti in groze. Zagledal je, kako je deklica strgala obvezo z oči in nekaj zavpila, a njen krik je utonil v povelju. "Feuer!" in v salvi iz pušk, ki se je oglasila kot en sam strel. Peterica je padla kot izpodkošena, dekle se je še v smrtnem krču preobrnilo, ostali so obležali tiho in vdano v svoji krvi. Zdravnik je pokleknil k dekletu, Berlič je zaprl oči, v temo za njegovimi vekami pa je udaril strel. Čim je zaprl oči, je stala pred njim Agica z otrokom v naročju, šla je naravnost proti njemu in bilo je, kakor da se je njeno obličje združilo z njegovim, pretopilo vanj. Slišal je svoje ime, nekdo ga je sunil, da je stopil naprej. Dva črna policista sta ga prijela, vsak s svoje strani. Stopal je med njima, in medtem ko je hodil po poti h kraju svoje smrti, se mu je v nenavadni svetlobi poslednjič razgrnila podoba sodnega dvorišča, videl je jetniško stavbo pod nizkim sivkastim nebom, okna celic, krvava trupla, ki so jih nesli h krstam, oborožence, ki so čakali v vrsti, da bodo nadaljevali z moritvijo, vrvrajočo množico za njimi. In bilo je tako čudno, ječarjevi koraki so se oglasili na hodniku, Kapitler je odklenil vrata in mu stisnil v roko jabolka in kruh in ženi-no pismo. Nekomu je dal roko, takoj so ga odtrgali od človeka, in ko se je znašel na žagovini in sta ga prijela od leve in od desne strani dva črna policista ter ga postavila v vrsto z drugimi, je bilo v njem še samo pričakovanje smrti, neznosna

tesnoba v prsih, hotel bi si strgati črno ruto z oči. Pomislil je: tako kratko in majhno, moje življenje. Vsakokrat je zapisala: "Ljubi mož," zakaj ga ni nikoli imenovala z njegovim krstnim imenom? "Fertigl!" je zunaj nekje daleč zaklicalo, vsi, ki so bili tam, na dvorišču, so zadržali dih, gledajo sem, še pet sekund, kakor pri vojaki, ko so jih urili. "Legt an!" Obveza ga tišči, radi bi videl žive ljudi okrog sebe - "Feuer!"

In je zbolelo in je omahnil in je vse minilo.

13

Predpomladno sonce jo greje, z otrokom na rokah stopa počasi po stezi z dvorišča do ceste. Njena sestra stoji na podkapju in gleda za njo. Kopno je, prva trava zeleni, zima se počasi ločuje od tal, v razorih so še tenke bele proge, za grmovje so se skrile bele lise. Agica počasi stopa, nevajena je hoje, dolgo temno krilo opleta okrog nje, neurejeno padajo njeni rjavi lasje na njena ramena, na volneno jopo z izvezenimi znamenji, še kot dekle jo je nosila, včasih je zašla z obrazom v njo, z licem, zakopanim v volno, bilo je tako pomirljivo, spomin na neko mladost brez teže, brez skelečega nemira.

Obstala je na robu ceste. Ali sme naprej, sama, izpostavljena širjavi pred seboj, potem ko tedne in tedne ni šla iz hiše, ko je bilo zanjo pravcato potovanje do studenca na koncu dvorišča - v prvem, predpomladnem soncu je posedala ob njem, nagnila se je nad globino, iz srebrne površine vode so jo pozdravile njene obupane oči, to ni bila ona, to je bila tujka, neznano bitje - odločila se je, šla je naprej ob cesti, za pol streljaja na desni kapelica, ob njej telegrafski drog, nato križišče in most čez Savo, vse v nekem velikem praznem prostoru, v katerega je stopala z negotovim korakom. Dete na njenih rokah je spalo, privito k njej. Sestra ji je z nezaupanjem položila otroka v naročje, bili so dnevi, ko se za otroka sploh ni zmenila, nejevoljno ga je dojila, kot da ni njeno bitje, kot da ji je napoti v njenih tegobah. V teh zadnjih tednih se je umirila, skrila se je vase, nič ni zahtevala, ničemur ni ugovarjala, zdelo se je, kot da jo je sram svoje bolečine. Kadar je odšla njena sestra na svoj dom ali v Krško, jo je sicer ob vrnitvi sprejemala z velikimi vprašujočimi očmi, toda navadila se je, da ni spraševala več za novicami o možu, za sporočilom, ki bi ga bil morda od nekod poslal in sporočil, da je živ. Verjela je, da je živ, toda ugotovila je, da ni prav, da razkazuje svoje upanje, in ga je skrila vase, tudi pred sestro. Drugih ljudi še vedno ni bilo v hišo, včasih je koga njena sestra prestregla zunaj, na cesti ali med vrati na dvorišču.

Približala se je kapelici, zarjavela železna ograja, napol odprta vratca. Do sem je prihajala procesija iz vasi, ostareli župnik, ki so ga Nemci odpeljali, vonj po kadilu, župnikova roka se dvigne v blagoslov, pesem, ki se oglasi, najprej tihotna kot iz globokega izvira, nato vse močnejša in kot da hoče odleteti v višave, resnobna, spošljivo povzdigovanje svetega - vse nabožne pesmi so tako resnobne, iz samih prošnja so stkane in iz hvale Bogu in svetnikom, nobenega veselja nad življenjem ni v njih, sonca, mladosti. Morda je že kdaj prej premišljevala o tem, toda zdaj se ji je nehote utrnilo v zavesti, nekakšna bridkost, vedno je nekako hodila v senci, čeprav je bila rada razigrano, brezskrbno dekle, najbrže se je v njej že davno napovedovala njena današnja usoda.

Nehote, ne da bi razmišljala o tem, kaj naj stori, je stopila v kapelico, pod njenim obokom se je malce sklonila, otrok se ji je zbudil v naročju, pogledal jo je s svojimi modrimi očmi, malce so bile skaljene s sivim odbleskom, spominjale so jo na moževe. Bila je tako utrujena, dolga pot je bila za njo, od hiše, od doma v stran, sestra je ni mogla doseči sem s pogledom. Bila je skrita pred njo, za

zidovi tega svetega zavetja, med svetim Florjanom in svetim Jožefom, ob lurški Mariji, ki dviga roke k molitvi in je odeta v modrikasto haljo. Noč in dan je svoji sestri na očeh, sestra je navsezadnje trda ženska, tako naglo se je včasih obrnila in v jezi neobvladano zamahnila z roko. Skrila se je pred njo, zdaj ve, zakaj se je napotila sem, morda jo je neki glas poklical sem, tu je našla sebe iz davnih dni, tu sta pred Marijo nekoč nekega majniškega večera klečala skupaj, dotikala sta se z ramo ob rami, nista še bila poročena, majniške šmarnice so bile, oltar ozaljšan s cvetjem. V molitev sta vpletala svoje želje, nič še ni bilo izgovorjenega med njima, takrat ob odhodu k vojakom se ji je prvič razodel, toda to so bili najlepši časi, slutila sta se, sence njunih misli so se stikale. Marija z dvignjenimi rokami nad vsemi, rožni venec ji visi iz rok in pesem in molitev in tihi vzdihljaji in tiho šepetanje mladih ljudi, ki zaupljivo stikajo glave, skrivnosti potujejo med njimi, pa tudi to je neka pobožnost, skrito hihitanje, vtkano med otroškost in prva življenjska spoznanja.

Otrok je zahteval svoje, odgrnila mu je svojo grud in mu jo ponudila, otrok je z usteci zagrabil za sesek, pa je po nekaj poskusih omahnil z drobno peno okrog ust. Zagrnila si je prsi. Otrok ni jokal, samo z začudenim očitajočim pogledom je zrl vanjo. Okrogla, rdeče pikčasta lica, morda so jo spominjala nanj, ob nosnicah dvoje zarez kakor pri odraslem človeku. Od kdaj živi v njenem spominu, od otroških let, ko se je njena družina priselila, prišli so od nekod globoko na Štajerskem, z bregov, spominja se, kako je kot otrok doživljala ravnino, kako se je ustrašila, ko jo je sredi noči prebudila železnica. Spominja se, kako je prvič zabredla v Savo, z bosimi nogami je šla po pesku, za njo so ostale stopinje, Sava je bila temna in strašna, tam, kjer so prej živeli, so morali od daleč nositi vodo, nobenega studenca, nobenega potoka ni bilo.

Otrok je zaspal, naslonila se je vznak na mrzlo steno, roke je sklenila. Dremež se je usedel na njene veke, odhajala je v spanec, znašla se je na njegovem temnem robu, ko so jo zbudili koraki na cesti, nekdo se je bližal, pred kapelico se je ustavil, kakor skozi meglo je zagledala moškega s širokokrajnim klobukom - ni mogel biti iz teh krajev, moški jo je zagledal in se hitro umaknil ter naglo odšel, preden si ga je lahko dodobra ogledala, bil je odet v temno pelerino, dolgo, segala mu je do sredine škornjev.

Bila je razburjena, dremež je padel z nje, zastrmela se je za človekom, ki je odhajal, vstala je in se postavila med vrata kapelice, a njega ni bilo več, saj je vendar šel proti vasi.

Ko se je trgala iz dremeža in so bili njegovi koraki vse bližje, jo je prešinilo: prihaja. Obšla jo je gotovost: tu je, na koncu svoje poti k njej, in ko se je potem umaknila nazaj v kapelico, jo je gotovost, ki jo je začutila z vso silo, zaskelala v razočaranje, da je omahnila, svet se je zavrtinčil okoli nje, oprijela se je oltarja, potegnila je k sebi z zlatimi niti pretkano oltarno pregrinjalo, da je zdrknilo na tla in se ja pokazala vdolbina v podnožju oltarja, iz vdolbine pa je zdrknil sveženj, zavrt v časopisni papir, ki se je pred njenimi nogami razsul. Zagledala je listnico, ki jo je poznala, nož, pas, nekaj zganjenih lističev, dve odlepljeni pismi in drobno zložen lepak. Udarilo je kakor strela vanjo, sprva ni bila sposobna zbrati svojih misli, začudena, presenečena, pahnjena v brezglavo zmedo, iz katere pa je takoj naslednji hip stopila na trdna tla. Položila je otroka, ki je spal, na kamniti sedež ob sebi, sklonila se je in previdno pobrala, kar je ležalo razsuto pred njenimi nogami. Zapuščina njenega moža, kdo jo je skril in jo prikrl pred njo? Sestra, hinavsko, zahrbtno, nikoli se ni izdala; seveda, tista prežeča previdnost v njenih očeh, nekakšno znamenje, ob katerem se je ustavljal njun pogovor, ki je njo po-

tiskalo v gluho samoto lastnega razglabljanja. Dotaknila se je s konicami prstov listnice, obrabljeno usnje, podarila mu je to listnico, še preden sta se poročila, listala je po njej, deset mark, bankovec in nekaj drobiza, nekaj oguljenih listov z naslovi iz davnih dni, dvoje pisem, naslovljenih na sodne zapore v Krškem, ni ju več prejel, Kapitler ju je zatajil, potem ko je Berliča ocenil kot nevarnega delikventa po tistem strašnem zaslišanju. "Ljubi mož" - ko je narekovala pismo, je ti besedi vselej izgovorila s hrepenečo pobožnostjo, molitveni obrazec njene ljubezni, nato besede o upanju, ki jih je ponavljala iz pisma v pismo, ki so bile vsakokrat nove, prvič izgovorjene, ko so privrele iz nje in jih je njena sestra s svojo počasno pisavo prenašala na papir, sklanjajoč se, da bi prikrla bridek nasmeih. Nenadoma se ji zazdiyo besede, ki jih prebira, brez pomena, ne odzivajo se v njej. Polglasno izgovorjene padajo v praznino brez dna.

Pod rokami se ji znajde rdeč lepak. Ko ga razprostre in zagleda vrsto imen na njem, ve, da je med njimi tudi ime njenega moža. Bere: Heinrich Berlitsch, tako se je moral podpisovati, odkar so bili Nemci tudi, tudi ona se je morala podpisovati z nemškim imenom Agathe Berlitsch. Ko je prišla na občino pri sprejemanju članov v Heimatbund, se je pod listino podpisala po starem, pa je uradnik zaklel, besno prečrtal, kar je zapisala, jezno rekel: "Frau Berlič, jetzt sind sie in Deutschland, weg mit den windischen Namen!" Nato se je z veliko muko podpisala tako, kakor je bilo zaželeno.

Strmi v lepak, z roko gre čezenj, kakor da se hoče prepričati, da ni resničen, da je samo privid. Vse je končano, tu je zapisano in podpisano, strašna grožnja ljudstvu, naj bo pokorno, vsakogar, ki se ne uklone, čaka krogla. S Hinkom sta se umikala tem grožnjam, živela sta v zavesti, da se lahko skrijeta pred njimi, da ju ne bo nihče opazil, krogle bodo letele čez njuni glavi - pa se je vse obrnilo čisto drugače, nista mogla uiti usodi.

Otrok se je prebudil, dvignila ga je k sebi, potem je bil tiho v njenem naročju, moževe predmete je odložila na kamniti sedež, krvavordeči lepak z imeni je bil razprostrt čeznje. Ali je res bil mrtev, ali se je njegova smrt resnično skri-la za tem imenom na lepaku? Morda so ta imena zapisali, da bi zastrašili ljudi, imenovane pa so odpeljali bogve kam. S tem se je tolažila, odkar ni bilo več ne glasu ne vesti od njega. Morda pa je bil to on, ki je prej šel mimo. Širokokrajni klobuk, pelerina, ki mu je segala do sredine škornjev - ni mu videla v obraz, morda je drugačen, ker se skriva, ker je na begu, tako skrivnostno je izginil! V njej se uporno prebujata dvom. Ko bi ga videla pred seboj v krsti, med svečami, usta zaobljena v blagi mrliški smehlaj - vrgla bi se na njega, ga poljubljala, da bi mu smrt odpoljubila s čela, iz oči, z ustnic. In še potem ne bi verjela, dokler ne bi zaprli krste, dokler ga ne bi spustili v grob.

Vrnila se je domov, cesta prazna, pometena od pomladnega vetra. Sestra jo je pričakovala med vrati z dvorišča na cesto, ob njej je stal otrok, ki je v teh dneh shodil. Bridki očitki so se porajali v njej, razgrnila jih bo pred sestro, njen zahrbtni molk, skrivališče v kapelici, zatajena resnica, ki se je sprevrgla v obtožbo. Približala se je sestri, otrok, njen sin, se je odtrgal od sestre in ji stekel naproti, z drobcenimi koraki je šival rob poti, spotaknil se je, padel, se ujel na vse štiri in tam obležal, zvedavo se ozirajoč v prihajajočo mater. Dvignila ga je in ob njeni roki je stopal in poskušal povedati nekaj, kar še ni mogel izgovoriti.

Agica je obstala pred sestro, hotela ji je vreči očitke v obraz, hude, grde besede so se porajale v njej, pripravljal se je krčevit jok - pa se je zastrmela z dolgim pogledom sestri v obraz. Kdaj jo je zadnjič objela s tako vseobsegajočim pogledom, že dolgo sta se izmikali druga drugi, ona zagrnjena v svojo bolečino, toliko opraskov je imela s samo seboj, da ni videla sestre, kako se stara, kako se

ji podaljšuje obraz, kako se ji udirajo oči, kako ji sivijo lasje na temenih, kako jo upogiba teža, ki jo nosi za svojo sestro. Trda, da se je življenje odbijalo od nje, ni bila sposobna roditi otroka, morda se ni nikoli tako predala možu, da bi iz njene predanosti vzcvetel otroški cvet. Agici je ob pogledu na sestrin izmučeni obraz sinilo spoznanje, da je ta njena osorna, bodikava sestra bila na robu obupa, da je to, kar je skrivala pred Agico, oglodalo njeno moč. Slap besed v Agici je usahnil, odvrnila je od sestre pogled in je mimo nje brez besed odšla proti hiši.

Popoldne je nekdo prinesel sveženj z Berličevimi stvarmi in razglas o ustreljenih talcih. Agica je bila sama doma, ko se je sestra vrnila, jo je pozdravil rdeči lepak na mizi v kuhinji. Agica je bila v postelji, sestra je stopila k njej, zdaj je bilo vse kot na dlani, nobenih skrivnosti več med njima, hotela se je opravičiti, razložiti, prositi za razumevanje, toda Agica jo je prehitela, odmahnila je z roko, bilo je končano. Sestra je prisedla k njej na posteljo, Agica je ležala z zaprtimi očmi, sestra ji je položila dlan na čelo, bilo je rahlo vročično, pod dlanjo gladka, spolzka koža, rjavi lasje okrog čela, temni, ni jih posrebrilo trpljenje. Videla je, kako sestri utripa žila na vratu, naglo, prehitevajoče se, izdajalsko razkazuje vročičnost, ki se razgoreva v sestrinem telesu. Agica počasi odpre oči, sestra odmakne svojo dlan, dva pogleda se strneta, dolga pot je ležala med njima, preden sta se našli; od otroških let si nista bili več tako blizu, sestri, čeprav ujeti v mladostni vsakdanjik. Ko si je umislila veselje in radosti ljubezenske igre s Hinkom, je hranila njune skrivnosti zase, čeprav je sestra previdno poizvedovala, ni imela podobnih svojih skrivnosti. Navadila se je srečo in bolečino nositi sama, do zdaj, do tega trenutka, do dolgega nemega pogleda, ki ju združuje.

Pomlad je bila visoka, razkošna, Agica pa je stopala po prstih skozi njo in se spotikala, padala v ure brezčutnosti in otopelosti, včasih se je sprenevedala, kot da se veseli z ljudmi, kot da se trudi, da ujame konec pogovora. Otroka sta stopala v njene dneve, toda bila sta vedno samo pri njej na obisku, nikoli nista ostala pod njeno streho, ni ju podila od sebe, sama sta čutila, da je mama predaleč v stran, preveč od rok, da bi bila pripravna za igre, za čebljanje mlajšega, za otroške pretkanosti starejšega, ki je pričel preraščati otroško krilce. Komaj da se je pritaknila kakšnega dela, vročica je gorela v njej. Pripeljali so zdravnika, pa je samo zmajal z glavo, predpisal neka zdravila, nemški zdravnik, včeraj je bil še študent, sumničavo jo je ogledoval. Agičina sestra si ni upala povedati za vzrok sestrinega stanja, kdo ve, mož je nosil znak stranke na reverju, ves čas, ko se je mudil v hiši, je bilo tesnobno. Sicer pa niso nikogar vabili na obisk, v vasi so vedeli, kako je z Agico, kadar so imeli opravka z njo, so jo ogovarjali previdno in prizanesljivo.

Navadila se je pred sončnim zahodom hoditi iz hiše. Nikoli ni šla dlje kot do kapelice, tu je včasih sedela, dokler fresk na steni in Marije ni zalil mrak. V zgodnji temi se je vračala, na razpotju med dnevom in nočjo se je najbolje počutila, v mraku, ki se je zgrinjal okrog nje, se je počutila varno, sama s seboj, sama s svojimi mislimi, svojimi predstavami, svojimi spomini. Velikega šumenja vsakdanjika ni bilo več, samo pridušeno mrmranje reke in včasih oddaljeni glasovi ljudi, ki so se iskali in so se pojavljali med njivami, na robovih visoke trave in mlade rži.

Zgodilo se je, da je obstala sredi ceste, in ko se je ozirala čez temo v daljavo, se ji je kdaj zazdelo, da ji prihaja v naraščajoči temi naproti znana postava. Vzdrhtelo je v njej, vsa se je napela, vse dokler niso zapeli koraki po kamniti cesti in je razpoznala soseda, ki se je napotil v noč in jo kratko pozdravil, ko je šel mimo nje.

Navadila se je posedati v kapelici globoko v noč. Sestra je prihajala ponjo, včasih z otrokoma, z enim ob sebi, z drugim na rokah. Šli so skupaj domov, zdelo se ji je, kakor da vodijo jetnico v zapor. V hiši ji je postajalo tesno in vedno je bila komu napoti s svojim neskončno žalostnim pogledom prestrašene živali. Polaščal se je je občutek, da vohunijo za njo, da hočejo odgnati od nje preteklost, spomin na moža, na nekdanje srečno življenje.

Odkar je v kapelici odkrila moževo zapuščino, se je pričelo zanjo novo poglavje njenega življenja. Stopila je v skrivnost smrti.

Stane Krašovec

OD MALOMEŠČANSKEGA NACIONALIZMA DO SOCIALIZMA

PREDGOVOR

Mnogotere okoliščine in pomlslji me že dolgo priganjajo, druge pa prav tako odganjajo, da bi napisal spomine. Odbija me to, da je v zadnjih desetletjih išlo že na ducate knjig s spomini politikov, borcev in gospodarstvenikov, ki so podrobneje in večkrat opisali moj čas z neštetim ponavljanjem; naganja pa me po drugi strani to, da vrsta dogodkov in razvojnih poti ter dejavnikov sploh ni nikjer opisana. Da navedem samo en primer: obnovev in razvoj preporodovcev konec leta 1918 ter nastanek in delovanje komunistične frakcije med njimi leta 1924, z včlanitvijo Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča vred, so opisani bodisi sila pomanjkljivo ali pa sploh nikjer. Spomini Vlada Kozaka so te dogodke preskočili, čeprav je bil pri njih zelo aktivno udeležen, France Klopčič pa pri tem ni neposredno sodeloval. Takšno stanje je navzkriž z načelom, ki ga je novinar Aleksander Nenadović izrazil v spominskem intervjuju s Kočo Popovićem (Razgovor s Kočo, str. 17), da je "moralna obveznost in odgovornost ne zadrževati za sebe, kar bi bilo v splošnem interesu poznati". Dalje se mi zdi, da je iz raznih člankov, dialogov in razprav videti, da ljudje na takratna dejanja in dogodke gledajo iz perspektive današnjega okolja in časa in prav nič ne upoštevajo tedanjega avstroogrskega in eshaesovskega okolja, zato njihovo vrednotenje preteklosti ne more biti povsem natančno ali verodostojno. Tako sem prišel do sklepa, da je dobro, da na eni strani napišem prvi dve, tri uvodna poglavja v obliki življenjepisa in se pri tem, kolikor mogoče, izognem dogajanjem, ki so jih opisali že mnogi drugi, nekateri celo po večkrat, na drugi pa posvetim več pozornosti tistemu, kar je bilo doslej zanemarjeno ali napačno predstavljeno ali celo pozabljeno, in to osvetlim z razlagami, ki sem jih zastopal že takrat in pa v luči izkušenj ob pogledu nazaj. Od nas najbolj oddaljenim letom se bom torej posvetil natančneje, zadnja desetletja z novo generacijo pa bom pregledal le bežno, saj so skoraj vse priče še žive.

Za primer: v letih 1922 -1924 je bilo nekaj Slovencev na kongresih kominterne in KIM /Komunistične internacionale mladih/ ter Rdeče strokovne internacionale v Moskvi in v Zahodni Evropi. O tem pri nas ne vemo tako rekoč nič. Spominjam se, da so nekateri udeleženci imeli marsikatero kritično pripombo k ruskemu komunizmu. Tako mi je Ciril Štukelj konec dvajsetih let povedal, da so na nekem kongresu nemški delegati v kuloarskem pogovoru zabrusili sovjetskim, češ, socialistična Nemčija in svetovni socializem bi bila že daleč naprej, če bi bila revolucija pri njih, Nemcih. /Ciril Štukelj je takrat že prestopil k Ujedinjenju in ni bil več pokrajinski tajnik Komunistične partije za Slovenijo./

V zadnjih treh poglavjih so kratke obrobne pripombe o problemu izobraževanja in zaposlovanja kadrov, o naši ekonomski emigraciji z "znamenitimi Slovenci" vred, tudi Louisom Adamičem in sodobniki /nekaj o njegovem načinu dela sem objavil drugod/, o odnosu med trgom in "samoupravljanjem", o varstvu okolja in konec koncev o razmerju med socializmom in luksuzom ter megalomanijo. To je tematika, ki sem ji zadnjih več kot dvajset let posvetil

precej pozornosti in veliko zapisov, vendar se ji niti prej niti danes nisem utegnil posvetiti v potrebnem obsegu in znanstveno ter se povzpeti nad golo zbiranje gradiva in fragmentarne objave v raztresenih člankih. Prvič, spričo svojih razmeroma visokih let moram pohiteti s pisanjem in zato preskočiti nekatere sicer zanimive podrobnosti. Drugič, številne družbene obveznosti na različnih področjih so mi vzele toliko časa, da se nisem mogel posebej in temeljito posvetiti vsaki tu citirani tematiki. Nekatere od teh tem sem se nekoliko obširneje dotaknil v člankih za revialni in dnevni tisk.

V Ljubljani, marca 1990

Stane Krašovec, Ljubljana, 1923

OTROŠTVO IN MLADOST POD AVSTRO-OGRSKO

V zgodovini posameznika je menda dokaj važno opisati tudi osebe, starše in druge ter okoliščine, ki so vplivale na njegov značaj, svetovni nazor in politično prepričanje. V mojem življenju so še pred vpisom na univerzo in deloma tudi med študijem na njej imele odločilen vpliv tri osebe: moj oče Ivan Krašovec vse do svoje smrti maja 1914, pisatelj Ivan Albreht, najmlajši brat moje matere Ivanke Albreht iz Hotedrščice pri Logatcu in oče Borisa, Zdenke, Romana in Bjana, in kot zadnji najbolj odločilno Dušan Kermauner (Tarasov oče). Ti trije možje so dali svoj pečat mojemu odnosu do nacionalizma, slovanstva, internacionalizma in socializma.

Oče, Ivan Krašovec, je bil kmečki sin, doma iz Slamne vasi pri Metliki. Bil je komandant orožniških postaj zaporedoma v Begunjah na Gorenjskem, na Raki pri Krškem in naposled v Gradcu v Beli krajini. Tam je tudi umrl, mesec dni pred sarajevskim atentatom oziroma dva meseca pred prvo svetovno vojno s činom avstroogrskega orožniškega oficirja. Čeprav se morda zdi nenavadno, vendar mi je oče prav kot oficir Franca Jožefa I. dal neizbrisen pečat slovenske zavesti in mi v letih 1912 in 1913 živo pomagal spremljati napredovanje Srbov, Bolgarov in Črnogorcev ter Grkov v prvi balkanski vojni zoper Turčijo. Tako sem se pod njegovim vplivom navdušil za slovanske brate. V takratni politični delitvi slovenskega naroda na klerikalce in liberalce (socialne demokrate smo imeli le v industrijskih revirjih) je bil odločno na strani liberalcev; bil je stalen naročnik Slovenskega naroda in že samo s tem protinemčurskega duha. Njegovi trije bratje, ki so se na prelomu stoletja izselili v Ameriko, pa so postali simpatizerji klerikalcev, eden bolj, drugi manj. Odkod očetova liberalna in sokolska opredelitev v takratni Beli krajini, ki še ni imela železnice in je bila z Gorjanci odrezana od Kranjske, je težko pojasniti. Delno razlago morda nakazuje seznam tistih njegovih sošolcev v metliški ljudski šoli, ki so bili po večini iz liberalnih in sokolskih družin: nadučitelj Engelbert Gangl, pozneje starosta slovanskih Sokolov, pisatelj in funkcionar učiteljske organizacije ter urednik mladinskega lista Zvonček, Weibl, poznejši zdravnik in župan Metlike, lekarnar Vacha in trgovec Mucha, priseljena iz Češke. /Čehov si našel takrat povsod po svetu in hudomušneži zatrjujejo, da jih je celo Krištof Kolumb srečal v Ameriki./ V Beli krajini je bila Metlika liberalno središče, Čnomelj pa klerikalno. Kam je štel in odkod je bil krupski graščak Julius Maschlle, ne vem več, še manj, kam je sodil graščak Henigmann. Na trifarškem pokopališču stoji nagrobni kamen "narodnega buditelja" Ivana Navratila /1852 - 1897/ in jezikoslovca Antona Navratila (1825 - 1897). Bili so pač kar številni elementi zunanjega razvitega sveta, posejani med "belimi" Kranjci, ki so se v prejšnjem stoletju tako razlikovali od "črnih", da so imeli ne samo bela oblačila, ampak celo drugačna krstna imena. Namesto Franc, Jože, Tone, Lojze so dobivali fantiči imena Marko, Martin, Jure, Šime, Mato, dekleta pa namesto Francka, Pepca, Micka, Lojzka - Kata, Bara, Iča, namesto Marije - Mariča, Nuza - Januza, Jana. Da ne govorimo o poudarku, ki tako kakor v hrvaščini ni nikdar na zadnjem zlogu. Eno kakor drugo kaže na vpliv hrvaščine; tudi onstran Kolpe in drugih meja prav tako ni bilo omembe vrednega klerikalnega gibanja. Z izjemo Šimrakovih "puškašev". Še nekaj vidnih potez je razlikovalo takratne "bele" Kranjce od "črnih". Medtem ko so moški že postopoma opustili bela oblačila, razen starejših in po vaseh, so ženske ob nedeljah in praznikih, vsak dan pa le po vaseh še hodile belo oblečene. Na veselicah niso igrale harmonike, temveč tamburice kot na Hrvaškem. In še so igrali "kolo", ki se ga spominjam po hrvaškem besedilu "Sad se vidi, sad se zna, koji koga rad ima..." Konec maja

1914 je stekla železnica Novo mesto - Karlovac in že junija sva šla z materjo na zdravniški pregled ne več v Novo mesto, temveč v Karlovac. Ne spominjam pa se, da bi najina slovenščina delala tamkajšnjemu zdravniku dr. Bledšnajderju kakšne težave.

Moj stari oče Marko Krašovec, ki je do priženitve iz Drašičev na slamnovaško kmetijo k Ani Slobodnik preкупčeval z živino na sosednjem "Vlaškem" (Žumberškem)¹, je tudi bil očitno odprte glave, ker se je v tistih časih in v tistem odmaknjenem svetu odločil plačevati šolnino za najstarejša sinova Martina in Ivana, da sta hodila uro daleč v Metliko posebej k pouku nemščine. To je bilo pred več kot sto leti (po 1778), medtem ko še danes v marsikateri manj razviti jugoslovanski občini starši ne pošiljajo otrok niti k brezplačnemu obveznemu pouku.

Ivan, moj oče, je gospodaril nekaj let na kmetiji, nato je šel v službo k avstroogrskim orožnikom. Na kmetiji ga je zamenjal najstarejši brat Martin, ki se je bil medtem vrnil iz Amerike; to ni bilo takrat prav nič izjemnega. Pred mojim rojstvom je oče služboval v Logatcu, kamor je spadala tudi Hotedrščica, kjer se je seznanil z mojo materjo Ivanka Albreht, hčerko trdnega kmeta in bivšega župana. Tudi ona je bila nadarjena, tako da je nekega dne prišla komisija, v kateri so bili župan, župnik in učitelj, da bi nagovorila njenega očeta, da jo pošlje študirat v Ljubljano. A iz tega ni bilo nič, zakaj mala Ivanka se je ob njihovem prihodu skrila. Bala se je namreč, kakor je brala v takrat zelo razširjeni Sveti Šembiliji, da bodo kmalu prišli tako hudi časi, da se bodo ljudje vzdignili in pobili vso gosposko. To sem zapisal, da bi bilo videti še en, splošno podcenjen vzrok višje storilnosti Slovencev, saj je v manj razvitih jugoslovanskih republikah še danes najti vasi z nepismenimi odraslimi ženskami. Ko je Ivan Albreht na svoji rodni domačiji vprašal pastirja, ali ve, po čem je bila cesarica Marija Terezija najbolj zaslužna, je ta odgovoril, kot bi ustrelil: "Za šole je skrbela." In to pred več kot dvema stoletjema!

Dobro se spominjam samo časa, ko je oče služboval na Raki in v Gradcu, zadnja štiri leta pred prvo svetovno vojno. Posebno se spominjam, kako navdušeno smo hodili z očetom na vse sokolske veselice in da so na Raki, kjer je bil liberalski učiteljski zbor, ob nekaterih priložnostih zahajali k nam na dom učiteljice in učitelji, dacar, trgovec, z eno besedo liberalna vaška inteligenca. Družbena veljava avstroogrškega orožnika je bila očitno neprimerno višja nego poznejšega starojugoslovanskega kraljevega žandarja. Med ljudmi je bil oče splošno priljubljen in velikokrat se mu je posrečilo preprečiti poboje na nož med delavci iz sosednje Hrvaške, predvsem med Ličani, ki so v tistih letih (od 1912 do 1914) gradili novo belokranjsko železniško progo. Oče nam je dal pri krojaču izdelati obleke iz bale blaga, narejenega za sokolske uniforme. Kot karakteristično naj omenim, da sem se pri vsem tem potegoval za to, da bi me župnik vzel za ministranta, in se tudi že prepiral s starejšim učencem ministrantom, da se reče "et cum spiritu tuo", ne pa "et cum špiritvo tuo". Oče mi je iz starega pralnega lonca napravil pod streho zvon, s katerim sem zvonil vsakokrat, ko so zvonili v cerkvi, iz starinske pisalne mize (sekreterja) pa oltar, na katerega sem splezal, da bi bral mašo, sestra pa mi je morala ministrirati, drugače sem jo nabunkal. V pošto liberalističnega mladinskega časopisa Zvonček ("kotichek gospoda Dobropolskega") sem napisal, "da bom postal duhovnik". Ko je dva meseca pred vojno, 26. maja 1914, oče umrl za pljučnico, sta šli na čelu pogrebne spreveda častni četi sokolov in gasilcev; na pogreb je prišel tudi stotnik (ritmojster) z žandarmerijske komande v Kočevju in ob odpr-

tem grobu "pri treh farah" imel govor v nemščini, nato pa je isti govor prebral še v slovenščini; četudi je mož bil trd tirolski Nemec v cesarski Avstro-Ogrski. Od tega se danes spominjam samo še nagovora: "Dragi stražmojster Krašovec!" Godba je zaigrala očetovo najljubšo Lipa zelenela je. Kasneje v stari Jugoslaviji se, mutatis mutandis, kaj podobnega ni zgodilo in v novi Jugoslaviji je samo predsednik Hasani imel slovenski nagovor ob obisku v Ljubljani. Treba je le priznati stari Avstro-Ogrski, kar ji gre.

Sočasno so nastopala velika svetovna zgodovinska dogajanja: 28. junija 1914 je bil sarajevski atentat na prestolonaslednika Franca Ferdinanda, sim-paziterja trialistične preureditve takrat dualistične monarhije, in mesec dni kasneje, 26. junija 1914, je Avstro-Ogrska napadla Srbijo zaradi njene vpletenosti v atentat. Začela se je prva svetovna vojna. Tik pred tem se je moja mati s štirimi otroki preselila iz Gradca v rojstno vas Hotedrščico pri Logatcu na posestvo, ki ga je imel njen najstarejši brat, a z namenom, da bo v Ljubljani poiskala primerno ceneno stanovanje. V Ljubljani zato, da bi otroci pozneje lahko študirali. Od doma bi dobivali občasno pomoč v živilih in kurjavi. Vse se je zdelo idilično. Teta, stričeva žena, in stari oče sta nam bila naklonjena, mi, otroci, smo bili zadovoljni. Vse dokler nekega dne poštar ni prinesel materinemu bratu Jožefu Albrehtu mobilizacijski poziv. Naslednji dan, v nedeljo, je občinski sluga po maši prebral pred cerkvijo odlok o splošni mobilizaciji. Ljudstvo je bilo iznenadeno. Še isti ali pa naslednji dan so nalepili na zidove hiš velike plakate z napisom "Mojim narodom!" in s podpisom Franca Jožefa I. S tem pozivom je cesar obvestil prebivalstvo, da je moral stopiti v vojno s Srbijo in zakaj. Avstro-ogrška vlada je z ultimatom zahtevala preiskavo "Narodne odbrane Srbije" zaradi priprave atentata in kaznovanja krivcev, srbska vlada pa je to odklonila. Neizbrisno mi je v spominu, kako je teta, hišna gospodinja, sedela na pragu izbe in si s predpasnikom zakrivala oči. Jokala je: "Nikoli več ga ne bom videla!" namreč, svojega moža, brata moje matere in hišnega gospodarja, očeta dveh še ne šoloobveznih dečkov. Moj stari oče jo je tolažil, češ, "saj gre vse noter, saj ni klican samo Jože". Mož se je sicer vrnil čez dve leti, toda kmalu potem je umrl doma od jetike, ki se mu je poslabšala na fronti na južnem Tirolskem. Drugi materin brat se ni vrnil. Umrl je (menda) za tifusom v ruskem ujetništvu v Skobelevu v Sibiriji leta 1916, malo pred februarско revolucijo. Sin se mu je rodil po odhodu na fronto in ni nikdar videl svojega očeta.

Na nedeljo popoldne na dan mobilizacije so se vaščani v duhu tradicije vseh velikih dogodkov zbrali v vaški gostilni in podžgali svoje razpoloženje z dobro kapljico. Domači so me peljali s seboj in tudi tega popoldneva ne bom nikdar pozabil. Po dopoldanskem strahu in žalosti je nastopilo splošno navdušenje za "dom in cesarja" in za to, da bodo umor Franca Ferdinanda "opankarji" plačali. Tisk in cerkev sta prispevala k temu navdušenju. Takrat ni bilo papeža, ki bi organiziral in izvajal akcijo za mir, in po cerkvah so molili predvsem za zmago. Takratni papež Pij X. se je izkazal predvsem kot strokovnjak za pogosta obhajila, na drugo pa se ni "spoznal". Po drugi strani je ena od vojskujočih se dežel bila posebej vezana na habsburško dinastijo v Avstro-Ogrski, medtem ko sta bili Francija in Anglija do Vatikana očitno neprijateljsko razpoloženi.

S temi dogodki sem dobil novega mentorja - to je bil materin najmlajši brat in moj stric Ivan Albreht. Starši so ga dali študirat in je bil tedaj, če se ne motim, drugo leto na filozofski fakulteti graške univerze. Starostna razlika med nama je bila samo trinajst let, in to naju je zelo zblížalo. Ni bil samo proslovansko usmerjen, temveč tudi protiavstrijsko, in takih bi tedaj mogel seštevati na prste. Ni mi

več znano v podrobnostih, kakšne stike je imel z "narodno-radikalnim" študentskim gibanjem (Žerjav, Kramer, Ribnikar in drugi, ki so leta 1906 na študentskem kongresu v Trstu manifestirali za ustanovitev slovenske univerze v Ljubljani namesto (po Tumovi zamisli) v Trstu; in splošnem je bil to torej temeljni kader poznejše Samostojne demokratske stranke v stari Jugoslaviji. Zadevne referate in govore so izdali v brošuri Iz naroda za narod. In prav tako ne bi znal reči, kakšne stike je imel stric na predvečer vojne z narodno-revolucionarnimi prepovedovci. Popolnoma nedvoumno pa je bilo, da je bil po eni ali drugi liniji hud "srbofil" in "rusofil". Nasprotno pa so na materinem domu bili hudi klerikalci in kot taki trdno zvesti "podaniki" takratne monarhije. Zaradi tega sta se po izbruhu vojne moja mati in Ivan obnašala silno previdno in se pri svojih srečanjih ozirala na vse strani ter se pogovarjala šepetaje, da ju ne bi zaprli kot "vohuna". Ko se je prvi ali drugi mesec vojne vsa naša velika družina s posli vred zbrala v "hiši" in je beseda dala besedo, naposled tudi o tem, kako bi se ob prihodu Rusov šli skrit v "Gregorjevo kambro" - to je podzemeljsko kraško jamo v naši gmajni, je mati pograbila nas štiri otroke in nas s stricem Ivanom vred odpeljala iz "hiše" z izgovorom, da moramo spat. Hotela se je pač izogniti provokaciji. Sicer pa "veleizdajalcev" pravzaprav nikjer ni bilo videti in Ivan Cankar nikakor ni imel veliko tovarišije v zaporu. Za poživitev predstav o takratni psihozi naj navedem, da sem - zdi se mi - v drugem razredu gimnazije na prazno stran zemljepisnega atlasa, ne vem več iz kakšnih pobud, med poukom narisal otroško karikaturu cesarja in ga podpisal, ko me je nepričakovano za hrbtom zalotil profesor Kavšek in pogledal karikaturu. Mrzel pot me je oblił in pomislil sem: "Zdaj je po meni in bom šel na grad v zapore." Profesor pa se je napravil neumnega in je odšel brez besede nazaj k prvim klopm. To karikaturu imam še zdaj spravljeno. Ko je kmalu potem cesar Franc Jožef umrl, smo imeli v gimnazijski kapeli mašo zadušnico in katehet je med pridigo večkrat ponovil, da je cesar nekaj ur pred smrtjo prosil, da ga pustijo pri miru, ker ima "še veliko moliti" - in opazil sem, da so si nekateri dijaki brisali oči z robčki.

Tako sta se moj oče in stric Ivan že v zgodnji mladosti inficirala z nekonformizmom in konspirativnostjo, saj je domača hiša bila superklerikalna, to pa je pred prvim majem pomenilo biti šuštercijanski; ne smemo pozabiti, da se je še celo voditelj liberalcev Ivan Tavčar v svojem ultrapatriotskem govoru vojakom pred ljubljanskim magistratom spozabil ali zanesel tako daleč, da je izrekel parolo: "Srbe na vrbe!" Pod vplivom svojega strica sem bil popolnoma na srbski in ruski strani oziroma na francoski in angleški, in ko je v dnevnem tisku izšla vest, da je Beograd padel, me je mati našla vsega objokanega. "Srbija bo uničena," sem dejal in ona je prikimala, rekoč: "Da." Ta odgovor me je še nekako bolj zbolel, saj se mi njena beseda ni zdela dovolj prizadeta. Ne vem, odkod ji je bila misel, da bo cesar za svoj god, 4. decembra, Srbom vrnil Beograd, toda zgodovinarji trdijo, da si je Srbija s protinapadi priborila nazaj Beograd drugi ali tretji dan po izgubi.

Septembra 1914 smo se iz Hotedrščice preslili v Ljubljano, v Spodnjo Šiško, blizu Stare cerkve, kjer sem obiskoval četrti, zadnji razred ljudske šole, sestra ljudsko šolo "pri nunah" in drugi brat na Ledini. Ne morem se natančno spomniti, ali sta bili šišenski šoli izpraznjeni že jeseni 1914 ali šele 1915, po vstopu Italije v vojno. Vanju so namestili vojaštvo in od dvorišča šole do gorenjske železniške proge zgradili vojaške barake. Toliko lahko zapišem, da smo se s šolo potikali po raznih zgradbah. Tako je bil moj četrti razred leta 1915 v stari sokolski telovadnici na vogalu Jernejeve in Celovške ceste. Učitelj Ivan Petrič - takrat

za naše učence največja avtoriteta - nam je, ne vem po kakšni logiki, zabičal, da se ne smemo po cesti tako na glas pogovarjati o tem, da hodimo v šolo v sokolsko telovadnico, "da vas ne bi slišal kak Nemec in bi nas potem izselili še iz te telovadnice".

Po končanih prvih štirih razredih "ljudske šole" me je mati poleti 1915 peljala vpisat na I. državno gimnazijo v Tomanovi ulici. V Ljubljani sta bili takrat še II. državna gimnazija na Poljanah, nemška gimnazija v Beethovnovi ulici na vogalu Tomanove (vse tri klasične) in realka na začetku Vegove ulice (sedemrazredna). Ko sva šla z materjo od takratne Franc Jožefove ceste (danes Cankarjeva) proti gimnaziji, sem izrazil pomislek, ali bi sploh hodil v gimnazijo. Na to je mati izjavila, da bi lahko tudi v rokodelskih poklicih pošteno služil svoj kruh. Vendar nisva dolgo modrovala, temveč odšla v gimnazijo in naravnost v ravnateljevo pisarno. Tam naju je ravnatelj dr. Lovro Požar še enkrat opozoril, da se bo treba pridno učiti, "ker so zdaj resni časi". Po tem uvodu me je glavni šolski sluga Schrott vpisal na seznam kandidatov za sprejemni izpit. Ta je bil dokaj strog, tako da smo obiskovali posebne pripravljalne tečaje.

Mislim, da so bile takratne gimnazije dokaj na višini, bilo jih je na vsem slovenskem ozemlju kakih petnajst, dvajset, med njimi čisto slovenska tako imenovani Škofovi zavodi v Šentvidu, medtem ko je bil na drugih slovenskih gimnazijah in realkah pouk večjega ali manjšega dela predmetov od petega razreda naprej v nemščini. Znatno del srednješolskih profesorjev je po ustanovitvi stare Jugoslavije, to je po letu 1918, prišel do stalnega ali občasnega sodelovanja z univerzo ali njenimi inštituti, kakor dr. Josip Debevec, dr. Fran Bradač, dr. Ivan Grafenauer, dr. Anton Melik.

Po vsej verjetnosti je tak učiteljski zbor v srednjih šolah vsaj do neke mere samo pospeševal miselni in pisateljski razvoj nekaterih sošolcev, kakor sta bila Božo Vodušek in Bogomir Magajna.

Toda poglejmo splošno politično vzdušje na srednjih in osnovnih, t.i. "ljudskih šolah". Prvi dve leti vojne in deloma tudi še tretje je v večini prevevalo avstrijsko, patriotično ozračje. Tako je bila akcija za zbiranje kovancev v podporo vojne. Za to so nabiratelji dobivali spominski list in deklamirali pesmico:

*"Ajmo, ajmo, vinarje zbirajmo,
jih za dom in cesarja dajmo!"*

Po Franc Jožefovi smrti 1916. leta so po ljudskih šolah deklamirali:

*"Mal' postojmo, mal' zapojmo,
mamo očeta dobrega,
cesarja Karola!"*

Ne vem več, ali prostovoljno ali na ukaz so po cerkvah sneli zvonove in jih poslali v talilnico, da bi njihovo jeklo ali železo uporabili v vojne namene za rešitev Avstrije. Tako so pri maši peli samo pevci, kar je zvenelo nekako čudno in nenavadno. To je apostrofiral Cankar v Podobah iz sanj.

Stvari so se počasi obračale. Februarska revolucija v Rusiji je imela ogromen odmev v centralnih državah. Socialdemokratski poslanec avstrijskega parlamenta, socialdemokrat Friderick Adler je izvedel atentat na ministrskega predsednika grofa Karla Stuckgha. Ustrelil ga je v neki dunajski restavraciji. V Rusiji je prišlo 1917. leta do februarске revolucije. Cesar je moral v maju istega leta sklicati avstrijski parlament. Česky svaz je podal svojo deklaracijo, Jugoslovanski klub poslancev pa zgodovinsko majniško deklaracijo za slovenske dežele Istro, Trst in Dalmacijo, v kateri je med drugim terjal združitev vseh

južnoslovanskih pokrajin Avstro-Ogrske v posebno državo "pod habsburškim žezlom". Začela se je velika podpisna akcija za deklaracijo. Podpise so posebej zbirale ženske in ob obletnici majniške deklaracije, 31. maja 1918, jih je na manifestacijskem zborovanju v veliki dvorani hotela Union v Ljubljani Franja dr. Tavčarjeva izročila predsedniku Jugoslovanskega kluba dr. Antonu Korošču.

Po vsem tem se je začel stari avstro-ogrski cesarsko-kraljevi patriotizem prvih let vojne krhati tudi na šolah. Prvič se je to glasno in jasno pokazalo ob dijaškem manifestacijskem sprevodu ob obletnici majniške deklaracije Jugoslovanskega kluba v dunajskem parlamentu 30. maja 1918. Takrat smo se ljubljanski srednješolci zbrali v polnem številu za rimskim zidom na Mirju in šli na pohod po ljubljanskih ulicah. Ne vem več, ali smo imeli transparente in kakšne, zavrno se spominjam samo, da smo po zgledu manifestacij iz prejšnjega stoletja vzklikali gesla v latinščini: Vivat Jugoslovanski klub! Vivat dr. Korošec! Vivat dr. Krek! Pereat dr. Šušteršič! Pereat dr. Lampe" in podobno. Še preden se je sprevod pomaknil od rimskega zidu, nas je nekdo opozoril, da se na koncu ulice zbira ljubljanska policija, ki pa ni intervenirala, temveč nas je le "spremljala" in smo jo tudi mi pustili pri miru. Kdo so bili organizatorji pohoda, nisem nikdar zanesljivo izvedel. Dušan Kermauner je v nekem spisu omenil kot organizatorja Staneta Meliharja z ljubljanske realke, v mojem razredu pa je bil poleg dveh, treh najaktivnejši kot obveščevalec in agitator sošolec Roman Golob. Drugi dogodek, menda spomladi 1918, je bila vožnja cesarice Cite skozi Ljubljano. Ob tej priložnosti je srednješolska mladina stala v dveh vrstah na Kongresnem trgu in spominjam se samo, da so sošolci Golob, Pirc in Kassler ter morda še kdo drug dajali navodilo: "Fantje, fejest vpijte živijo, da bomo prevpili heil dijakov z nemške gimnazije, tako da bo cesarica videla, da smo tukaj Slovenci!"

Druga, manjša in manj vidna demonstracija je bila naperjena proti nemščini in dokumentarnemu jeziku srednjih šol; te so izdajale tiskano letno poročilo samo v nemščini. Ko je razredni starešina ob koncu šolskega leta 1917/1918 delal seznam naročnikov na Jahresbericht de k. und k. I. Staatsgymnasiums, so dijaki soglasno izjavljali: "Samo če bo v slovenščini!"

Duh teh manifestacij se je stopnjeval. Razumljivo je tedaj, da smo še zadnji dve leti vojne (1917 in 1918) v mojem razredu gimnazije v odmoru zapeli ne samo:

*Slovenec sem, tako m'je mati d'jala,
ko me je v zibki pestovala...*

in

*Oj Triglav, moj dom,
kako si krasan...*

temveč tudi:

*Od Urala do Triglava
Krkonosov do Balkana-
tu prebiva majka Slava,
gorostasen je naš dom...*

in da so na silvestrovo 1918 namesto dotedanje

Slovenec i Hrvat

na Tržaškem in v Istri razširili besedilo še na Srbe in peli:

*Tri svetla sada staše
u jedan plamen sjať
kad desnicu si daše
Slovenec, Srb, Hrvat-
za uvijek brat i brat!*

Toda še poleti 1918 so v Mariboru dijaki nemških razredov končevali ulične demonstracije s petjem Die Wacht am Rhein in Deutschland über alles! To se je dogajalo vse do Maistrovega posega.

Vzporedno s tem so prihajale vesti iz Rusije, kjer so se dogodki razvijali od februarske do oktobrske revolucije. Slovenski narod in Slovenec sta od 1918 naprej o tem pisala pod naslovom Homatije v Rusiji. Malokdo se je tako med učenci kakor med učitelji v tem kaj več spoznal. Jasno pa je postajalo vsak mesec bolj, da se bliža vojna h koncu, in sicer s porazom Avstro-Ogrske in Nemčije. Proti koncu oktobra so se že valile z italijanske fronte čez Goriško in Kranjsko množice dezerterjev. Zlom je bil tu. Spremljala ga je vrsta demonstracij in manifestacij po ljubljanskih ulicah. Eden od takih zborov je bil pred ljubljanskim magistratom in na njem so med govori zapeli Hej Slovani. Ni me toliko pretreslo, da se je ta, med vojno prepovedana himna spet razlegala od magistrata vse do Prešernovega spomenika, koliko to, da sem slišal tako od leve kakor od desne neznano besedilo. Oziral sem se na te čudne pevce. Bili so uniformirani češki in slovaški dezerterji, morda tudi poljski ali dalmatinski, peli so vsak po svoje, toda misli, melodija so bile iste.

Pred sodnijo sem naletel - bilo je 28. ali morda 29. oktobra - na drugo skupino demonstrantov, večji del mladine, ki jim je s stopnišča govoril Adolf Ribnikar, eden od takratnih liberalnih voditeljev. Našteval je imena ljudi, ki so "tega dne skozi ta vrata nepovratno zapustili to zgradbo", to so bili vitez Kaltenegger iz predsedstva deželnega sodišča in drugi visoki sodni funkcionarji. Sklenil je govor z vzklikom: "Živela jugoslovanska republika!" Temu je sledilo viharo ploskanje.

Pred domobransko vojašnico na Poljanah pa je na poziv, objavljen v dnevnem tisku, prišla skupina manifestantov pozdravit kakih dvajset srbskih oficirjev, ki so jih pripeljali iz vojnega ujetništva v Gornji Avstriji. Podžupan, odvetnik dr. Karel Triller, je ob koncu nagovorov predlagal manifestantom, da zapojejo srbsko himno Bože pravde. Na njegovo presenečenje te himne nihče ni poznal.

Toda še preden docela zapustimo avstro-ogrsko obdobje, se z nekaj stavki dotaknimo slovenske misli, ki je v tistih časih bila v mnogih ozirih močnejša kakor pa jugoslovanska, kolikor morem presoditi po spominu. To ni čudno. Pravno smo bili Slovenci pod Avstrijo v isti državi kakor Čehi in Poljaki, in ne pod Ogrsko kot Hrvati; bili smo s Čehi, Poljaki in Rusini v istem državnem zboru in iz leta v leto več študirali v Pragi in celo v Krakovu kakor na Dunaju. Vrsta naših profesorjev in odvetnikov ter agronomov se je poročila s Čehinjami in Poljakinjami (tako npr. F. Bradač, V. Mole, R. Turk); zdi se mi, da je bilo takih zakonov celo več kakor pod staro Jugoslavijo s Srbkinjami in Hrvatricami. Neizbrisen vtis je napravila name - takrat še otroka - knjiga župnika Lavtižarja Pri severnih Slovanih, izdana pri Mohorjevi družbi, ki so jo množično prebirali v mestu in na deželi in z njo vsrkavali fragmente iz zgodovine teh narodov. Vedeti je treba, da so knjige Mohorjeve družbe bile in se brale skoraj v vsaki kmečki hiši. Nekoliko manj je bila popularna knjiga istega pisca Pri Jugoslovanih (1912) in zdi se mi,

da je bil nam, Slovencem, tudi manj blizu kakor Pri severnih Slovanih, saj nam je bil videti Krakov veličastnejši ali pa vsaj tako znamenit kakor Zagreb. Prve injekcije slovenske skupnosti mi je dajal oče ob dogajanjih v prvi balkanski vojni. Še se spominjam, kako sem ob kapitulaciji Turkov po hudih bojih pri Skadru in Draču napisal otroško karikaturu Šukri paše, turškega poveljnika v Draču. Mimogrede naj omenim zanimiv detalj, da smo Slovenci liberalnega duha simpatizirali v tej vojni s Srbi in Črnogorci, Slovenci klerikalne vzgoje pa z Bolgari. Slednji so imeli pač nemško dinastijo Koburžanov in so bili s tem bliže habsburški Avstriji kakor pa Srbi in Črnogorci s svojimi kmečkimi in domačimi dinastijami. Biograf dr. Janeza Kreka, profesor Ivan Dolenc, poučeval je na prvi državni gimnaziji in bil stenograf dunajskega parlamenta, je v nekem spisu predal spominu, da je Krek še kot gimnazijec poučeval svoje dijaške tovariše - bolgarščine! Ali je to bil najširši koncept jugoslovanščine?

Če se ne motim, se je že takoj v prvem letu po prvi svetovni vojni obnovil v Ljubljani Ruski krožek, ki je med prvo vojno počival. Obnovila ga je predvojna predsednica dr. Ernestina Jenko. Krožek je imel svojo knjižnico v mali dvorani Mestnega doma v Ljubljani, prav tam, kjer je imel svoje prostore in knjižnico obnovljeni srednješolski Preporod. Dvakrat na teden po dve uri zvečer je Ruski krožek imel tečaj ruščine, h kateremu sem zahajal že od začetka. Učil nas je neki starejši gospod in nas naravnost dresiral v izgovorjavi in celo pomagal s prsti razširiti usta, če kdo ni izgovarjal dovolj odprtega ruskega a ali pa je zategnil vokal po češko. Strogo je pazil na izgovorjavo po znameniti Toussaint - Langescheidtovi metodi in tudi učenje jezika je šlo po isti metodi z analitičnim branjem Puškinove Stotnikove hčere. Ko so leta 1920 ali 1921 prišle v Ljubljano trume ruskih beguncev iz Vranglove armade z družinami in se začasno naselile v barakah pred glavnim kolodvorom ter na gradu, je kmalu prišlo do stikov Ruskega krožka z njimi in do neke vrste sodelovanja z zasebnim knjižničarjem beguncem Rozovim, tako da sem si kmalu izposojal več knjig od Rozova kot od krožka in začel ob večerih pogostoma obiskovati tega knjižničarja nasproti kolodvora. Sčasoma sem bil pri njem tako rekoč kuhan in pečen. Vse te okoliščine, v nemajhni meri tudi otroška šolska leta v Beli krajini in na Notranjskem, kjer je še živa izgovorjava trdega l in y, so prispevale, da so me nepoučeni Rusi šteli za Rusa, ki je dalj časa živel v tujini.

Drugo takšno slovansko shajališče je bilo Društvo prijateljev poljskega naroda (če se ne motim Towarzystwo przyjacielow ludu polskiego): Duštvo je imele tečaj poljščine ob večernih urah na poljanski gimnaziji, ki sem se ga udeleževal tudi jaz; leto pred mano pa se ga je udeleževal tudi Dušan Kermauner. Poučevala je Poljakinja, žena umetnostnega zgodovinarja dr. Vojeslava Moleta, ki je občasno tudi sam prihajal k tem uram, ali pa umetnostni zgodovinar dr. Franc Stele. Oba sta študirala v Krakovu in se tam spoznala; Ela Moletova je zatrjevala, da govori njen mož poljski kakor pravi Poljak. Od njiju sem se nalezél pravega poljskega naglasa, tako da so mi še po vrsti let, ko sem v jugoslovanski mednarodni aktivnosti spet imel opravka s Poljaki, ti zatrjevali, da izgovarjam "doskonale". Toda o mojem besednem zakladu tega niso mogli reči. Mislim, da je k pravemu poljskemu sekanju zlogov pripomoglo tudi poskusno oponašanje našega idrijsko-tolminskega sekanja slovenskih zlogov. Sploh sem na podlagi svojih jezikovnih zapažanj na številnih posvetovanjih prišel do prepričanja, da imamo po vsej Sloveniji raztresene vokale in naglase najrazličnejših slovanskih jezikov in narečij z izjemo češkega in morda slovaškega.² Z drugimi besedami, Slovenec kateregakoli narečja bi se lahko izdajal za kakega drugega Slovana.

Ozrimo se zdaj za kratko le nekaj mesecev nazaj še enkrat k manifestacijskemu pohodu srednješolcev maja 1918 ob obletnici majniške deklaracije. To je bil nekakšen preludij v obnovo predvojne revolucionarne srednješolske organizacije Preporod v prvem ali drugem povojnem šolskem letu (1918-1919 oziroma 1919-1920). Javnosti se je predstavila na svojem prvem občnem zboru v nabito polni veliki dvorani Mestnega doma v Ljubljani. Takšnega zborovanja dijakov sicer po takratnem disciplinskem redu ne bi smelo biti brez odobritve ravnateljev ali proforskega zbora, kar pa tedaj ni nikomur prišlo niti na misel. Revolucionarni val je prešinjalo vso mladino in Preporod so kot nekaj samoumevnega in enotnega priznavali vsi. Prvemu občnemu zboru je predsedoval Zdenko Knez iz ugledne stare slovenske trgovske družine. Drugih govornikov se več ne spominjam. V glavnem je bila sama mladina v starosti od 14. do 20. let. Evocirali so preporodovsko gibanje zadnjih predvojnih let in citirali kot simbol preporodovca Edlicherja, ki je umrl med prvo vojno v nekem taborišču na Češkem. V kasnejših dveh ali treh letih je društvo priredilo še nekaj množično obiskanih predavanj v Mestnem domu, od katerih mi je ostalo v spominu predavanje jadranša Stojana Bajića o razmerah v boljševiški Rusiji, ki je takratnim mladim antikomunistom vendarle nekoliko bolj človeško približalo "boljševiški nestvor". V Jadranu so se zbirali liberalno usmerjeni žerjavovski in kramerjevi študentje mlade, na novo ustanovljene ljubljanske univerze in še danes se čudim, kako se je moglo v tistem okolju zgoditi, da je nekdo tako simpatično govoril o boljševizmu in mnogim - tudi meni - odprl vrata za drugačno gledanje na ta pojav. Skratka, postal sem odprt za vse nazore in mnenja in skozi vse 1919. in 1920. leto obiskoval vse strankarske shode, ki jih je bilo na ducate po raznih dvorinah, od Mestnega doma do hotela Union. Iz male dvorane Mestnega doma, ki jo je imel najeto Preporod, ni bilo težko presedlavati v veliko dvorano na kak politični shod.

S tem se je tudi začela druga prelomnica v mojem življenju. Moj mentor Ivan Albreht, ki je bil nacionalno-revolucionarno usmerjen, je bil po drugi strani izrazito in do dna protidelavski in protisocialističen. Od kod to, mi še danes ni popolnoma jasno. Morda zaradi svojega "kulaškega" rodu. Njegov in moje matere oče je bil trden kmet. Na njegov naslov v Hotedrščici je prihajalo časopisje, označeno s Franc Albreht, posestnik in lesni trgovec. V še prejšnjem stoletju je bil stari oče na liberalni listi izvoljen za župana občine Hotedrščica. Vsekakor je na Ivana po svoje vplivalo okolje pretežno gosposkih otrok na ljubljanski gimnaziji. Množičnih štipendij takrat ni bilo in kmečki otroci, kolikor so le prišli do gimnazije, so po pravilu nosili dolge hlače in so se čutili manjvredne in zapostavljene pred mestnimi otroki v kratkih hlačah, ki so jih nosili vso nižjo gimnazijo. Delavskih otrok pa na teh elitnih šolah tako rekoč ni bilo. V spominu mi je ostalo, da je stric Ivan štel delavce za nižje, "neizobražene", da ne rečem divjaške, in v skladu s tem za take tudi delavske in socialistične organizacije in stranke. Razumljivo je, da je spričo takšnega odnosa štel boljševizem za še desetkrat hujše zlo, in to je prešlo tudi name. V isti koš je dajal tudi Jude in me okužil z antisemitizmom. Kot najhujši greh socialistov in komunistov smo v tem okolju obtoževali železničarski štrajk aprila 1920, češ da je to nož v hrbet Jugoslaviji tik pred oktobrskim koroškim plebiscitom. Mati je bila objokana od ginjenosti, ko smo z dvorišča Kavškove ceste v Šiški z drugimi železničarskimi družinami vred gledali prvi vlak, ki so ga stavkokazi peljali z gorenjskega kolodvora proti Vižmarjem. Mati je izrazila upe za rešitev uboge Jugoslavije, sosedje železničarji pa so usuli potok kletvic in zmerjanja na račun železničarjev stavkokazov. Streli

Koroščeve žandarmerije 20. aprila 1920 na Zaloški cesti v Ljubjani so brez dvoma pognali številne glasovalce proč od Jugoslavije.

Tako sem bil pod protikomunističnim in protižidovskim vplivom skoraj do mature leta 1923, ko so se začele v mojo zavest kapljo za kapljo infiltrirati popolnoma drugačne ideje. Predsedniki Preporoda so bili razmeroma tolerantni in napredni kakor Zdenko Knez, Stane Melihar, Ivan Grahor, Andrej Lasič in jaz, s prvo izjemo Vekoslava Iskre v tem pogledu. Od njih so se razvili v komuniste, mislim, Melihar, Grahor in Lasič. Organizacija Preporod ljubljanskih srednješolcev je imela razne sekcije z rednimi sestanki, med njimi literarno, dramsko in kulturno-znanstveno. Od oseb, ki so se pozneje na kakršenkoli način uveljavile, bi imenoval iz literarne sekcije Srečka Kosovela, Zorano Valenčič in Marjo Borštnik. Iz dramske sekcije Staneta Meliharja, Cirila Debevca, Draga Kristofa in M. Petrovčiča, pozneje s šentjakobskega odra, ter Vladimirja Martelanca. Bistvenega pomena pa je bila kulturno-znanstvena sekcija, ki je na rednih tedenskih sestankih obravnavala politično in socialno problematiko. Na njih so kot predavatelji nastopali nekateri ideologi demokratske stranke (liberalcev) in študentje jadranashi (iz študentskega kluba demokratske stranke). Med njimi so bili najbolj znani Stojan Bajič, Stane Rape in orjunaš Tonja, profesor dr. Anton Melik ter dr. Ivan Lah; nekoč je predaval celo Oton Župančič, vendar je "gospod arhivar" udeležence s svojim stališčem nekoliko razočaral (tema je bila slovenstvo, za katero se je zavzemal Župančič). Najbolj pomembno pa se mi zdi to, da je na sestanke prihajalo tudi po petnjast študentov komunistov iz bivšega akademskega društva Vstajenje in ti so se redno uveljavljali kot glavni diskutantje. To so bili najprej Vladimir Martelanc kot redni član literarne in kulturno-znanstvene sekcije in najaktivnejši diskutant, Dušan Kermauner, Ludvik Mrzel (pod psevdonimom Mervik je pisal v mesečnik Proletarska mladina), dvakrat se je sestanek udeležil Tone Matul in samo enkrat Ciril Štukelj (govoril je o veri). Za razliko od politične modrosti, ki sem jo dotlej prejemal od nacionalističnega Ivana Albrehta, so bili pogledi teh komunistov zame in za marsikaterega drugega prepovedovca resnično pravo odkritje "vesoljnega" značaja. Komunisti so bili v debati vedno prevladujoči in vse se je obrnilo na glavo.

Od vseh naštetih predavateljev in diskutantov komunistov je bil zame daleč najmočnejši in najprodnjejši prav Dušan Kermauner, dve leti starejši od mene in v zadnjih dveh letnikih druge državne (poljske) gimnazije. Po njegovem lastnem priznanju sta mu bila politična očeta Franjo Žgeč iz Ptuja in Viljem Steindley, srednji od treh bratov, ki je študiral medicino. Strmel sem v Kermaunerja z očmi in ušesi. Vsa protidelavska pamet, ki mi jo je vcepil Ivan Albreht, je počasi izpuhtela. Tudi nisem imel poslej z njim nobenega kontakta več vse do 1941, ko je sprejel linijo Osvobodilne fronte. Takoj po prvih sestankih mi je bil Dušan pripravljen posoditi vrsto literature, da bi se v stvari lažje poglobil. Tako Engelsov *Entwicklung des Socialismus*, Marx-Engelsov Komunistični manifest, Boljševiško Rusijo Etienna Antonellija italijanskega veleposlanika v Rusiji, E. Laveleya *Le socialisme contemporain*, neko Skerličevo kritiko Antea Starčevića v pozitivnem smislu in Źzničke uspomene Stjepana Radiča.

To literaturo sem skrbno prebral in razpravljajl s Kermaunerjem o celi vrsti mojih pripomb.

Na valeti ob maturi junija 1923 sem imel na slavnostni večerji v restavraciji Zvezda (v kleti Kazine) poslovilni govor, v katerem sem že na svoj način posebej poudaril misel in vrednote socializma. Govor je navzoči klerikalni profesor Mazovec v svojem sklepnem nagovoru zelo pohvalil. Kak mesec dni pozneje sva

se vsak na svojem maturantskem potovanju srečala v Beogradu s sošolcem Dragom Potočnikom z druge državne gimnazije, takrat gospodarskim sotrudnikom in malo manj gospodarskim urednikom klerikalnega Slovenca, in imela veliko politično diskusijo. Rezultat tega je bil, da sem se z njim septembra ali oktobra 1923 v Delavskem domu v Ljubljani vpisal v Neodvisno delavsko stranko, ki je bila legalna oblika nelegalne Komunistične stranke v Jugoslaviji.

Na tem mestu se moram dotakniti kongresa Zveze jugoslovanskih srednješolskih organizacij poleti istega leta. Njegovo jedro je bila ljubljanska organizacija Preporod, in to zato, ker so tam imeli burno debato o prihodnjem razvoju naše pisave in jezika (cirilica - latinica) in ekavščine. Kongres se je razcepil v dve skupini: prva je bila za ekavščino in latinico, druga za ohranitev ijekavščine in cirilice. Zanimivo je, da so beograjski komunisti s simpatizerji bili v prvi skupini, da pa sva se našla z nacionalistom Vekoslavom Iskro iz našega Primorja v drugi.

Drugi sugestivni akter teh predavanj in diskusij je bil Vladimir Martelanc. Organiziral in vodil je tečaj literature ruskega realizma in po njegovem odhodu v Italijo, menda 1924. leta, sem ga nadaljeval jaz. Kermauner mi je potem še dolgo leta nagajal, da sem vključil v tečaj ruske literature tudi prosvetljenca Lomonosova in Fonvizina. Martelanc se ni nikdar več vrnil med nas, deloval je v Italiji in Rusiji in tam izginil. Nekaj časa je bil tudi urednik na Dunaju izhajajočega biltena Federation Balcanique.

Ludvik Mrzel in Drago Potočnik sta si bila kot predavatelja diametralno nasprotna po formaciji in tematiki. Trboveljčan Mrzel je bil v bistu sociolog, do ušes zakopan v študij družine in socializma, predvsem del Avgusta Bebla in Rusa Petra Kropotkina (Eroberung des Brotes, Gegenseitige Hilfe in der Tier und Menschenwelt), Potočnik pa je bil predvsem ekonomist, geograf in praktičen gospodarstvenik, na čigar pisalni mizi so bile gore borznih in bančnih vesti in poročil. Bil je iz mojega letnika, toda z druge državne ali pa poljsanske gimnazije. V šolskem letu 1923/1924 se je kot slušatelj abiturientskega tečaja odlikoval po poznavanju geografije, zgodovine in ekonomije, tako da ga je ravnatelj Bohm za poživitev predavanj pogostoma pozval, naj pred njim citira kako poglavje.

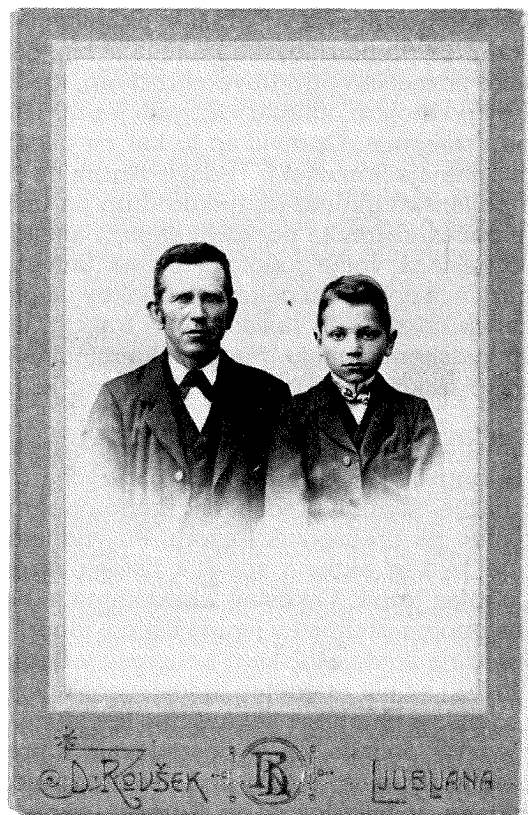
S Francetom Klopčičem sva postala velika prijatelja šele v kasnejših letih. Okrog 1923 do 1924 je bil aktiven v prvi vrsti pri delavski mladini in v stranki. Z njim je zaokrožen krog mojih mentorjev in njihovih pomočnikov.

Mislim, da je bil moj prvi stik z organizacijo delavske mladine (legalnim Sko-jem) na pokrajinski konferenci Zveze delavske mladine v prvi polovici 1924 v Delavskem domu v Ljubljani. Stenografiral sem zapisnik. S konference se prav dobro spominjam točke s poročilom Dušana Kermaunerja o nameri fašistoidne Orjune, da priredi slovesno otvoritev podružnice v Trbovljah. Kermauner je s povzdignjenim glasom apeliral na delavsko mladino, da ne dopusti provokacije, s katero bi se fašisti zakoreninili v Trbovljah, "v trdnjavi boljševizma v Sloveniji". Spominjam se tudi, da je Vlado Kozak prinesel teden dni ali več tednov pred usodnim prvim junijem v Delavski dom v Ljubljani skico plakata, na katerem je pisalo, da naj bo vsak puršenhausa oborožen - ali tako nekako. Prvega junija popoldne sva v Ljubljani s Kermaunerjem v Tivoliju pričakovala prvih vesti iz Trbovelj. France Klopčič je bil kot glavni organizator na kraju spopada, ki je izzval silno reakcijo po vsej državi in je pomenil smrtni udarec Orjuni. Prva vest je prišla od strojevodje Čapelnika, ki je pripeljal brzovlak v Ljubljano in so se mu uniformirani orjunaši posedli na tir pred lokomotivo, da bi ga prisilili, da počaka na prevoz ranjenih orjunašev v Ljubljano; a Čapelnik jim je zagrozil z lopato in jih odgnal s tira ter odpeljal vlak v Ljubljano.

Čeprav nisem bil več srednješolec, temveč slušatelj abiturientskega tečaja Trgovske akademije v Ljubljani in prvega letnika Ekonomske komercialne visoke šole v Zagrebu, sem še vedno ostal aktiven v ljubljanskem novem Preporodu. Tam smo organizirali ilegalno komunistično frakcijo. Njeni člani so bili poleg Potočnika še Ludvik Mrzel, Vlado Kozak, Lojze Kocmur - oba iz druge državne gimnazije, Rudolf Kresal in Ciril Hočevnar - ne vem več s katere šole, Trboveljčani učiteljsčniki Salezin, Mehora in Pirc ter Miran Deržaj (psevdonom Peter Donat). Dušan Kermauner je bil tisto leto na študijah na berlinski univerzi. Frakcija v Preporodu se je kar prepletala s Štrajzlovim krožkom, o katerem njegov duhovni oče Vlado Kozak piše v Kozaških pričevanjih, ne da bi vsaj omenil frakcijo v Preporodu. Ta preporodovska frakcija je bila dokaj aktivna, vendar ne istovetna z nekoliko poznejšim Štrajzlovim krožkom, kjer si je Štrajzl (Kozak) lastil komando. Nekoč po mojem odhodu v Zagreb jeseni 1924 so sklenili, da se lotijo akcije za njeno razširjanje. Opravili so jo kar na ulicah pred gimnazijami med odhajajočimi in prihajajočimi dijaki. Tedaj je Kozak na cesti odkril in pripeljal Borisa Kidriča s poljanske gimnazije, nekdo drug pa učiteljsčnika Edvarda Kardelja. Frakcija je počasi razpadla po veliki denunciantski akciji srednješolca Vekoslava Iskre, poznejšega vodje jugofašistov na univerzi, in se končala z izključitvami z gimnazij in s pobegom nekaterih dijakov na gimnazijo v Karlovac.

Edini tiskani stavek, ki sem ga zasledil o tej frakciji, je bil v članku Ivana Krefta o Slovenskem ljudskem gibanju "Mariborska mladina je vzdrževala stike z zelo aktivno skojevsko frakcijo Preporoda v Ljubljani, ki jo je formiral Stane Krašovec."

V tej zvezi naj omenim, da je po nekaj letih enotne srednješolske organizacije Preporod bila ustanovljena še katoliška organizacija Razor. Ko sem bil v osmem razredu gimnazije, sem bil predsednik Preporoda, moj sošolec iz istega razreda Bogomil Remec pa predsednik Razora. Po čudnem naključju sva oba predsednika edina še živa in aktivna sošolca tistega razreda - eden aktiven akademik, drugi upokojen jezuit. Vekoslav Iskra, ki me je nasledil kot predsednik Preporoda, je postopoma prehajal v jugofašistični tabor. Po maturi 1923 sva oba zastopala Preporod na srednješolskem kongresu v Beogradu. Tam je prišlo do pretepa med tistimi, ki so bili za enoten jugoslovanski jezik z ekavščino in latinico, in tistimi, ki so bili za ohranitev ijekavščine in cirilice. Kongres je bil tako buren, da je rektor pozval policijo, da je posredovala v pretepu na univerzi in napravila red. Politika je poročala o tem pod velikim naslovom. Po vsem tem smo pri večerji vendarle sedeli složno pri Ruskem caru na Kalemegdanu in najvidnejši komunist med nami, Marković, je imel pogum, da je na koncu zdravice zaklical: "Živeo treći internacional!" To mu je Iskra v svojem poročilu v Ljubljani posebej zameril. Nepozabno pa mi je ostala v spominu nova verzija pesmi "Tamo daleko/daleko kraj mora/tamo je selo moje/tamo je Srbija", na večerji so jo peli takole: "Tamo daleko/daleko kraj mora/tamo je crvena Moskva/tamo je Rusija/tamo su Lenjin in Trocki/tamo je ljubav moja!"

Franc Albreht st., oče Ivanke, in Ivan Albreht, okoli 1903

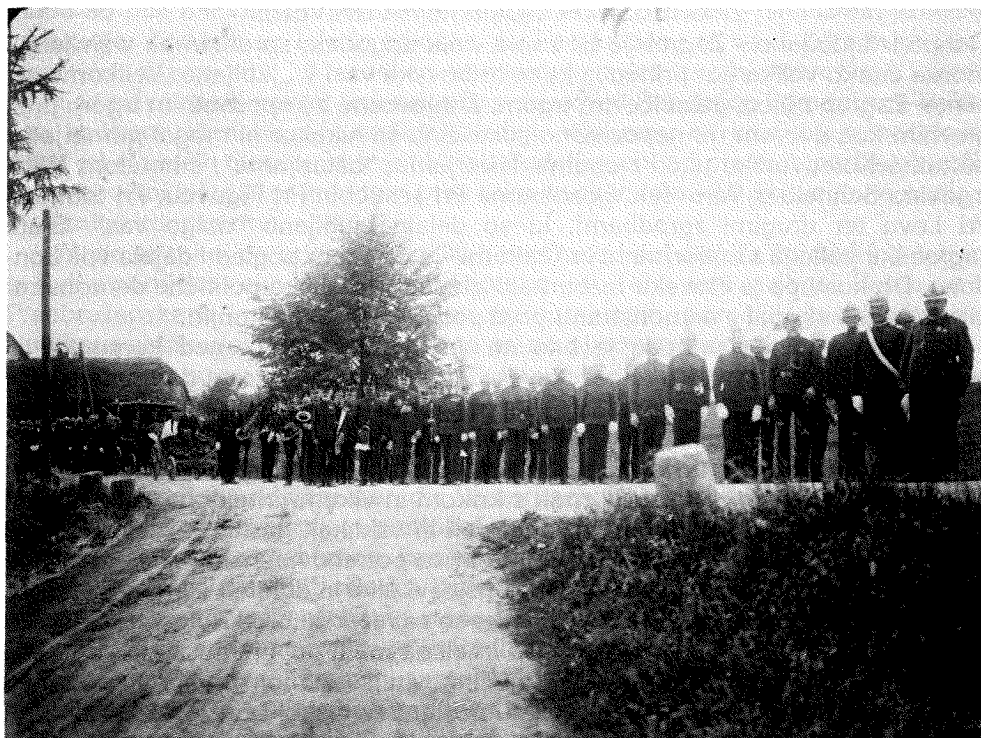
Krašovčevi na Raki pri Krškem, 1912,
od leve proti desni: Stane, Ivan,
mati Ivanka, Vinko, Sonja

Krašovec v Ljubljani, 1914,
od leve proti desni: mati Ivanka,
Vinko, Sonja, Stane in Ivan,
zadaj stoji oče Ivan

Ivanka in Franc Albreht, umrl 1915(16) v Sibiriji,
v Skobelovu, vojni ujetnik

Pogreb Ivana Krašovca pri Treh Farah pri Metliki, 28. maja 1914

1. državna gimnazija, matura, verjetno 1923

ZAGREBSKO OBDOBJE NA UNIVERZI

Odhod iz Ljubljane v Zagreb je bil zame velik dogodek, sprememba v življenju, morda enako velika kot prihod iz kake hribovske vasi v Ljubljano. Velikomestni center Zagreb z Illico, Jelačićevim trgom, Zrinjcem, z impozantnim trgom pred glavnim kolodvorom ter neposredno sosesčino se nikakor ni mogel primerjati s takratno Kolodvorsko ulico z obema Tišlerjema, "oštarijama", s hotelom Milič, trgovino Schneider-Verovšek, gostilnama Pri šestici in Pri Figovcu, Pri Slonu in Pri Levu ter drugimi zgradbami, ki so delale Ljubljano "dolgo vas". Stara zagrebska policija z uniformami in "čakami" je v nekem pogledu dajala vtis Londona. Do kosti pa je človeka razburkalo gledati zagrebske politične demonstracije in bežati skupaj z demonstranti pred policaji peš in na konjih.

V času mojega prihoda je bilo na višku zavezništvo med komunisti in radičevci ter frankovci. Tako rekoč ves Zagreb je bil na strani demonstrantov; policisti na križiščih so se umaknili na pločnike in mirno čakali okrepitev. Demonstracije so se začele tako, da so bili ob določeni uri, navadno ob šestih ali sedmih zvečer, naši aktivisti iz sindikatov in z univerze zbrani na vseh vogalih Jelačićevega trga in so na dani znak s krikom in vikom pritekli na začetek Illice ter se odtod strnjeno pomikali po njej, peli in vzklikali gesla. Policisti so imeli kasarno daleč zadaj, v smeri Maksimira, in so potrebovali nekaj časa, da so se oblekli, opasali in se uredili, stekli po Jurišičevi ulici in dohiteli demonstrante, ki so bili že daleč naprej na lličkem trgu, kjer so se razpršili proti Rokovemu groblju in Radničkemu dolu. Demonstrantje so imeli najmanj pol ure časa, da so izvedli svoj politični program. Najhujše in najučinkovitejše demonstracije, kar sem jih videl, pa so bile na dan umora hrvaških poslancev v skupščini v Beogradu, 20. junija 1928. "Maršruta" ni bila več tradicionalna na Jelačičevem trgu po Illici, temveč od Zrinjevca na Jelačičev trg in Illico, trikrat ali petkrat večje demonstracije od tedanjih najbolj množičnih, kar jih je menda kdaj Zagreb doživel; množica demonstrantov s hrvaškimi zastavami je bila videti kot pošastni vihar na morju. Policija je kar izginila v veže. Po eni od mnogih takih demonstracijah se je med študenti raznesla vest, da je medicinec Joža Potrč hudo ranjen. V resnici so ga s puškinim kopitom udarili po glavi, tako da je kakih štirinajst dni hodil z obvezanim čelom. Med demonstracijami me je nekoč zgrabil detektiv v civilu od zadaj za ovratnik v trenutku, ko sem zavpil: "Dolje policija!" Toda ob koncu demonstracij me je po kratkem prerekanju izpustil.

Prav tako me je zaneslo in navdušilo politično in prosvetno delo zagrebskega kluba študentov marksistov na univerzi. Klub je imel redne članske sestanke, na katere je prihajalo najmanj petdeset ali več študentov. Tam so imeli predavanja z diskusijo najvišji voditelji takrat še legalne delavske stranke, ki pa je po prvojunijskih dogodkih v Trbovljah leta 1924 postala ilegalna oziroma je prešla v komunistično. Med drugimi so nam predavali Pavle Gregorić, Ante Cilića, Djuro Cvijić, Miroslav Krleža in še dva ali trije, katerih imen se ne spominjam več. Krleža je nekoč predaval v nabitro polni predavalnici ljudske univerze, a je po kakih 15 minutah prekinil predavanje z opravičilom, da mu je slabo, in odšel, ne da bi kdo iz publike protestiral. Nam v klubu je dejal, da mu je postalo slabo, ko je videl pred seboj toliko "zagrebačkih milostivica". Drugič, ko je predaval o svojem potovanju v Rusijo, je čez kako uro napravil odmor in pozval tiste, ki ne nameravajo ostati do konca, naj zapustijo dvorano zdaj, saj bo govoril še najmanj eno uro. In nihče ni odšel. Podobno je bilo, ko je Stjepan Radić v veliki dvorani Glasbenega zavoda predaval o svojem potovanju v Moskvo: govoril je nepretrgoma najmanj dve uri in brez beležk, ne da bi kdo odšel iz dvorane. Teme

kluba so bile nacionalno vprašanje v Jugoslaviji, problemi leninizma, kmečko vprašanje. Toda to so bile le splošne dnevno-politične teme, medtem ko je za teoretično znanje klub bil razdeljen na osem do deset študijskih krožkov, katerih člani so se sestajali enkrat tedensko in predelovali Početnico komunizma Buharina in Preobraženskega v razširjeni izdaji. Vsakemu od krožkov je načeloval eden od starejših članov, ki je bil hkrati dodeljen eni od mestnih partijskih celic kot prosvetni inštruktor in je tam prav tako vodil in tolmačil diskusijo na podlagi Početnice komunizma.

Mene so takoj po prihodu dodelili k enemu od pol ducata študijskih krožkov in tudi v partijsko celico pri sindikatu natakarev. Tako sem razlagal Buharina in Preobraženskega in pomagal tudi pri raznih sklepih, poročilih in odločitvah v sindikatu natakarev, še prav posebno pa na njihovem kongresu v Zagrebu leta 1925. Na kongresu je nastopil kot predstavnik dunajske centrale Mednarodne unije natakarev neki Bellini. Prevedel sem njegov govor iz nemščine v hrvaščino in dodal mimogrede nekaj pripomb k Bellinijevim reformističnim stališčem, predvsem pa k njegovi krilatici: "Mi smo nosilci socializma, ne pa partija. - Die Partaien kommen und vergehen die Gewerkschaften bleiben aber stehen."

Pisal sem tudi zapisnik in pretipkal stenogram razprav na kongresu. Tako se je potem še zvrstilo plenumov, kongresov in posvetovanj ves čas od moje mature do osvoboditve 1945. Bodisi Dušan Kermauner, bodisi jaz sva morala kot edina komunista, večša debatne stenografije, pisati vse vrste zapisnikov, radijskih poročil in podobno, tako da je Radivoj Davidović-Kepa zložil meni na čast pesmico po tisti znani katoliški, samo da se je glasila "Kuge, gladi i rata - i stenografskog zanata, spasi nas Gospode."

V moje zagrebško obdobje in zapisnikarstvo spada tudi udeležba na tretjem kongresu Skoja, bil sem zapisnikar in stenograf, ki je bil v najstrožji ilegalnosti poleti 1926 v Kotljah na jugoslovanskem Koroškem. Kongres je bil demonstracija organizacijske in konspirativne sposobnosti vodstva Skoja in delegati so posebej poudarili, da je partijski kongres v istem času moral biti v tujini, v Nemčiji, medtem ko so vse priprave na skojevski kongres, všteti prihod mednarodnih funkcionarjev in njegovo večdnevno trajanje, bile doma v Jugoslaviji. Komunistično partijo Jugoslavije je na kongresu zastopal Sima Marković, Komunistično internacionalo mladih pa Gorkić. Delegate in goste je pripeljala posebna skupina iz več smeri z različnih železniških postaj, bodisi iz Zagreba, bodisi iz Ljubljane. Bil sem v skupinici, ki sta jo v silnih vijugah čez drn in strn vodila Ivan Grahor in Ludvik Mrzel. Treba je bilo izbrati poti, ki ne bi zbujale posebne pozornosti, čeprav so po njih hodili kmetje ali delavci le nekajkrat na več mesecev. Ko smo v Kotljah pri Guštajnu stopili v mlin na osamljenem kraju in se povzpeli na podstrešje, se nam je odprl nenavaden prizor: nekaj ducatov moških v narobe obrnjenih oblekah, navzven štrlečih žepih in ovratnikih - da se na mlinskem podstrešju obleka ne bi preveč zaprašila in zbujala po vasi in mestu neljube pozornosti.

Bilo je ravno pred kosilom in vsak udeleženec je dobil krožnik juhe. Nekdo nas je opozoril, da je na tukajšnjih kmetijah "župa" glavna jed oziroma da ne bomo dobili nič drugega ter da bi bilo treba poskrbeti bodisi za dodatek bodisi za nadomestek. "Leba i sira!" je zaklica Sima Marković. Pa so že popoldne prinesli nekaj košar ali jerbasov kruha, sira, šunke in salame. To se je zgodilo čudovito hitro, če pomislimo, da se ni smelo kupovati v bližnji okolici, temveč zaradi konspiracije v oddaljenih krajih, kakor sta Mežica, Črna ipd. Za utišanje in kamuflažo je mlin med kongresom delal tako rekoč noč in dan, da se ne bi

slišalo glasno govorjenje s podstrešja in še posebej ne referati in diskusije v srbohrvaščini in madžarščini ter makedonščini. Ni se namreč moglo naprej predvideti, kdaj bo kak kmet pripeljal žito v mlin. Mlinarjeva žena ali kdo drug iz družine je kar naprej grabila seno in tako stražila pred nezaželenimi obiskovalci in mimoidočimi. Naj kot zanimivost navedem, da je Ludvika Mrzela tako impresionirala prava madžarska izgovorjava vojvodinskih pokrajin, da je še nekaj mesecev potem ponavljal po madžarskem delegatu besede Banat, Bačka, Baranja. Referat o svetovnem političnem položaju je podal Gorkić, o položaju v Jugoslaviji pa Sima Marković. Vsi referati z diskusijo vred so po mojem mnenju dosegljivi v zgodovinskih arhivih v Jugoslaviji, kamor so bili poslani iz Moskve po drugi svetovni vojni, in jih tu ne bi ponavljal.

Dokler sem bil še v Ljubljani, je bilo mogoče biti član stranke in Skoja obnem. V Zagrebu tega niso dopuščali, moral si se odločiti ali za eno ali za drugo. Mene so dodelili najprej strankini celici, toda ker sem se čutil bližjega mladini, sem si čez leto ali dve izposloval prestop v zagrebški Skoj. V celici sem bil prosvetni inštruktor, sekretar je bil Matija Matok-Vražič, pokrajinski sekretar za Hrvaško Marjan Hubeny. Na prvi konferenci zagrebške organizacije sem spoznal simpatičnega in borbenega Jagića; ubit je bil ob samoborskem vdoru. Dva sekretarja sta bila policijska zaupnika in po čudnem naključju sem pri tem ostal neprizadet. Verjetno sta (eden je bil "seljak") imela tudi vsak svoje posebne račune.

V letih od 1924 do 1926 in 1927 je bilo v Zagrebu precej slovenskih študentov, ker v Ljubljani ni bilo ustreznih fakultet ali pa so bile nepopolne, tako medicina, agronomija in gozdarstvo. Najpopularnejši med njimi in tudi med študenti svoje fakultete je bil Jože Potrč. Kakor je bil v Ljubljani znanstveno in teoretično številka ena Dušan Kermauner, tako je bil - predvsem med slovenskimi študenti - v Zagrebu etično in politično številka ena brez dvoma Jože Potrč. Tudi on se je razvil deloma pod vplivom Franca Žgeča. S Potrčem sva takoj postala nerazdružljiva prijatelja. Oba sva bila člana Komunistične partije Jugoslavije in kluba študentov marksistov, oba sva se sestajala pri študentu ekonomije Benu Habjaniču, takrat še privatnem nameščencu. Habjanič je delal v odboru Saveza privatnih namještenika v Zagrebu in je bil v stalnem stiku z Dušanom Grkovićem, vodjo partijske frakcije v SPN (leta 1941 je bil ustreljen kot prvi talec v Kerestincu). Habjanič je v sporazumu s Potrčem in menoj imel nekaj predavanj v slovenskem študentskem društvu Triglav, jaz pa sem predaval enkrat o kitajski revoluciji. (Takrat smo bili komunisti še v enotni fronti s Čankajškom.) Oba s Potrčem sta bila aktivna v terenskih enotah Komunistične partije Jugoslavije v Zagrebu. Tako sem delal v celici tovarne olja z Mirkom Bukovcem, preden je bil aretiran in obsojen na deset let. Pozneje sem ga "dohitel" v zaporu v Sremski Mitrovici, enako Vuleta Špeharja. Vrsto drugih iz kluba, kakor Marijana Hubenja, sem pozneje našel bodisi na Visu bodisi v osvobojenem Beogradu. Tako so se naša poznanstva prepletala po dolgem in počez Jugoslavije.

Moje sedemletno bivanje v Zagrebu, od 1924 do 1930, pa ni pomenilo prekinitev stikov, dela in zanimanja za Slovenijo. To je bilo zlasti aktivno ob strnjениh praznikih in dopustih. Slednji so takrat trajali v prvem letu službe samo 7 dni in kasneje 14 dni. Moja prva pot v Ljubljani je bila vsakokrat k Dušanu Kermaunerju, ki je stanoval na Rimski cesti 12, šele potem k svojcem; po letu 1931 pa k Cirilu Štuklju v Delavski zbornici kot glavnemu in odgovornemu uredniku socialdemokratskega časopisa Svoboda in uredniku mojega prevoda Borchardtove priredbe Kapitala ter k Bratku Kreftu, izdajatelju takrat ustanovljenega časopisa

Književnost. To niso bila več leta naše frakcije v Preporodu, kajti po letih 1925/1926 je prišla druga garnitura: brata Ivan in Bratko Kreft, Stane Melihar, Katja in Rado Delak, Jože Dolenc, ekipa Novega odra in še nekateri drugi. Njihova aktivnost se je v raznih oblikah raztegnila tudi v obdobje šestojanuarske diktature.

Takrat je na univerzi nastopila tudi povsem nova generacija komunistov, Boris Zihelj, Ante Novak, Tone Tomšič, Boris in Sergej Kraigher, ki ji zaradi robijaštva v Mitrovški kaznilnici od 1936 do 1939 nisem mogel pripadati. To obdobje je deloma popisano v spominih Franceta Klopčiča v Desetletjih preizkušenj, Vlada Kozaka v Kozaških pričevanjih in Ivana Krefta v spornih Spopadih.

MOJA SLUŽBA V KAPITALISTIČNIH PODJETJIH

O tem bi najmanj razpravljal in pisal, in to iz razlogov, ki sem jih uvodoma navedel v prejšnjem poglavju, če ne bi bil prepričan, da se dajo prav zadeve iz podjetij primerjati z našo sedanjo situacijo, in sicer tako v pozitivnem smislu v prid današnjega stanja in metod kot tudi v njihovo škodo. Tako bi navedel svoje izkušnje iz štirih podjetij, v katerih sem služil v predvojni Jugoslaviji, dveh velikih obratov in dveh malih. Od velikih je bilo eno vzorno (multinacionalna ameriškega porekla), drugo pa s klasičnimi slabostmi velepodjetij nerazvitih dežel, od malih pa eno vzorno z velikimi plačami in dobičkom.

Slušatelji Ekonomsko-komercialne visoke šole, ki sem jo obiskoval tudi jaz, so po tradiciji vstopali v službo nekaj let pred diplomo. Zame je bilo jasno, da državne službe ne bom mogel dobiti, ker sem bil kompromitiran v procesu Moše Pijadeja leta 1924 kot komunist. Hkrati s policijskim vdorom v tiskarno ilegalnega lista Komunist leta 1924, ki ga je urejal Moša Pijade, je bil vdor tudi v organizacijo Rdeče pomoči, pri kateri sem bil član pokrajinskega odbora, Ivan Bukovnik iz Jugoslovanske tiskarne (klerikalne) pa predsednik. Spomladi so bili funkcionarji Rdeče pomoči aretirani, razen tistih, ki so kakor jaz po naključju ušli aretaciji. Nekega dne me je pred Delavskim domom v Ljubljani srečala mati, prav ko sem zapuščal Dom, in me obvestila, da me je iskala policija ter posvarila, naj nikar ne hodim domov. Vrnil sem se v Delavski dom k Cirilu Štuklju, takrat pokrajinskemu sekretarju ilegalne Komunistične partije Jugoslavije za Slovenijo, in Ivanu Bukovniku, članu Rdeče pomoči, in se posvetoval z njima. Oba sta menila, da bo proces najbrž v jeseni in da bodo vsi obtoženci Rdeče pomoči oproščeni ter da se ne splača izgubljati časa v preiskovalnem zaporu. Izginem naj v Zagreb, poslušam predavanja na Ekonomski visoki šoli in se povsod prijavljam z imenom Slovenčevega gospodarskega urednika Potočnika, katerega indeks sem nosil na podpisovanje frekvenc. Tako sem tudi ravnal in šlo je dokaj lahko. Štirikrat ali petkrat sem medtem prišel na kratek obisk v Ljubljano k materi in vsakokrat jo je pet ali šest ur po mojem prihodu že obiskal detektiv; imeli so obveščevalko v hiši. Pri zadnjem obisku sem za las ušel. Sedeč sredi sobe pri mizi sem skozi zaveso opazil pred oknom močnejšega moškega, ki je šel mimo tako blizu okna, da je očitno bil namenjen k nam. Skočil sem k oknu in prisluhnil. Ko sem zaslisl trkanje na vrata, sem skočil skozi pritrlično okno na cesto in stekel okrog hiše v klet. Mati je detektivu odgovorila: "Da, zdaj je pa doma." "Ali grem lahko noter v sobo?" mati je privolila, a mene že ni bilo nikjer več. Izgovorila se je, da je pozabila, da sem se namenil v mesto h krojaču, njej neznanemu, ki dela ceneje.

Po končanem sodnem procesu v jeseni sem se pojavil v Zagrebu spet kot Krašovec in bil čez nekaj dni aretiran ter odpeljan v spremstvu iz Zagreba v

Ljubljano na policijo. Tam mi je politični referent Kokalj pojasnil, da sem sicer oproščen, ampak zapisan v evidenci protidržavnih elementov ter da me bodo nadzorovali. S tem je bilo jasno, da z državno službo ne bo nič, zato sem se začel ozirati po privatni. Priložnost se je kmalu pokazala. Kolega s fakultete, ki je imel že več kot pol leta službe pri ameriški svetovni firmi Vacuum Oil Company, zagrebški centrali za Jugoslavijo, Bolgarijo in Romunijo, me je opozoril, da imajo tam prosto mesto komercialnega referenta za Jugoslavijo, ter me povezal z ustreznim referentom. Po predpisani administrativni proceduri in zaslišanju referenc sem 1. aprila 1927 začel delati v tem svetovnem koncernu in ostal tam v službi štiri leta.

V prvi službi sem se naučil silno veliko, a predvsem, tega, da je treba v gošpodarstvu in predvsem v trgovini delati brez birokracije, čeprav je družba imela na ducate pravilnikov, okrožnic ipd. Za vse življenje sem si zapomnil pridigo, ki mi jo je napravil glavni direktor Horvat, ko me je vprašal, kako je s ponudbo olja za neko veliko lesnoindustrijsko podjetje. Z mojim odgovorom, da sem napisal in oddal ponudbo, je bil skrajno nezadovoljen, da ne rečem, besen. "Vaša stvar ni samo, da napišete ponudbo, vi morate gledati, da gre ponudba s poštnega oddelka isti dan naprej, da to ponudbo dobi v roke direktor in kako jo sprejme ter ali bo podpisal naročilo. Če ga ne, takoj pošljite k njemu našega zastopnika in tehničnega referenta, nazadnje pa po določenem času spet vprašate o rezultatih." Odslej sem se držal tega duha, da se je namreč treba zanimati za rezultat, za sklenitev kupčije, ne pa samo za administrativno proceduro. V nekaj mesecih sem že doživel napredovanje v samostojnega referenta za sodelovanje s tovarnami strojev, potem ko je naš glavni direktor po vrnitvi z nekega potovanja ugotovil, da sem edini človek v oddelku, ki skrbi za kupčije, medtem ko so vsi drugi navadni pisarji.

Druga novost oziroma odkritje in izkušnja zame je bil uradni in občevalni jezik v družbi. Medtem ko se je v Ljubljani v vseh podjetjih govorilo slovensko ali mestoma srbohrvaško, je bil v Zagrebu uradni ali občevalni jezik v večini industrijskih podjetij nemščina. Tako bolj ali manj enako tudi v Vacuum Oil. Tu morda še s to razliko, da je bila vsa dokumentacija angleška, pa tudi ogovarjanje nameščencev; uradniki smo bili ali mister ali miss ali mrs. Angleščina v administraciji (v dokumentaciji in arhivu) je bila pač zaradi enotne svetovne ureditve, nemščina pa zato, ker je bila večina uradnikov bivših avstroogrskih oficirjev ali pa judovskega rodu, ki je kot občevalni jezik večji del uporabljala nemščino. Postopoma, leto za letom, se je z doraščanjem mladine bolj in bolj uveljavljala hrvaščina. V takih razmerah sem se dodobra izuril v nemščini, za katero celih osem let gimnazijskega šolskega pouka brez praktične konverzacije in prevajanja ni bilo dovolj. Angleško in francosko sem obvladal že pred nastopom službe, obojega sem se naučil kot samouk po nemških Toussaint-Langenscheitovi metodi in se pri tem izpopolnjeval tudi v nemščini. Prava jezikovna zmeda je bila ob občasnih konferencah s potujočimi zastopniki, od katerih nekateri niso znali nemščine prav nič, po drugi strani pa člani direkcije niso znali kaj prida srbohrvaščine, dva ali trije med njimi nič.

Oktobra 1928 sem diplomiral, januarja 1931 pa sem izstopil iz družbe Vacuum Oil, in to pravzaprav iz principialne užaljenosti. Poleti 1930 sem namreč nastopil odsluženje vojaškega roka in bil po štirih dneh vrnjen v civil zaradi pretesnih prsi. Takoj sem zaprosil za ponovno namestitev pri tem podjetju, saj sem moral službo prekiniti zaradi vojaščine, in bil takoj sprejet, toda po birokratizmu te svetovne družbe brez upoštevanja moje dotedanje prakse kot novopečeni

uradnik, tako da se mi je službeni staž začel računati znova od začetka. Tako tudi nisem mogel dobiti v pravilniku določenih štirinajst dni dopusta v letu 1930, temveč samo teden dni. To se mi je tako zamerilo, da se nisem mogel potolažiti z načelom "predpis je predpis", temveč sem inseriral in se odzval povabilu podjetja Destilacija drva D. D. Teslić iz Bosne na pogovor. Plača in druge ugodnosti so bile zelo visoke, tako da sem službo sprejel. Tako sem januarja 1931 postal tajnik tehničnega direktorja in ostal v podjetju eno leto.

Destilacija drva v Tesliću - sredi med Banja Luko in Dobojem - je bilo veliko industrijsko podjetje, ustanovljeno še v prejšnjem stoletju v avstrijskih časih (menda leta 1896), z več oddelki, med katerimi so bili največji kemični obrat suhe destilacije s 4.000 delavci pa žaga in rudnik premoga. Spadal je v koncern Prve hrvatske štedionice ob soudeležbi angleškega kapitala in podjetje se je v času mojega službovanja imenovalo Englesko-jugoslovenska destilacija drva D. D. Delitvi kapitala je ustrezala tudi razdelitev dokaj novega vodstva: glavni direktor inž. Kovačević je bil predstavnik Prve hrvatske štedionice, računovodstvo in upravo je vodil direktor Kemmler iz Berlina, Prus, tehnični direktor je bil inž. Scheubel iz Münchna. Prva dva na eni strani in tretji na drugi so bili v medsebojno napetih odnosih. Med njimi sta nihala direktor prodaje Voljavec in direktor žage Ninčić. Za razliko od strogo disciplinirane, enotne in reglementirane administracije, kakor je bila v družbi Vacuum Oil, je bilo v Destilaciji vse razcepljeno in vsi so bili drug proti drugemu. V osnovi sta bila dva tabora: direktor Kemmler je imel okrog sebe uradnike, ki so se ob nedeljah sestajali v njegovem stanovanju kakor v javni kavarni in pretresali tovarniške tehnične in komercialne zadeve. V njegov krog so spadali tudi trije inženirji, ki so trdno držali vajeti tovarne v svojih rokah. Glavni direktor Kovačević je kako leto dni prej namestil Scheubla kot tehničnega direktorja in svojega zaupnika, ta pa je potreboval mene kot svojega zaupnega tajnika. Denar za vožnje iz Zagreba in na Dunaj so zapravljali na debelo. Ko sem malo po prihodu v podjetje videl situacijo, se nisem dobro počutil, zlasti ne po tako vzornem začetku v ameriški družbi, in sem kmalu sklenil ob prvi priložnosti preseliti se drugam. To se je zgodilo čez leto dni. Vendar sem se od obeh Nemcev, Prusa in Bavarca, zelo veliko naučil iz teorije in prakse organizacije podjetja, in to v zelo kratkem času in v tem za jugoslovanske razmere zares ogromnem industrijskem kombinatu. Kemmler je odlično uredil tovarniško računovodstvo in evidenco in je vsaj v računovodstvu ustvaril visoko stopnjo analitičnosti in preglednost. Scheubel pa je poskušal uvesti svoj model evidence in racionalizacije, vendar ni prodril proti Kemmlerju. Scheubel je imel nekaj znancev strokovnjakov v Avstriji in Nemčiji in jih pridno angažiral, pa tudi plačeval za nove eksperimente, ki so bili za tovarno kritično potrebni. Bila je zgrajena konec prejšnjega stoletja in je zaradi tega močno zaostala za medtem nastalo sintetično produkcijo snovi kakor, npr. acetona, očetne kisline, formaldehida itd. Tovarne, zgrajene štirideset let pozneje v Nemčiji, Ameriki in Japoniki, so bile tudi daleč cenejše. Glavna Scheublova naloga naj bi bilo iskanje novih cenejših postopkov in produktov iz destilatov. Toda zaradi že omenjenih razprtij med direktorji in inženirji je bil njegov uspeh majhen. Poleg tega se mi je zdelo, da ustrezno delo pri racionalizaciji in inovacijah zavira prevladujoči duh megalomanije, zvez in razpisništva v pisarni oziroma v "direkciji". Direktorji in njihovi pomočniki ter glavni zaupniki so imeli v primerjavi z drugimi podjetji na Hrvaškem silno visoke plače, brezplačno stanovanje, razsvetljavo in kurjavo in so se zelo radi vozarili s službenimi avtomobili v Zagreb in nazaj, prirejali čajanke in zakuske; vse to je bilo v ostrem nasprotju s silno bednimi mezdami zaposlenih

delavcev. Med neko mezdno akcijo so bile med direkcijo in delavskimi zastopniki pogajanja o znižanju prejemkov. Kar nekaj ur so presedeli zaradi odločitve, ali bo neka kategorija delavcev prejemala na uro deset ali pa samo pet par manj. Bilo je v času prvega leta diktature kralja Aleksandra in predsednika vlade generala Pere Živkovića in na kakšen resnejši odpor, štrajk in podobno si nihče ni upal misliti, zlasti ker je bil obrat v središču takrat najbolj "državotvornega" prebivalstva, namreč bosenskih Srbov, in je velik del delavcev bilo polkmetov. Tako sem na marsikaterem področju bil priča problemov, nisem pa mogel biti priča rešitev, zlasti ne takih, ki bi vodile k višji rentabilnosti in produktivnosti. Prek oglasa sem dobil svojo tretjo službo januarja 1932 v tovarni tehničnega olja Hrovat in Comp. v Ljubljani. Tovarna je predelovala domače in uvoženo laneno in ricinovo seme v olje in firneže. To je bila razmeroma majhna tovarna s kakih 30 ali 40 delavci in nameščenci in jaz sem bil zaposlen kot prodajni korespondent za olje in predvsem firneže za domače trgovine v Jugoslaviji in za izvoz lanenih tropin ali pogač v Avstrijo, Nemčijo in Holandijo ter za uvoz lanenega semena, največ iz Argentine, in ricinusovega semena iz Indije in Rusije.

Čeprav je bilo to podjetje majhno, je delalo z razmeroma visokim dobičkom in - to mi je bil največji nauk za primerjavo z današnjo prakso v samoupravnih podjetjih - ni bilo tako rekoč nikakršnih "službenih" in "študijskih" potovanj. Vse to je vse štiri leta moje prisotnosti opravljal lastnik sam v svoji ljubljanski pisarni po telefonu. Bili smo v poslovni zvezi z vrsto agentov oziroma agencij v Trstu, na Dunaju, v Londonu in še kje, razglasili smo, da imamo nov vagon ali nove vagone tropin, in jih prodali po telefonu najboljšemu ponudniku. Tak je bil postopek tudi z nakupom surovin, to je lanenega in ricinusovega semena. V enem popoldnevu sta bila opravljena prodaja in nakup, pogostoma celo v pol ure, in posel je bil opravljen z dobičkom brez predstavništev in brez vsakršnih potovanj. Danes pa morajo naša samoupravna podjetja imeti zunaj kar velika predstavništva, ki vzdržujejo tudi otroke in strice in tete in neredko poslujejo z izgubo. Hrovatovo podjetje je plačevalo delavcem in nameščencem razmeroma visoke plače in mezde in vendarle poslovalo redno z dobičkom, celo med veliko krizo 1932/1935.

Kakor omenjam na drugem mestu, sem bil 25. januarja 1936 v Hrovatovi pisarni aretiran in nato obsojen na štiri leta ječe. V Ljubljano sem se vrnil 26. januarja 1940. Hrovat je odklonil, da bi me kot komunista ponovno zaposlil, in tako sem šele po daljšem času poleti 1940 dobil službo pri Maksu Severju, ustanovitelju in lastniku takratne Semenarne v Ljubljani. To je bilo razmeroma majhno podjetje s kakimi 30 do 40 delavci in nameščenci na posestvu na Dolenjskem in v trgovini v Ljubljani. Po pogodbi sem bil postavljen za "vodstvo", vendar do tega praktično nisem veliko prišel, temveč sem bil bolj zaposlen z raznimi intervencijami in elaborati. Ob okupaciji in razkosaanju Jugoslavije aprila 1941 je ta služba prenehala "ker ni bilo več potrebe", in s tem tudi vse moje zaposlitve v podjetjih in delovnih organizacijah.

Mislim, da ta prikaz dovolj zgovorno govori sam zase. Vendar bi za ilustracijo poudaril nekatere od možnih sklepov.

1. Tako imenovano "usmerjeno izobraževanje" redko najdemo v kaki visoko razviti kapitalistični državi, in tako ga tudi ni bilo pri personalnih predpisih zgoraj navedene Vacuum Oil Company, kasneje Standard Vacuum Oil Co. V prodajnem oddelku te družbe smo sedeli za istim poslom en šolan knjigovodja, en doktor prava, en komercialist, dva trgovska korespondenta, en srednji tehnik, dva bivša mornariška oficirja. Vsi so bili sprejeti na podlagi njihove splošne izo-

brazbe in predpostavke, da se bodo na delovnem mestu izpopolnili v dodatnih veščinah. Moje delo trgovskega korespondenta je zahtevalo pisanje na stroj, vendar jih izrecno ni motilo, da takrat še nisem obvladal dobro te veščine. Pomirili so me, da je dovolj, če se v naslednjih treh ali štirih mesecih v sami službi priučim normalno hitrega tipkanja. V glavnem so se držali pravila, ki vlada na Japonskem, namreč, v šolah splošna izobrazba, v tovarni in trgovini pa pridobiti konkretno tehnično znanje. Točno tako, kakor sem opisal v knjigi Japonski prodor na strani 110 in naprej (Ljubljana 1979).

2. Če pomislim, s kakšnim uspehom in dobičkom je mali tovarnar Hrovat pred vojno proizvajal in prodajal tehnična olja, in to brez kakih državnih subvencij in pomoči ter privilegijev, a ob hudi konkurenci, in se najmanj štiri leta, dokler sem služil pri njem, ni premaknil iz Ljubljane, potem se človek vpraša, ali nam je res tako hudo treba imeti zunaj toliko dragih predstavništev.

3. Ne more biti uspešnega obratovanja in poslovanja, če nima vsak zaposleni pred seboj interesa in koristi podjetja kot celote. To se v raznih variantah ponavlja v ZDA in na Japonskem, s to razliko med državama, da na Japonskem na debelo in z vso resnostjo to tudi izvajajo, o čemer sem se prav tako prepričal na lastne oči. V obratih pa, kjer se na debelo krade in praznuje vse mogoče praznike, ni in ne more biti uspeha niti napredka. Zato so Japonci tako naglo dosegli in presegli ZDA, medtem ko se Sovjetski zvezi kaj takega ni posrečilo kljub (navidezni) odpravi družbenih razredov. To, kar je svoj čas razvijal Kautsky, namreč, da je razredni boj z bojem za višje mezde eden od najmočnejših faktorjev napredka, velja na nižji stopnji tehnološkega razvoja, povsem drugače pa je po zadnjih tehnoloških revolucijah.

Večerja uslužbencev VOC (Vacuum Oil Company), Zagreb, 1927

PREVAJANJE, ZNANOST IN PUBLICISTIKA

Do tega sem prišel nepričakovano in po nenavadnih poteh. Medtem ko so se revni dijaki in študentje običajno preživljali ali si vsaj pomagali bodisi z eno, bodisi z mnogoterimi inštrukcijami, sem imel jaz eno samo inštrukcijo, ki je trajala komaj leto dni. Imela pa je zame in za moj svetovni nazor odločilne posledice. To je bilo pri visoki uradniški železniški družini, ki mi je bila predstavljena kot češka. Bili so zelo prijazni z menoj, čeprav sem bil strog do svojega ne preveč ubogljivega učenca iz druge ali tretje gimnazije. Ko sem se v družini počutil že zelo dobro in popolnoma domače in prijateljsko, me je kot strela z jasnega zadela informacija, da so to moravski Judje. Dogodek je bil smrtni udarec za moj takratni antisemitizem. V klubu študentov marksistov v Zagrebu, v katerem je bila tretjina ali četrtina Judov, so mi bile spodžagane še zadnje korenine antisemitizma, ki so zrasle na zelniku vseh, recimo, vsaj starejših slovenskih politikov od Josipa Vošnjaka naprej vse do Evangelista Kreka.

Ko se je družina preselila v Zagreb, je inštrukcija prenehala. Mati me je preganjala, da si najdem druge, ali pa nesem v uredništvo liberalnega Jutra svoje prevode nekaterih novel Čehova iz ruščine v slovenščino. Ti so bili rezultati mojega že opisanega učenja ruščine, v veliki meri na nagovarjanje strica Ivana Albrehta. Toda za njihovo objavo stric ni napravil nobenega koraka, pač pa moja mati, ne da bi me bila vsaj vprašala. Nekega dne je šla na magistrat k referentu za socialne zadeve Franu Govekarju in izprosila majhno podporo kot vdova s štirimi otroki in nizko družinsko pokojnino. Obotavlja se ga je z njegovim pristankom "še nekaj prosila", namreč, da bi pogledal moje prevode. Govekar je bil takrat urednik kulturnega dela ljubljanskega Jutra. "Kar prinese naj jih k meni," je dejal. Tako je prišlo v letih 1922 in 1923 do objave kar precejšnjega števila mojih prevodov Čehova in Avečenka, nato pa še do prevoda romana Sanina Areibaševa v zbirki Splošna knjižnica. Izbiro tega dela mi je svetoval že omenjeni ruski begunec Rozov iz skupine vranglovskih beguncev s Krima. S honorarjem za prevod knjige in s prodajo dveh smrek iz gozda starega očeta v Hotedrščici sem bil materialno podprt za kako leto študija na zagrebški univerzi.

To so bili prvi koraki prevajalske in obenem znanstvene dejavnosti. Moje znanstveno formiranje je šlo po zelo vijugastih, pogosto nepredvidenih in nenačrtovanih poteh. Medtem ko so moje današnje področje ekonomija, agrarna politika in deloma populacijska politika, je bila v srednjih šolah moja usmeritev čisto slavistična. V vsej višji gimnaziji sem naravnost požiral spise Ramovša, Murka, Jagića, patra Stanislava Škrabca, pridobil pasivno znanje skoraj vseh slovanskih jezikov in še pred maturo gladko bral poljsko beletristiko ter govoril rusko tako rekoč brez naglasa. Kulturni urednik Jutra Fran Govekar me je spodbujal k prevajanju, naš klasik za prevajanje ruske literature Vladimir Levstik je napisal toplo recenzijo za natis mojega prevoda Areibaševa in bil sem že študent na univerzi, ko je po izidu moje knjige Josip Vidmar v svojem takratnem časopisu Kritika v oceni napovedal, da bom dober prevajalec. Postopoma pa sem že bil odšel v čisto drugo smer, v politično ekonomijo, toda pri občasnem prevajanju in reševanju terminoloških problemov v slovenščini sem le ostal.

Leta 1924 ali 1925 je bila ustanovljena Delavsko-kmetska matica, ki je v svoj program izdajanja marksističnih klasikov uvrstila tudi prevod Borchardtove poljudno skrajšanje izdaje Marxovega Kapitala. Podrobneje opisuje to France Klopčič v članku o slovenskem prevodu Kapitala v časopisu Ekonomska revija v sedemdesetih letih. Kakor je nakazal, je prevajalsko brušenje in poliranje obsegalo literarno plat, obenem pa strokovne terminološke zadeve, na prvem mestu

izraze kakor "Wert" in "Mehrwert", "Wertmass" ipd. To sem opravil v številnih pogovorih s politiki in ekonomisti, pri čemer so konec dvajsetih let in v začetku tridesetih zelo aktivno sodelovali Ludvik Mrzel, Ciril Hočevar in nekateri drugi, zlasti pa tako imenovani krščanski kolektivisti mariborskega semenišča, v glavnem Jože Lampret, France Šmon, Štukovnik in Brilej, od njih največ in najbolj podrobno France Šmon. Slednji je tudi pripravil za opombe pod črto vrsto komentarjev iz nemškega tečaja marksistične politične ekonomije, ki pa jih načelno nismo vključili v prevod, ker bi delo tako dobilo drugačen in zanj neavtentičen značaj. To smo prepustili organizatorjem tečajev ekonomije.

Spričo moje dotedanje prevajalske prakse, pozitivne ocene pisatelja Vladimira Levstika o mojem prevodu Sanina in prav tako pozitivne ocene tega prevoda izpod peresa Josipa Vidmarja, gimnazijskega prevajanja iz klasičnih jezikov in nemščine in na koncu po kratkem preizkusnem prevodu nekaterih strani Kapitla v sodelovanju z Dušanom Kermaunerjem in z njegovo oceno, pri čemer sta imela besedo tudi Ciril Štukelj in Dragotin Gustinčič, ja padla zadnja odločitev in prevod Kapitla sem prevzel jaz.³

Po obvestilu o tej odločitvi sem takoj prekinil prevajanje spisov Leva Nikolajeviča Tolstoja o ruski pravoslavni cerkvi, tiskanih v nemškem cesarstvu in prepovedanih v carski Rusiji, ki sem jih odkril na podstrešju hiše, kjer je živel Dušan Kermauner, in so bili opremljeni s podpisom lastnika Janka Lavrina. Tega prevoda nisem potem nikdar dokončal, a vendar je prišlo do velikih zamud in časovnih presledkov pri prevajanju Borchardta, ker sem medtem nastopil službo v Zagrebu in kasneje v Tesliću v Bosni. Tako smo končno redakcijo prevoda opravili šele po moji vrnitvi v Ljubljano, na začetku leta 1932,

V drugem obdobju, t. j. ko smo prevajali popoln Kapital, vse tri knjige, ob udeležbi ekonomistov dr. A. Bajta (knjiga II), dr. I. Lavrača (Knjiga III in delno I), S. Krašovca (začetek I), dr. J. Goričarja (sociolog, delno I) ter M. Veselka (delno I), smo v glavnem uporabili izraze, uporabljene že v prevodu Borchardtove priredbe. Zelo natančno pa je spremljal vse bistvene odločitve o terminih, začevši z izdajo I, Boris Zihelr.

Prevod Borchardtove priredbe je izšel konec 1933 v založbi konzorcija Svobode. To delavsko-kulturno društvo je bilo v rokah socialistov in tudi na glasu kot socialistično, s čimer smo upali, da ne bo nepotrebnih ovir s cenzuro in policijo; poleg tega prevod ni bil podpisan z mojim kompromitiranim imenom, temveč z izmišljenim Oskar Drenik. Da bi popularizirali težko snov in zaradi prepotrebne protikritike sem v nekaj zaporednih številkah mesečnika Svoboda objavil vrsto razprav kot nekakšno marksistično ekonomsko šolo in v njih populariziral predvsem teorijo vrednosti in presežne vrednosti. S temi komentarji in razlagami sem kmalu prenehal, saj smo se medtem komunistični publicisti postopoma preselili iz Svobode v Književnost, ki jo je začel izdajati Bratko Kreft s strankino pomočjo in podporo. Ta je bila zelo skromna, tako da je Kreft v glavnem prispeval od svoje plače pri gledališču, sodelavci pa z brezplačnim sodelovanjem.

Književnost je začela izhajati konec 1932. Objavljala je beletristiko in znanstvene razprave, predvsem politične in ekonomske. Kmalu za njo smo začeli komunisti izdajati v okviru novoustanovljene založbe Nova knjiga prevode marksističnih klasikov kakor Anti-Dühringa, Nemško kmečko vojno, Izvor družine. Leta 1934 smo začeli izdajati poljudno pisane žepne brošurice z aktualno tematiko. Inciativa je bila povsod strankina. V uredništvu teh knjig in časopisa sta bila najprej Kardelj in Kidrič, po njunem odhodu iz Jugoslavije pa jaz in

nekateri drugi, proti koncu Dušan Kermauner, ki se je na začetku 1936 vrnil iz mitroviške kaznilnice. Nekoč mi je Kardelj na najinem sestajališču na stopnišču ljubljanske kreditne banke na nekdanji Tyrševi, zdaj Titovi cesti, izročil drobno brošurico z naslovom Podzemna Italija avtorja Dina Montanara in z izrednim zadovoljstvom naznačil, kako lahko politični aktivist v dobi fašistične in reakcionarne diktature najde na številnih mestih te brošure razumljive praktične napotke za ilegalno partijsko delo. Nekaj takega naj bi začeli izdajati tudi mi. Dogovorila sva se, da bi v prostorih Enke ali Nove knjige na Tyrševi začeli izdajati serijo poljudno pisanih brošuric, od katerih bi prva govorila o fašizmu in bi jo napisal Kardelj. Ko danes prelistavam to brošurico in članke v Književnosti, moram ponovno reči, da skoraj ni niti enega takratnega političnega in ekonomskega problema, ki ga ne bi ta literatura obravnavala: fašizem, stanovska država, svetovno gospodarstvo in gospodarske krize, cerkev, razvoj japonskega imperializma in rasizma, antisemitizem, masarykovstvo. Razen prve in zadnje brošure, ki sta jo napisala Kardelj - Tone Brodar (Fašizem) in Martin Mencelj (Trbovlje), sem vse druge napisal jaz, vsako pod drugim imenom (Vladimir Kostanjevec, Spectator, Alojzij Kovač, Oskar Drenik). V Književnosti so bili najbolj udarni v polemikah in razpravah Kidrič (Prepeluh in agrarna reforma), Kardelj (polemika z Josipom Vidmarjem o nacionalnem vprašanju, tudi pod psevdonimom Tone Brodar), Dušan Kermauner (Peter Lem).

Z letom 1936 se je to sodelovanje ustavilo. Najprej so me potujoči člani oziroma predstavniki centralnega komiteja na Dunaju hoteli na vsak način angažirati za delo v KPJ, češ da je zmanjkalo ljudi (velik del jih je bil v zaporu, Kardelj je bil v Moskvi, Kidrič na Dunaju na čelu mladine), politične potrebe pa so se povečevale. Upiral sem se tej premestitvi, češ da ne bi bilo potem nikogar več, ki bi skrbel za publicistiko v Književnosti in obeh knjižnih založbah, saj so vsi ali v zaporih ali v emigraciji oziroma v političnih šolah. Nazadnje sem le moral popustiti; to je bilo takoj po sedmem kongresu kominterne. Imeli smo nekaj sestankov z Blagojem Perovićem - Suhim, in z Milanom Gorkičem nekje na kopanju na Savi in prišli smo do sklepa, da je spricho ofenzive fašizma in hkrati napredovanja Ljudske fronte kategorična potreba, da se vse sile angažirajo za organizacijo Ljudske fronte. To smo v jeseni 1935 tudi storili.

V SREMSKOMITROVIŠKI KAZNILNICI

Vladajoči krogi in sloji stare Jugoslavije so bili preplašeni zaradi napredovanja Ljudske fronte, zavedajoč se, da so komunisti njena gonilna sila. Bili so prepričani, da bi zadostovalo ostro udariti po njih, pa bo konec tudi Ljudske fronte. Policija je izvohala, da ima dunajski centralni komite svojo izvršilno enoto v Zagrebu, ki je izdajala Zemaljski bilten, kratko imenovan Zembilj. Jeseni 1935 je policija vdrla v Zembilj in aretirala njegovo vodilno osebje razen Srdjana Price, ki se mu je posrečilo pobegniti. Mesec dni pozneje se je razširil vdor na Slovenijo. Od strankinega pokrajinskega odbora za Slovenijo sta bila okrog božiča aretirana Jaka Žorga in Jože Marn, nato pa čez mesec dni, 25. januarja 1936, jaz, na novo imenovani sekretar pokrajinskega komiteja, in z menoj vred skupina tehničnega osebja za stik čez mejo v Celovcu. Ni pa se policiji posrečilo dobiti dokazov za aretacijo vrste drugih iz slovenskega pokrajinskega komiteja, kakor dr. Milana Remeža, inž. Alojzija Štebija, dr. Jožeta Vilfana in Vide Tomšič, čeprav je uporabljala zverinsko metodo preiskovanja in zasliševanja (v Ljubljani "civilizirano", na mučenje pa je vozila žrtve v Zagreb na Petrinjsko ulico, tudi mene). Pri tem je vladala med preiskovanci velika nejasnost in neenotnost. Člani in

predstavniki centralnega komiteja so zatrjevali, da je treba zanikati vsakršno obtožbo, medtem ko smo drugi menili, da je formulacijo v zaplenjenih poročilih, zlasti ko se sklada s poročili v dnevnem tisku, dopuščeno priznavati z legalno motivacijo pod firmo Ljudske fronte in podobno. Centralni komite pa takega tolmačenja ni sprejel, temveč je vse člane izključil iz stranke, tudi mene. A ne zaradi izdaje, temveč zaradi "nedostojnega obnašanja" pred razrednim sovražnikom. Pozneje je to kazen črtal v mojem in še v nekaterih drugih primerih, upošteva je zaslužnost pri nekaterih parlamentarnih sestankih z italijanskimi generali leta 1943. (To mi je povedal Boris Kidrič.)

Med sodnim procesom oziroma sodno preiskavo je bila izpuščena vrsta zelo potrebnih aktivistov iz Ljubljane in z Jesenic, ker ni bilo verodostojnih dokazov za njihovo obsodbo, med njimi Tone Čufar, urednik našega legalnega tednika Delavski obzornik, Štefka Zbašnik, pozneje poročena Krašovec, predsednica Zveze delovnih žena in deklet v Sloveniji, ter Mirko Košir. Nekoliko je pomagal tudi preiskovalni sodnik in bivši član sekcije Preporoda Ciril Kovač, ki je bodisi ublažil, bodisi poostril delikatne formulacije v preiskovalnem zapisniku. V razpravi pred posebnim sodiščem za zaščito države v Beogradu, ki je bila šele oktobra 1936, sva bila obsojena jaz na štiri leta in Jaka Žorga na šest let, preostalih ducat obtožencev pa na krajše kazni. Tako hude obsodbe v takratni mednarodni situaciji (utrjevanje moči Musollinija in Hitlerja) pač nismo pričakovali. Obsojence na daljše kazni so prepeljali via Glavnjača v kaznilnico v Sremski Mitrovici, kjer so bili takrat še koncentrirani politični zaporniki Jugoslavije.

Teh let v Sremski Mitrovici oziroma mitroviškega čudeža ne bi podrobno opisoval, ker je o Mitrovici in drugih kaznilnicah v kraljevini Jugoslaviji objavljeno najmanj ducat dokaj obširnih knjig. Spustil bi se le v nekatere karakteristike, ki so potrebne za razumevanje celote in zveze. Nekaj malega sem tudi objavil v intervjuju v reviji Borec (1985/8-9, str. 389) in tega v glavnem ne bi ponavljal. Jugoslovanske kaznilnice za politične obsojence so se spremenile iz političnih "poboljševalnic" v pravcate šole komunizma, in ko so koncentrirali politične jetnike iz raznih jetnišnic - Maribor, Lepoglava, Požarevac, Zenica - v kaznilnico v Sremski Mitrovici, ki jo je režim obdržal do konca stare Jugoslavije, v pravo komunistično univerzo. Do tega seveda ni prišlo iz kake velikodušnosti jugoslovanskih oblastnikov, temveč po dolgotrajnih bojih jetnikov, gladovnih stavkah in demonstracijah in ob podpori vse resnično demokratične javnosti, pa tudi po zaslugi široke kampanje v tujini, saj so med pošiljatelji protestnih brzojavov kralju Aleksandru ali princu Pavlu bile tudi svetovne avtoritete, kakor Henry Barbusse in Albert Einstein.

Po kratki "uvodni" dobi, enem mesecu samice - poprej in tudi še takrat je za kriminalce trajala tri mesece - so nas nekega dne odpeljali skozi obzidje v mladinsko zgradbo in tam so nas jetniki triumfalno sprejeli z govori, petjem⁴ in orkestrom.

Začelo se je novo življenje. Takoj so me imenovali za tretjega predavatelja politične ekonomije - poleg Trajkovića iz Vojvodine in Môme Djordjevića iz Beograda, in me dodelili v eno od skupin za tečaj zgodovine Komunistične partije Sovjetske zveze in zgodovine delavskega gibanja v Jugoslaviji. Prvo skupino predavanj je imel Jovan Veselinov iz Vojvodine, drugo pa Marijan Stilinović iz Zagreba.

Nekako sredi leta 1937 se je začelo novo dodatno delo. Ustanovili so "nacionalne komisije" (slovenska, hrvaška, makedonska in vojvodinska) z nalogo,

da bi izdelale vrsto temeljnih razprav o gospodarstvu in njegovi zgodovini ter razvoju posameznih narodov Jugoslavije. V slovenski komisiji smo bili med drugim Boris Vojnilović (sekretar kaznilniškega komiteja ter Petkov "pribočnik"), Ivan Židan, Andrej Benčič (zdaj v Rovigu v Italji, funkcionar Komunistične partije Italije in bivši poslanec v rimskem parlamentu), in zdi se mi, da so v Mitrovici dočakali ustanovitev teh komisij tudi Boris Kraigher, Konrad Wenigerholz (Milko Goršič) in Milan Apih. Delo komisij naj bi koristilo "partiji na terenu" in jo razbremenilo. Dejansko pa je to delo bilo sestavni del intimnih avanturističnih načrtov kaznilniškega komiteja oziroma njegove najožje trojke: Petka Miletića, Borisa Vojnilovića in Ivana Korskega, da bi postopoma ustvarili svoje "pункte" po vsej Jugoslaviji in jih pripravili za sklic ilegalnega kongresa partije v Jugoslaviji ter na njem izvolili za novega voditelja Petka Miletića, ki naj bi ilegalno prišel na kongres skozi podzemeljski rov iz kaznilnice in se po kongresu vrnil v zapor. Vse to je bilo dosledno izvajanje konsekvenc trojkine teze, da je partijsko vodstvo na vrhu nesposobno in oportunistično in je zaradi tega treba postaviti novo vodstvo, revolucionarno in prežeto z duhom Lenina in Stalina.

Kot rečeno, se ob tem ne bom dlje zadrževal, razen toliko, da omenim nekatere značilnosti, o katerih imam svoje mnenje.

Najprej o osebnosti Petka Miletića. O njem so ustvarili famo o herojskem obnašanju na policiji in sodišču. S to slavo je potem spretno žongliral na konferencah zapornikov. Vsakemu nasprotniku je naštel njegove grehe med obnašanjem pred "razrednim sovražnikom" ter mu s tem zamašil usta. Ni bral tako rekoč nič razen dnevnega tiska, vedel ali znal pa je vse. Teoretično sta bila njegova desna roka Boris Vojnilović in Ivan Korsky. Neovrgljivo potrdilo "pravičnosti" njegove linije sta bili uspešna liberalizacija kaznilniškega režima in likvidacija oportunitizma na robiji, češ da je to zasluga Petkove linije. (Kakor sem ščaskoma izvedel, so bili kot glavni oportunisti označeni Andrija Hebrang, Moše Pijade in vrsta drugih). Od časa do časa je bila sklicana konferenca z dnevnim redom o obnašanju tega ali onega (oportunist), na kateri je vse organizirano kresalo po obtoženem, ustvarili so pogromsko atmosfero (Petkova ali morda tudi Hebrangova ocena) in nanj se je zlila goida gnojnice. Človek je potem utihnil ali pa priznal "krivdo". Tako je delal kaznilniški komite s Petkom na čelu, kadar se mu je zljubilo.

Druga karakteristika Petkove linije je bila interna partijska disciplina in demokracija v leninsko-stalinskem duhu. Takoj sem opazil veliko nasprotje med takratno mitroviško "linijo" in načinom dela, ki sem ga bil vaju iz prvih let. To je 1924-1925, preden je prišlo do "boljševizacije" stranke, izvršene po vsej kominterni. Vse resolucije, sklepi in volitve oziroma sestava novega odbora so bili vnaprej obravnavani in sprejeti v kaznilniškem odboru (K.K ali "kakiču") in nobene bistvene spremembe ni bilo mogoče doseči na konferenci. To se je imenovalo "priprava" konferenc. Meni je bil ta način tuj, a pozneje so me prepričevali, da se motim in da gre za temeljne karakteristike boljševiške stranke. Pozneje med vojno in po njej sem spoznal, da je ta metoda povsem sprejeta kot nekaj normalnega v vseh strankah socialističnega bloka in je osnovni vzrok nedemokratskega delovanja teh strank.

Tretja značilnost se tiče rezultatov mitroviške "univerze". Začenši nekako z letom 1936 je dajala do 200 "zgrajenih" aktivistov na leto in ti so bili močna opora strankinemu vodstvu; od njih so nekateri prišli v zapor malodane polpismeni. Ni pa bilo v zadnjih letih nobenega samostojnega znanstvenega avtorskega dela, ki bi se rodilo v zaporu. Kmalu po prihodu sem večkrat poudaril ta problem in

kritiziral, da se znova in znova odpirajo tečaji "partizgradnje" od začetka, kakor se pojavljajo nove brošure, zdaj francoske v duhu VII. kongresa kominterne in Ljudske fronte, zdaj po Jaroslavskem, zdaj po Kratkem kurzu (Zgodovine VKPb), tako da posamezni intelektualci sploh ne pridejo do poglobljenega individualnega študija in avtorskih del. Odgovarjali so mi, da je to "partijska šola" in ne inštitut in pošiljali k meni razne tovariše od Keršovanija do Vojnilovića in Zitherla, da so me ure in ure "ubedjivali". Nazadnje sem popustil kakor vsi drugi pred in za menoj. Poleg ponovnega študija VKPb po novi metodi in "partizgradnje" po novem in še novem sem se moral obremeniti še s stenografiranjem vseh kaznilniških konferenc in radijskih oddaj ob ilegalnem aparatu ter s pretipkavanjem tega gradiva, kar mi je popolnoma onemogočilo nameravani študij moderne ekonomije in sociologije. Ogromna biblioteka vseh disciplin, ki smo jo imeli na razpolago v lastni knjižnici kolektiva, je ostala neizkoriščena ali vsaj slabo izkoriščena. Prevodi Kapitla Moše Pijadeja in Čolakovića so nastali že prej, pred tridesetimi leti, ko so bili politični zaporniki še pod starim režimom in so individualno študirali; če bi bil Edvard Kardelj v mitroviški kaznilnici z nami, je malo verjetno, da bi imel toliko prostega časa, da bi tam predelal potrebno gradivo in napisal Razvoj slovenskega narodnostnega vprašanja.

Stane Krašovec, Mitrovica, 1937

OD PROPAGANDE DO DIPLOMACIJE NAZAJ K EKONOMIJI: DRUGA SVETOVNA VOJNA

Od moje izpustitve iz zapora v Sremski Mitrovici do italijanske in nemške okupacije je minilo komaj dobro leto. Ta čas so me uporabili najprej v agitpropu, predvsem kot referenta na nekaterih celičnih sestankih, hkrati pa vedno bolj za pisanje radijskih vesti; pri tem sta najbolj pritiskala name Boris Ziherl in Tone Tomšič. Šlo je za to, da bi bila tako CK kakor agitprop obveščena z najbolj avtentičnimi informacijami in verzijami o političnih in vojnih dogodkih. To takrat ni bilo tako lahko, ker je pošiljanje obvestil po pošti bilo nevarno in tehnično nemogoče, poslušanje zavezniških radijskih postaj v slovenščini, srbohrvaščini in nemščini pa redno silno moteno. Tako je bilo v času tik pred vojno in še posebej med okupacijo. Moja prednost za to dejavnost je bila, da sem lahko poslušal nemotene londonske in moskovske oddaje v angleščini in francoščini in deloma v italijanščini in sem v teh jezikih tudi stenografiral. V treh ali štirih letih vojne se je naša tehnika vedno bolj razvijala in radijske vesti smo razmnoževali na posebnem papirju rjave barve pod naslovom Pregled dogodkov. Ti pregledi so bili na terenu tako priljubljeni, da so takoj intervenirali, če kak dan niso izšli. Isto se je dogajalo z mojim italijansko pisanim Bolletino per le Forze armate za italijanske oborožene sile, če kdaj dalj čas ni izšel. Ni mi znano, kako in kje je bila organizirana ta distribucija, toda funkcionirala je kar zadovoljivo. Tako je bilo do pomladi 1943, ko so sklenili preseliti me iz Ljubljane na Bazo 20 na osvobodjenem ozemlju v Kočevskem Rogu. Dokler sem prva tri leta delal v Ljubljani, so kot kurirke bolj ali manj redno vsak dan prihajale k meni na stanovanje v Gregorčičevi 5-I. po tipkopise najprej Vera Šlandrova, potem igralka Vladoša Simšičeva in nazadnje Branka Jurca. Od pomladi 1943 naprej pa je v agitpropovsko barako na Rogu, kjer je bival tudi Boris Ziherl, prihajal vsak dan kurir iz bližnje partizanske tiskarne Urška.

Kmalu so mi naložili še vrsto drugih opravil "diplomatskega značaja". To so bili po eni strani parlamentarne misije z italijanskimi okupacijskimi silami, kjer sem bil za tolmača za slovenščino, italijanščino in angleščino. Na naši strani so bili predstavniki Mazovec iz Polja, drugič Bogdan Osolnik, tretjič Dušan Kveder, četrtrič pa, ob kapitulaciji Italije, Boris Kidrič in Jaka Avšič. Od zavezniške misije sta bila navzoča pri zadnjih dveh sestankih major William Jones in njegov pribočnik. Od italijanske strani so se udeležili vseh teh kontaktov general Cerruti in še eden ali dva oficirja, katerih imen si nisem zapomnil. Na tem mestu naj omenim še, da osebna varnost na teh parlamentarnih sestankih ni bila tako preprosta zadeva, kot predvideva mednarodno pravo. Tako je na dan kapitulacije Italije Kidrič - zdi se mi, da v prisotnosti Staneta Rozmana ali Dušana Kvedra - poslal mene in, če se prav spominjam, Mazovca zgodaj dopoldne naprej v Novo mesto h generalu Cerrutiju, da bi ga povabila na pogovore na Poljane pod Kočevskim Rogom. Od nekod so prišle vesti, da se belogardistični oddelki pripravljajo na vdor v Novo mesto in da nameravajo kot nova legitimna sila razorožiti Italijane. Cerruti je vztrajal, da pridejo naši voditelji k njemu v italijansko garnizijo v Novem mestu, češ da za naše ne more biti nobene nevarnosti. To je bila njegova izjava. Z Mazovcem sva se obrnila in šla čez Stražo nazaj v Poljane ter tam poročala Kidriču o pogovoru. Kidrič se je pogovoril z drugimi našimi komandanti in me nato vprašal, ali se je na italijanske besede mogoče zanesti. Jaz sem to odločno potrdil in nato smo se s Kidričem in Avšičem ter še z dvema našima oficirjema napotili v Novo mesto v Cerrutijevo kasarno in se sporazumeli o stvareh, ki so bile že večkrat opisane, predvsem o umiku Italijanov v Italijo in koliko orožja lahko obdržijo.

Druga moja naloga pa je bila spremljanje majorja Jonesa v prvih tednih po njegovem prihodu in prevajanje bodisi v individualnih pogovorih, bodisi na mitingih in sestankih, kakršni so bili Zbor odposlancev v Kočevju in plenum izvršnega sveta Osvobodilne fronte oziroma Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta pa javni veliki shod februarja 1944 v Črnomlju. Asistenco pri majorju Jonesu sta po nekaj mesecih prevzela Marija Vilfanova in Žiga Vodušek, Radijski vestnik pa je popolnoma prevzel Borut Magušar na Bazi 20, medtem ko so mene perspektivno predstavili v znanstveni svet pri SNOS, ki je deloval pod vodstvom Frana Zwittera. toda še preden se je ta svet preselil nekam ob Kolpo, sem bil premeščen k Avnoju na otok Vis. Tja sem odletel avgusta 1944 skupaj z Borisom Ziherlom.

S tem se je začelo novo obdobje moje aktivnosti med vojno. To je pomenilo predvsem prenehanje lova na radijske vesti in prehod na vedno večjo diplomatsko in ekonomsko-politično aktivnost.

Seveda tudi ta prehod ni šel tako premočrtno in gladko. Na Visu so naju z Ziherlom nastanili v vili, kjer je stanoval Milovan Djilas skupaj z Radovanom Zogovićem. Djilas mi je takoj prve dni razodel svoj predlog, da bi me dali za nekakšnega zunanjepolitičnega sekretarja k predsedniku Titu in da bi skrbel za redno sodelovanje z zavezniškimi misijami, češ da mora zdaj za vzdrževanje in usmerjanje teh stikov skrbeti Tito sam brez sekretarske pomoči ter da je to zanj velika obremenitev in vzrok marsikateri nerodnosti. Moj ugovor proti temu predlogu pa je bil, da se že od mitroviških zaporov naprej pa vse do danes ukvarjam s stvarmi, ki niso moja stroka, in da bi bil že čas, da me dajo v kak ekonomski sektor. Ne spominjam se, ali je že padla odločitev o tem ali še ne, ko so me pripeljali v šotor Eda Brajnika. Tam smo stvari znova pretresli. Konec koncev je prišlo do tega, da so me imenovali za pomočnika Todorja Vujasinovića, poverjenika Nacionalnega komiteja za ekonomsko obnovo, in on je bil tega zelo vesel. Tako sem prišel skupaj z Dolfetom Vogelnikom in nekaterimi drugimi slovenskimi strokovnjaki, kakor s Cirilom Rekarjem, z letalom v Beograd kmalu po njegovi osvoboditvi. Tam je Vogelnik takoj začel snovati in koncipirati novo statistiko, jaz pa upravo aparata za "ekonomsko obnovo dežele".

Ena od mojih prvih nalog tik pred popolno osvoboditvijo dežele - ne vem več, ali še na Visu ali v Gravini - je bilo sodelovanje v Zavezniški vojni zvezi, kjer smo razpravljali o prvi materialni pomoči Jugoslaviji takoj po osvoboditvi, preden bodo obnovljena prometna sredstva in administrativne zveze. V imenu Jugoslavije je vodil pogovore agronom Maksim Goranović, ali in kdo je bil poleg mene, se ne spominjam. Od zavezniških oficirjev se spominjam samo Mc Ansha iz Kanade; kakih deset let kasneje sem ga srečal v palači narodov v Ženevi kot rednega uslužbenca. Na prvih sejah komisije za obnovo smo imeli najprej precejšnje težave z razdelitvami in kvotami po mestih in rajonih. Nato smo končno na moj predlog sklenili določiti za posamezne rajone odstotke od celotnih kvot, saj se ni vedelo, kakšne končne vsote bodo na razpolago. Pozneje nisem več nikjer našel nobenih zapisnikov o teh razdelitvah.

Moje prvo beograjsko obdobje je trajalo dobrega pol leta oziroma vso zimo 1944/1945. Potem so mi 12. aprila 1945 opoldne v menzi sporočili, da sem imenovan za člana jugoslovanske delegacije na pripravljani konferenci Združenih narodov v San Franciscu. Tja naj bi odletel že čez dva dneva, 14. aprila 1945, skupaj z zunanjim ministrom Šubašićem in novim veleposlanikom Jugoslavije v Združenih državah Amerike Stanojem Simićem ter tiskovnim poročevalcem Vladimirjem Dedijerjem. Pred tem naj bi poskrbel za svojega naslednika v komisiji za obnovo, za svojo garderobo in podobno.

S tem se je začelo novo obdobje mojega teoretičnega in praktičnega interesa, po eni strani spremljanje in proučevanje novega povojnega ekonomskega sodelovanja na podlagi Ustanovne listine (pozneje Listina) Združenih narodov in v njenem duhu, po drugi strani pa včlanitev v ekonomsko birokracijo na domačem in tujem terenu. Ker se je vse to začelo z udeležbo na konferenci v San Franciscu, naj se najprej pomudim pri njej.

NA KONFERENCI ZDRUŽENIH NARODOV O MEDNARODNI ORGANIZACIJI

Konferenca Združenih narodov o mednarodni organizaciji ali UNC-O je bila v San Franciscu v Kaliforniji od konca aprila do konca junija 1945. Ustanovitev te organizacije je tako kakor leta 1919 ustanovitev Društva narodov velik zgodovinski dogodek, ki je spremenil odnose med narodi in je imel razsežnost, ki si jo vse premalo predstavljamo. Ženevska organizacija je prva v svetovni zgodovini postavila načelo samoodločbe narodov, konferenca v San Franciscu pa je dala načela, ljudi in sredstva za izvajanje svetovnega miru, ki se s težavo uveljavljajo, vendar se konec koncev le uveljavljajo. Načelo samoodločbe narodov je povezano z imenom Harolda Wilsona, načela varnostnega sveta in dekolonizacije pa z imenom Franklina Delana Roosevelta. Ta teza se nam je zdelo nekam tuja in zdelo se mi je kot pretiravanje ali nerealnost, ko so v otvoritvenih govorih v San Franciscu vsi južnoameriški delegati in še vrsta drugih posvečali dolge stavke slavospevov takrat nedavno umrlemu predsedniku ZDA in njegovim idejam varnostne in pravične ureditve sveta, molčali pa so o Stalinu, čeprav je pred njimi sedel na delegatskih klopih sam Molotov. Najnovejši razvoj svetovnih dogodkov pa nam potrjuje, da moramo na stvari gledati drugače in videti to, česar prej nismo mogli in nismo hoteli videti. Omalovažujoče mišljenje in ocena o ZDA in njihovem prispevku k zmagi nad fašizmom, kakor je vladalo pri nas zlasti prva leta po vojni, ter absolutno upoštevanje prispevkov Sovjetske zveze, ki je prevladovalo pri nas in še posebej med delegati na mednarodnih konferencah, je bilo pač velika zmota.

Ko smo že pri teh primerjavah, naj spomnim najprej tudi na veliko razliko v sestavi prvih konferenc Društva narodov in Združenih narodov. Slednji so začeli brez Nemčije, Italije, Japonske in njihovih zaveznikov satelitov, kakor Bolgarija, skratka držav, s katerimi je bilo treba najprej podpisati mirovno pogodbo, preden so jih sprejeli v Združene narode. Po drugi strani pa je prišlo do neke vrste poplave dekolonizacije in novih samostojnih držav, začevši z Indijo, ki so prav tako sodile v novo mednarodno organizacijo, tako tudi Tunis, Maroko in vrsta drugih. Nova ustava ali Listina Združenih narodov naj bi uredila njihove medsebojne odnose in prav tako njihovo notranjo demokracijo po temeljnih načelih, ki so bila delo te dvomesečne konference OZN.

Vse to je bilo precej drugačen ambient kakor svet starega Društva narodov. Pri tem je treba upoštevati, da je nova organizacija nastala kot rezultat antifašistične vojne in zmage v njej. Kako je bilo to zakoreninjeno v zavesti prebivalstva novih zmagovalcev, sem se lahko prepričal med štiridnevno vožnjo v posebnem vlaku, s katerim smo potovali člani delegacij od New Yorka prek Chicaga, Kanzasa in Fresna v Oaklandu pri San Franciscu. Med potjo so nas na mnogih železniških postajah dočakale množice s transparenti "Nikdar več vojne!" in v marsikaterem mestu so brali mašo za novi svet, ko je mimo peljal "mirovni vlak".

Jugoslovanska delegacija je bila pod pečatom velikih sprememb v zadnjih mesecih: prišlo je do koalicijske vlade Tito-Šubašić, predsednik vlade je bil Tito,

minister za zunanje zadeve pa Šubašić. V Washingtonu je moral zapustiti mesto veleposlanika četniško usmerjeni Fotić in na njegovo mesto je prišel dotedanji veleposlanik v Moskvi Stanoje Simić. V delegaciji je bil poleg Šubašića in Simića kot delegat še Sreten Žujović, mislim da pet ali šest svetnikov, med njimi jaz, ki sem sam zastopal Jugoslavijo v oddelku za ekonomsko-socialni svet. Kot novinarja sta bila poleg Vladimir Dedijer in Kojić. Med pomanjkljivostmi delegacije, ki pa ni povzročila nobene nesreče, je bila slaba preskrbljenost z osnovno dokumentacijo. Tako jaz, na primer pred prihodom v San Francisco, nisem videl načrta Listine, sprejetega kak mesec prej v Casablanci. Delo pa mi je bilo olajšano, saj sem še v Kočevskem Rogu v Bazi 20 stenografiral predloge zanj kot radijsko vest, tako da mi stvar ni bila tuja. Vendar je osnovna in najvažnejša določba v načrtu Listine bila kratka in jasna: načelo soglasja velesil o najvažnejših določbah o miru in vojni, namreč soglasje vseh petih velesil, to je Anglije, Francije, ZDA, Sovjetske Zveze in Kitajske. Pri vsakem sklepu varnostnega sveta dvanajstih držav mora biti dano soglasje vseh petih zgoraj naštetih stalnih članic Varnostnega sveta.

Navedeno načelo soglasja je izzvalo dolgotrajne razprave in posvete tako na sejah kakor zunaj njih, pri čemer so nekatere dežele bile najbolj trdovratne nasprotnice navedenega načela, na prvem mestu Avstralija z delegatom Evattom. Po kuloarjih so krožile vesti, da so Avstralija, Kanada in do neke mere Holandija in Belgija tako aktivne pri tem vprašanju, ker morata biti Anglija in Amerika tiho zaradi vezanosti na predhodne sklepe zavezniških vlad v Jalti, na Krimu in v Teheranu ter pošiljajo v boj Avstralijo, Kanado in morda še katere druge vlade. V naši delegaciji je veleposlanik Simić na naših sejah in v zasebnih pogovorih stalno ponavljal tezo, da je soglasje velesil kardinalnega pomena za svetovni mir in ob takem soglasju ni vojne nevarnosti. Določba o vetu, do katere bi imele pravico stalne članice Varnostnega sveta, je bila najboljša garancija za svetovni mir in posebej v interesu malih narodov. Konec koncev je načelo veta stalnih članic bilo vključeno v Listino. S tem pa še ni rečeno, da se nekatere druge članice niso mogle še naprej ob vsaki priložnosti obregati ob takšno rešitev.

VODILNA VLOGA V FAO

Na tem mestu samo omenim, da sem prisostvoval kot jugoslovanski delegat ali član jugoslovanske delegacije ustanovnim oziroma prvim konferencam specializiranih agencij OZN: UNRA, mednarodne banke za razvoj in monetarnega fonda, otroškega fonda UNICEFA ter končno nekaj let predsedoval komisiji OZN za mamila.

Ob delovanju v FAO naj predam spominu tudi, da mi je nekoč v odmoru zasedanja ameriški finančni sekretar Schneider očital, da jugoslovanska vlada ni dala nobene izjave. To je vsekakor v skladu z našim takratnim obnašanjem, češ da morajo biti države srečne, ko jim Združeni narodi pomagajo.

Med bivanjem v Ameriki sem se seznanil z dr. Rudolfom Bičanićem, enim od vodilnih ekonomistov Hrvatske seljačke stranke, pri nas splošno znanim piscem analize Kako živi narod, ki je izšla še v stari Jugoslaviji. V Ameriko je dopotoval v imenu koalicijske vlade Tito-Šubašić, da bi videl, kaj bi se dalo za jugoslovanske finance dobiti iz fonda Lend-less. Nekega dne naju je povabil član avstralske delegacije Mc Dougall na kosilo z namenom, da bi zainteresirala in pridobila jugoslovansko vlado za aktivno udeležbo v na novo ustanovljeni organizaciji FAO. To je bila samostojna agencija Združenih narodov, ustanovljena leta 1943 na posebni konferenci v Hot Springsu v ZDA kot organizacija Združenih narodov

za prehrano in kmetijstvo, dobesedno za živila in kmetijstvo; Food an Agriculture Organisation of United Nations ali kratko FAO. Prvo pobudo za njeno ustanovitev je dal avstralski državnik lord Bruce. Namen te organizacije je bil skrbeti za zadostno pridelavo hrane na svetu in za njeno enakomerno porazdelitev, vse to kot splošen prispevek k ohranitvi svetovnega miru. Ustanovitev in vlogo ter pomen te organizacije sem podrobneje opisal v članku, objavljenem v beograjskem časopisu Ekonomist.

Osebnostno sem imel precejšnje pomisleke proti ideji, štel sem jo teoretično za naivno in utopistično, kajti samo čisto in golo vprašanje prehrane in živil brez upoštevanja celotne ekonomike in delitve dohodka ne bi moglo rešiti sveta pred lakoto in gospodarskimi krizami. Vendar se nisem upiral naši participaciji in sodelovanju, saj bi organizacija na ta ali oni način lahko pomagala deželam v razvoju, zlasti pa bi bila potrebna in koristna ob morebitnih sušah in poplavalah in drugih elementarnih katastrofah. To se je potrdilo v njenem postopnem razvoju vse od prvih začetkov v obliki International Emergency Food Councila do poznejšega World Food Boarda. Ustava organizacije je predvidevala nekoliko manjše telo operativnega značaja. Konferenca je v ta svet Jugoslavijo izvolila že prvo leto. Kot našega zastopnika je vlada imenovala mene. Prav tako je bila Jugoslavija izvoljena že takoj v prvih letih v poseben odbor za blagovne probleme. Ko je po nekaj letih bil ustanovljen še ožji šestčlanski programski odbor individualnih ali osebno izvoljenih predstavnikov, sem bil na seji sveta FAO izvoljen tudi v ta odbor, ki je bil nekakšen "cenzor" predhodnega delnega programa FAO, preden je ta prišel v razpravo bodisi na konferenci, bodisi v svetu. Vsi ti organi so zasedali, nekateri po dvakrat na leto, nekateri pa enkrat na dve leti, pri čemer je potne stroške (sveta) in programskega odbora nosila organizacija, druge pa vsaka država članica sama. Poleg dela v teh organih sem bil redno zaposlen tudi v Beogradu oziroma v Ljubljani in sem se le občasno vozil na sestanke v Rim. Naj navedem iz časa tega delovanja dve osebni anekdoti.

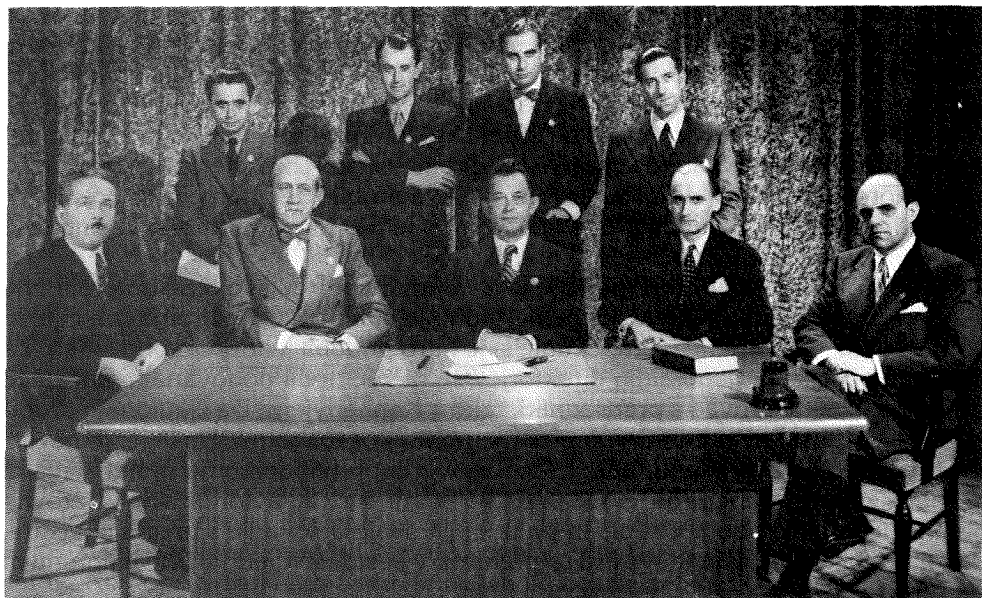
Prva generalna direktorja sta bila Američana Norris E. Dod in za njim Cardon. Prej sta bila visoka funkcionarja oziroma pomočnika v zveznem ministrstvu za kmetijstvo v Washingtonu. Na cilje in sredstva organizacije sta gledala skozi ameriška očala in ameriške razmere. Ko je Cardon doživel poraz pri svojem predlogu o povišanju letnega proračuna - ameriška administracija namreč ni dala odobritve za znatno povišanje letnega proračuna FAO - je odstopil in postavilo se je vprašanje kandidature in izvolitve njegovega naslednika. V soglasju s Smoletom iz našega veleposlaništva v New Delhiju, enem od dotedanjih članov naših delegacij pri FAO, sva našemu sekretariatu za zunanje zadeve v Beogradu namignila, da bi novi generalni direktor FAO moral biti iz tretjega sveta in zelo kvalificiran in ugleden strokovnjak. Tak kandidat naj bi bil B. R. Sen, takrat veleposlanik Indije hkrati v Beogradu in Rimu ter svoj čas minister za kmetijstvo Indije, ko je bila ta še angleška kolonija. Spoznal sem ga, ko je nekajkrat prišel na sejo glavnih organov FAO kot indijski delegat ter je ob vsaki točki zelo strokovno in ustrezno diskutiral. Ni mi znano podrobneje, kako je prišlo do tega, da je indijska vlada sprejela to zamisel kot svojo, skratka, na izredni konferenci FAO se je z edino točko dnevnega reda volitev direktorja pojavil v sestavi indijske delegacije B. R. Sen in se predstavil kot kandidat. Indijska in jugoslovanska delegaciji sta prispeli v Rim nekaj dni pred konferenco in dobil sem povabilo indijske delegacije, da se udeležim njenega sestanka. Na njem so bili številni člani močne indijske delegacije, med njimi trije njihovi veleposlaniki ter nekaj načelnikov. Z drugimi besedami, to je bil indijski "centralni komite" za

volitve in sredi njega jaz kot edini Neindijec, zato pa znanec večine delegatov za izredno konferenco FAO in v dobrih stikih z mnogimi delegacijami, s katerimi Indijci niso imeli poznanstev. Govorili smo o stališčih posameznih delegacij, kajti za ta položaj je bilo predvideno vsaj pet, šest kandidatov, in kdo izmed nas bo še v zadnjem trenutku govoril s tem ali onim in ga animiral za indijskega kandidata. Naše glavno geslo je bilo, da mora novi direktor imeti izkušnje iz administracije in ekonomske politike dežel v razvoju. Volitve so bile zelo napete in po prvem glasovanju sta dva kandidata odstopila. Tako je Sen dobil potrebno večino šele pri poznejšem glasovanju.

Po izvolitvi in prevzemu funkcije je Sen kmalu potrdil svojo avtoriteto. Prvič je precej hitro in energično razbil razne "kuhinje in kuhinjice" oziroma frakcije, ki so se razvile med uradništvom. Drugič si je hitro pridobil avtoriteto pri vladah. Za razliko od prejšnjih generalnih direktorjev se ni več hodil pogovarjat z načelniki in veleposlaniki, temveč s predsedniki, tako s Kennedyjem, De Gaulom in drugimi ter papežem Pavlom in drugimi pomembnimi osebnostmi. Dosegel je neverjetno povečanje proračuna, kakor so njegovima predhodnikoma ni niti sanjalo. Iz malo znane agencije je FAO prerasla v močno in avtoritativno svetovno organizacijo, ki je popularizirala in podkrepila svoje delovanje s takimi akcijami, kakor sta bila svetovna kongresa o prehrani v šestdesetih letih v Washingtonu in Haagu.

Večletni kontinuirani nastopi v raznih organih FAO in Senovi načrti so me še bolj pritegnili k sodelovanju s to agencijo. Leto ali dve po svoji izvolitvi in po smelih personalnih premikih tako v centrali kot na terenu mi je dr. Sen med drugim ponudil mesto direktorja v skupnem ekonomskem komiteju ECAFE (Ekonomska komisija za Azijo in Daljni vzhod) in FAO v regionalnem uradu OZN ter FAO v Bangkoku na Tajskem. Na insistiranje mojega tedanjega prijatelja psihiatra dr. Janeza Kanonija sem to ponudbo vljudno in hvaležno odklonil, kajti Kanoni me je prepričal, da bi to okolje kot najbolj vlažno na svetu porazno vplivalo na moj organizem.

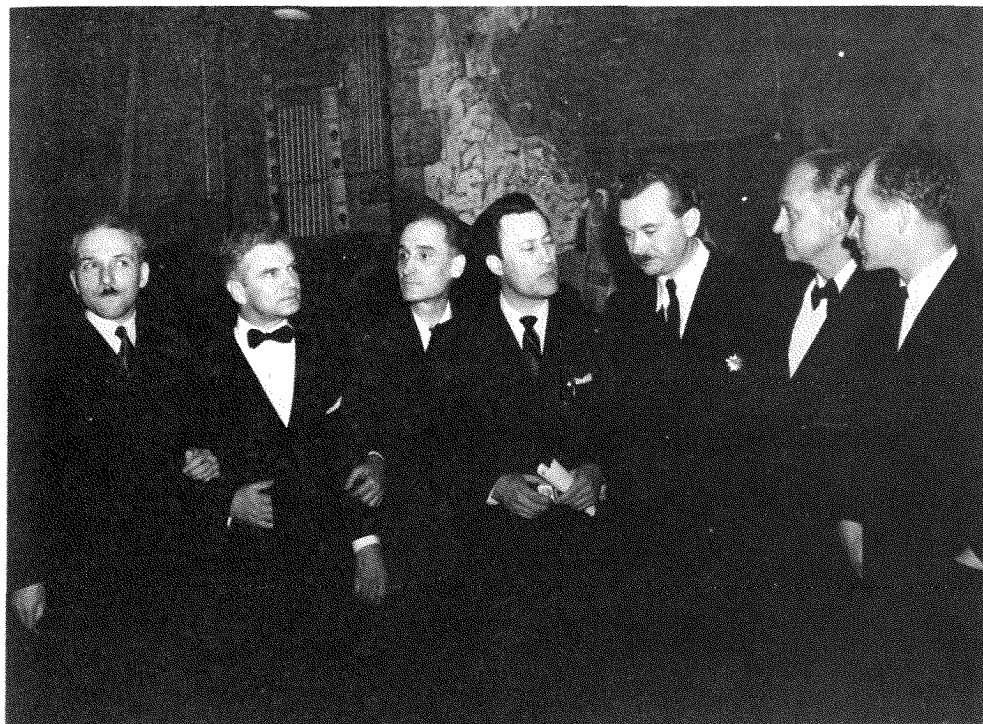
Kaki dve leti kasneje mi je moj nekdanji načelnik metodološkega oddelka jugoslovanske statistike dr. Slobodan Žarković, takrat šef metodologije v statističnem oddelku FAO v Rimu, ponudil mesto izvedenca v rangi direktorja pri FAO za vso afriško regijo s sedežem v Adis Abebi. Ponudbo sem sprejel, se upokojil na univerzi in odšel za štiri leta v Afriko. Od tam sem prinesel dodatne izkušnje za svoje prispevke o birokraciji in mednarodni birokraciji sploh, o možnostih in pogojih ekonomskega razvoja, o mednarodnem sodelovanju in priseljevanju, o zaposlitvah in kadrih ter njihovi vzgoji in podobno.

San Francisco, spomladi 1945, Jugoslovanska delegacija na ustanovitveni konferenci OZN:
 Mohorović, Cerović, Djurdjević, Šepić, Krašovec, Stanoje Simić, Šubašić, Stojan Gavrilović,
 dr. Ante Pavelić

Generalna konferenca UNREE, začetek 1946, Atlantic City

Pred nastopom na prireditvi v Metropolitanski operi, New York, 26. marca 1946. Od leve proti desni:
Stane Krašovec, Zlatko Baloković, dr. Stojan Gavrilović, senator Taylor, minister N. Petrović,
Louis Adamič, odpravnik poslov jugoslovanske ambasade dr. Machiedo

Komisija za mamila, odprtje letne konference, New York, novembra 1950. Član jugoslovanske delegacije Nikolić, predsednik Krašovec

November 1953, Rim, Norris E. Dodd, prvi generalni direktor FAO, namestnik delegata Indonezije, in Stane Krašovec

DELO V JUGOSLOVANSKI STATISTIKI

V jeseni 1947 sem v pisarno v New Yorku dobil sporočilo, da sem iz New Yorka premeščen v Beograd, kjer je Milan Bartoš ustanavljal Inštitut za mednarodno ekonomiko in politiko. V tem inštitutu bi imel približno enako delovno področje, menda v malem, kakor ga je pred vojno in med njo imel Evgen Varga v svojem inštitutu v Moskvi. Naši voditelji so očitno že takrat, to je kakih devet mesecev pred resolucijo informbiroja, začutili potrebo po samostojni analizi svetovnega gospodarstva in politike. Čeprav je Aleš Bebler, ki je nekaj kasneje prišel v New York na generalno skupščino organizacije Združenih narodov, izrazil svoje začudenje, da sem "še tu", češ da se Kardelju v Beogradu zelo mudi, jaz vendar nisem takoj odšel, ker je bilo to tik pred generalno skupščino organizacije Združenih narodov v New Yorku decembra 1947. Tam sem bil naši delegaciji potreben v ekonomskem odboru skupščine. Tako sem prišel v Beograd šele po skupščini konec decembra. Takoj sem se sestal s prof. Milanom Bartošem, ki je bil določen za direktorja novega inštituta, in nemudoma me je angažiral, da sva skupaj pretresla bodoče sodelavce inštituta. Predlagal sem med drugimi Bojana Kuglerja, ki sem ga iz več kot triletnega sodelovanja v zaporih v Sremski Mitrovići poznal kot zelo razgledanega intelektualca iz skupine hrvaških nacionalnih revolucionarjev in kot zelo plodovitega avtorja vrste ekonomskih razprav v kaznilniškem ilegalnem notranjem tisku. Pa Marijana Hubeya iz Ivanićgrada oziroma Zagreba, sina industrialca, s katerim sem se bil seznanil kmalu po maturi leta 1923 prek Dušana Kermaunerja. Oba sta svoj čas študirala na dveletni trgovski visoki šoli v Berlinu. Kermauner mi ga je priporočil, da bi ga politično aktiviral, jaz pa sem ga našel včlanjenega v zagrebškem Skoju. Nekaj let kasneje je bil pokrajinski sekretar hrvaškega Skoja. Drugih predlaganih kandidatov se ne spominjam.

Stvari pa so se obrnile tako, da so bili sprejeti vsi predlagani razen mene.

Teden ali dva kasneje sem imel daljši pogovor z Edvardom Kardeljem o svojih ameriških in mednarodnih izkušnjah in med pogovorom mi je nepričakovano postavil vprašanje, ali ne bi raje delal pri statistiki, kjer škriplje, ta služba pa mora biti pedantno in kategorično v redu. Zavrnil sem ponudbo z ugovorom, da za to nimam posebnega teoretičnega znanja, še manj pa praktičnih izkušenj. To, kar sem opravljal statistike v privatnih industrijskih in trgovskih podjetjih stare Jugoslavije, je bila prej evidenca. Konec koncev nisem niti prebral našega petletnega načrta. Na to me je Kardelj zavrnil kratko malo z besedami, češ da ga tudi on še ni prebral. Tako sem na koncu privolil, da prevzamem položaj glavnega direktorja novega Zveznega statističnega urada, ki bi bil strogo centralizirana inštitucija z enotno metodologijo.

Normalen postopek je, da na novo imenovani šef odide v ustanovo in prevzame prostore, personal in dokumentacijo oziroma arhiv. V mojem primeru je bilo povsem drugače. Kardelj me je poučil, da je sklenjeno do zadnjega razpustiti ves državni statistični urad pri predsedstvu vlade in namesto njega ustanoviti nov Zvezni statistični urad pri predsedstvu vlade. V njem naj ne bi bilo nikogar iz dotedanjega Državnega statističnega urada. O podrobnostih tega sklepa se nisem niti mogel niti hotel zanimati. Prvič je bila stvar v tem, da se je pomočnik direktorja Boris Debevec iz Ljubljane sprl z direktorjem Dolfetom Vogelnikom iz Ljubljane in sta zbiralala okrog sebe vsak svojo skupino ljudi. Drugič pa je že od prvega leta delal v uradu sovjetski statistični strokovnjak Danilov (v Jugoslavijo je prišel s skupino poldruga ducata sovjetskih strokovnjakov, ki jih je po "velikodušnem" Stalinovem nalogu poslala centralna sovjetska instances), o ka-

terem so sumili, da je ustanavljal tudi svoje zveze; pred odhodom je priznal, kot mi je povedal Debevec, da se je v Zveznem statističnem uradu "veliko naučil". Kljub vsem tehtnim pomislekom pa mi je bilo praktično neizvedljivo držati se direktive o obnovi personala od vrha do tal.

Najbolj radikalno smo postopali pri terenskih kadrih, se pravi pri občinskih statistikih. "Od terena" smo zahtevali, da pošljejo iz vsake občine po enega ali dva uslužbenca na poseben statističen tečaj. Eden je bil v Vrnjački Banji, drugi v Topuskem. Res je, da je prišlo kakih deset do dvajset odličnih, zelo talentiranih fantov in deklet, še več pa takih, ki so se jih po občinah hoteli znebiti.

Ni pa bilo tako preprosto s strokovnjaki za višje položaje. Takratna personalna služba, ki je lahko po mili volji premeščala ljudi iz kraja v kraj in iz stroke v stroke, mi je poslala nekaj uslužbencev, s katerimi si nisem mogel pomagati, zato sem jih deloma odločno zavrnil, deloma pa toleriral. To se mi je štelo v slabo. Pač pa sem trdoglavo vztrajal pri nekaterih drugih iz prejšnjega urada, ki so potem zares pomagali dvigniti našo statistično službo na evropsko raven. To so bili predvsem Boris Debevec iz Ljubljane, Miloš Macura iz srbskega urada, Slobodan Žarković iz Beograda. Slednji je vztrajal, da ne more delati z modernimi matematičnimi metodami brez matematika Jurija Ećimovića iz Zagreba, direktorja DOZA.

Marjan Dermastja pa mi je najtopleje priporočil prevzeti iz njegovega urada visoko talentiranega Branislava Ivanovića, češ da ga v svojem zavodu niti daleč ne more v celoti izkoristiti in razviti njegovih talentov. Vzel sem oba. Prav tako sem prevzel štiri ali pet vodilnih uslužbencev iz prejšnjega zveznega demografskega oddelka, ki so vodili zadnji popis prebivalstva stare Jugoslavije leta 1931, predvsem Dragoljuba Tasića in dr. Milico Sentić iz Beograda, profesorja Bašića iz Zagreba, pri njem je vztrajal dr. Mirko Korenčić, prav tako prevzet iz zagrebskega DOZA. Na koncu naj omenim še Milenka Bana iz prejšnjega srbskega urada. V dveh ali treh letih se mi je posrečilo dobiti s pomočjo tajništva Združenih narodov v New Yorku ducat kratkoročnih štipendij iz naslova socialne statistike (iz same statistike štipendije niso bile razpisane). Na te študije in nekaj seminarjev so šli Žarković, Debevec, Ban, Ećimović, Ivanović, Steimanova iz Zagreba, Lilićeva, Milošević iz Beograda ter Blaženka Košmelj iz Ljubljane. Omeniti tudi moram, da sta bila Dragoljub Tasić in dr. Milica Sentić glavna stebra novega popisa prebivalstva leta 1948. Sam sem med mojimi poslanstvi v tujini obiskal vrsto statističnih uradov v Evropi in Ameriki ter Indiji in njihovih direktorjev.

Tako pripravljeni in podkovani smo se lotili vrste statističnih akcij, začeni s popisom prebivalstva 31. marca 1948 do popisa stanovanj, nekaj kmetijskih popisov, vzorčnih snemanj pa vse do izračuna števila mater z deset in več otroki, uporabljenega za razpravo o ustanovitvi sklada za podporo takim staršem. Mislim, da se nam vseh teh popisov ni bilo in ni treba sramovati. Ustanovljeno je bilo Jugoslovansko statistično društvo po zelo strogem kriteriju sprejema članov in leta 1951 je ugledala luč sveta prva številka jugoslovanske Statistične revije, teoretičnega organa Statističnega društva.

Kakor bi slednjemu razvoju rekli povezovanje statistike in statističnega snemanja in obdelave z javnostjo in družbo, tako lahko v zvezi s tem poudarimo dve plati karakteristik naše nove statistike, ki smo ju od začetka Zveznega statističnega urada skrbno gojili in razvijali.

Prvič, širok angažma samega prebivalstva pri statističnih snemanjih in uporabi statističnih informacij, predvsem matematična priprava personala za

statistične akcije in pritegnitev tiska in radia za zagotovitev pozitivnega in konstruktivnega odnosa prebivalstva in strank do dajanja informacij. To je prav posebno važno pri vzorčnih anketah.

Drugič, načelo javnosti. Novi Zvezni statistični urad je bil ustanovljen v času, ko je stalinistična dogma o državni in vojni tajnosti statističnih podatkov bila na višku. Vse je bilo pod ključem, da ne bi prišlo v roke "sovražniku", gospodarski in planski rezultati so se objavljali kvečjemu v anonimnih odstotkih. Od tega načela pa je imela več škode sama družba, kakor je mogel imeti koristi "sovražnik". Toda vsako zavzemanje za načelo javnosti je bilo v nevarnosti, da bo proglašeno za sovražno dejanje. Kljub temu smo počasi prodirali z načelom javnosti, in naj na tem mestu omenim, da me je s tehtnimi nasveti pri tem podpiral tudi bivši direktor Državnega statističnega urada prof. dr. Dolfe Vogeltnik. Dalje moram povedati, da je z velikim razumevanjem postopoma sprejel vse točke demokratičnih načel Boris Kidrič in da nam je, na primer glede objavljjanja starostne strukture prebivalstva, dal prav tudi Ranković. Podrobneje govorim o vsem tem v posebnem poglavju spominov in v brošuri Zveznega zavoda za statistiko ob njegovi tridesetletnici.

Tretjič, skrb za točnost podatkov je bila vse od ustanovitve Zavoda za statistiko ena najbolj značilnih potez njegove aktivnosti. Odločno in argumentirano smo zavračali ne tako redke poskuse "friziranja" podatkov. Tako na primer so sredi leta 1948 od mene zahtevali, da v rezultatih popisa prebivalstva 1948 povečam celotno število za dva ali tri milijone. Navajali so vojno-strateške argumente, nastale v atmosferi pričakovanega vdora kominformovskih divizij.

Kdo so bili ti pametnjakoviči, ki so zastrašili Kardelja in Kidriča ali morda celo Tita s točo argumentov za umetno povečanje števila prebivalstva, ali so bili samo iz vojske ali še od kod drugod, nisem raziskoval. Lahko pa si vsakdo misli, kakšne kolobocije bi imeli danes z demografskimi indeksi in s projekcijami bodočega prebivalstva, indeksi življenjskega standarda itd., če bi bile vsote iz leta 1948 tako popačene. Še v naslednjih letih po popisu 1948 mi je marsikdo očital, da sem kriv za prenizke številke. Ni veliko manjkalo, da bi me za to kdo poslal na Goli otok. Vendar na današnji ravni splošne razgledanosti takšno neodgovorno manipuliranje vsaj s temeljnimi podatki odslej ni več mogoče. To vprašanje sem podrobneje obdelal na drugem mestu.⁵

Proti objavljjanju podatkov oziroma za strogo interno objavljjanje je bila takšna histerična gonja oziroma je bilo ustvarjeno takšno razpoloženje, kakor - si parva licet componere magnis - proti današnjim izjavam Janeza Stanovnika v New Yorku, da je v nevarnosti država, da dajemo "sovražniku v roke vse orožje proti sebi" ipd. V opisani zunanji in notranji situaciji sem moral sestaviti in predložiti na ducate poročil in memorandumov, katerih bistvene točke in argumente sem ob tridesetletnici naše nove jugoslovanske statistike objavil v publikaciji Zveznega zavoda za statistiko, o izidu prvih javnih statističnih publikacij v novi Jugoslaviji jeseni 1974.

V članku sem predvsem predočil, da imamo od neobjavljenih podatkov za široko javnost neprimerno veliko večjo škodo, kakor jo sploh imamo - in če jo sploh imamo - od njihovega objavljjanja. To se je predvsem moglo razbrati iz liste interesov, sestavljene v ta namen, in iz njihovega zadovoljstva, ko so začele publikacije izhajati druga za drugo.⁶

Toda tod ni šlo kar tako gladko naprej. Prišlo je novo vodstvo statistike, ki je hotelo biti do te mere hipermoderno, da je šlo iz dveh korakov naprej v korak nazaj. Ustavilo je izdajanje vrste najbolj aktualnih publikacij, češ da lahko ljudje

izvedo vse elektronsko prek računalnika. Zaman je bilo vse prepričevanje o tem, da računalnik ni niti edini niti osnovni dobavitelj vseh vrst podatkov in da morajo osnovno vrsto podatkov imeti na razpolago znanstveniki in operativci v klasični obliki tiskanih podatkov in publikacij. Na letnem zasedanju Zveze statističnih društev Jugoslavije v Bečićih v Črni gori jeseni 1986 smo se udarili. Bila je izvoljena komisija odgovornih in uglednih statistikov, ki je oblikovala sklep, da se je treba vrniti h klasičnemu publiciranju statističnih podatkov, kar pa seveda ne preprečuje tudi uporabe računalnikov. V tej komisiji je bil med drugimi tudi akademik Miloš Macura.

Mene so počastili in obremenili s funkcijo predsednika komisije in dve leti kasneje, oktobra 1988, z novo funkcijo predsednika komisije za oceno statističnih publikacij. Spričo visoke kompetence in izkušenj ter kooperativnosti članov te komisije upam, da bom z njihovo pomočjo mogel biti še koristen za uspešno delo pri tem sodelovanju. S približno vsebino teh publicističnih in računalniških problemov se je možno seznaniti iz krajših opisov sklepov statističnih sestankov, objavljenih v zadnjih dveh letnikih Statistične revije, predvsem pa v članku dr. Miloša Macure.

DRUŠTVA EKONOMISTOV, STATISTIKOV IN NUTRICIONISTOV

a) E k o n o m i s t i

Kot posebnost povojnega razvoja oziroma socialistične Jugoslavije skoraj od prvih let osvoboditve naprej naj omenim strokovna društva, ki naj bi imela bodisi strogo znanstveni, bodisi poljuden značaj in bi prispevala k močnejši mobilizaciji ljudi iz strok v administrativnem in političnem aparatu, vsekakor v veliko večji meri, kakor podobna društva v zahodnem svetu. Kronološko so tu na prvem mestu društva ekonomistov, katerih poreklo sega še v zadnja leta pred vojno. Takrat je bilo v Zagrebu ustanovljeno društvo diplomiranih ekonomistov, katerega namen je bil med drugim tudi pospeševati njihovo zaposlitev. Čeprav je v Jugoslaviji obstajala takrat ena sama ekonomska fakulteta, ki se je razvila iz Ekonomsko-komercialne visoke šole, ustanovljena v prvih letih po prvi svetovni vojni, so njeni absolventi in diplomanti že bili soočeni z dokajšnjo nezaposlenostjo in so se prek svojega društva skušali boriti za nekakšen privilegiran status zaposlovanja kolegov. Kakih pet, šest diplomantov je odprlo svoje pisarne za storitve "ekonomskih strokovnjakov", revizorjev, organizatorjev ipd. Zadnje mesece leta 1944 smo iz krogov ekonomistov, zaposlenih v poverjeništvu za obnovo dežele v Beogradu (večina nas je prišla tja z otoka Visa), ustanovili iniciativno skupino za pripravo društva ekonomistov, ki naj bi bila nadaljevanje predvojnega društva. Od predvojnih članov smo bili prisotni združniški ekonomist dr. Davidović, Slavko Čuković in jaz. Sklicali smo občni zbor in na njem sem bil izvoljen za predsednika. Do te izvolitve je prišlo tudi zato, ker sem bil takrat pomočnik poverjenika za obnovo v Nacionalnem komiteju Jugoslavije: bilo je precej diskusije o kvalifikaciji za članstvo in naziv društva. Hoteli smo imeti kvalificirano članstvo, vendar ne omejitve na diplomu ekonomske fakultete. Tako smo se takrat odločili za naziv Društvo ekonomskih strokovnjakov.

Na novo ustanovljeno društvo je začelo z majhno serijo predavanj o najaktualnejših vprašanjih ekonomske stroke. Tako je predaval v veliki dvorani beograjske univerze Obren Blagojević o temeljih nove ustave, Metod Dular o temeljni koncepciji in smislu takrat uvedenega enotnega računovodstva za vse panoge in za vse federalne enote na celotnem ozemlju Jugoslavije. Kot zani-

mivost naj navedem, da je v debato posegel tudi general Jaka Avšič, takrat načelnik ustreznega resorja v poverjeništvu za narodno obrambo. Drugi poverjenik Nacionalnega komiteja, ki se je poblize zanimal za tematiko društva in njegovo delovanje ter stališča, je bil Todor Vujasinović, takrat poverjenik za obnovo, izvoljen za ta resor že prej na zasedanju Avnoja v Jajcu in po osvoboditvi Beograda premeščen v resor rudarstva. Od drugih aktivnih članov društva iz leta 1945 naj omenim Marjana Hubenja, nekdanjega sekretarja Skoja za Hrvaško, in Bojana Kuglerja, ki je kot hrvaški borec prebil dolgo vrsto let v mitroviški kaznilnici.

Z odhodom iz Beograda 12. aprila 1945 in kasnejšimi nalogami v tujini (za zunanje ministrstvo in ministrstvo za zunanjo trgovino) se je moje komaj začeto sodelovanje z novim društvom ekonomistov v Beogradu za nekaj let prekinilo. V tem času se je društvo razširilo na vso državo oziroma spremenilo v samostojna republiška in deloma krajevna društva. Svoj čas v Beogradu ustanovljeno društvo se je tako preoblikovalo v Društvo ekonomistov Srbije in tako sem bil po čudnem naključju na nekem njegovem občnem zboru citiran kot prvi predsednik Društva ekonomistov Srbije. V tem času je naše državno in politično vodstvo oziroma konkretnije Boris Kidrič prišel z nami do sklepa, da je spričo potrebnega širjenja iniciative od spodaj v eri samoupravljanja nujno treba razširiti aktivnost in mrežo ekonomistov; tako je prišlo do kongresa oziroma ustanovitve Zveze ekonomistov Jugoslavije. Do tega je prišlo z velikim pompom in ob sodelovanju vrste uglednih predstavnikov administracije, kakor na primer Vljajka Begovića, takratnega Kidričevega pomočnika v zveznem planu, ki je bil izvoljen za prvega predsednika Zveze ekonomistov Jugoslavije. Zveza je poslej skoraj vsako leto prirejala kongres s specifično tematiko. Eden od prvih kongresov je bil v Portorožu.

Kmalu se je pokazalo, da prirejanje posvetovanj, seminarjev in kongresov ni dovolj, če hoče zveza pomagati pri reševanju ključnih ekonomskih problemov. Zato smo po nekaj letih ustanovili znanstveno sekcijo Zveze društev ekonomistov na ekskluzivni podlagi. To je pomenilo, da vsaj takrat znanstvena sekcija ni bila množična grupacija vseh, ki se zanimajo za eno ali drugo temo, temveč ozka skupina ekonomistov, ki je bila sprejeta po strogem kriteriju njihovih objavljenih del in na podlagi priporočil dveh članov sekcije. Na ta način naj bi bila zagotovljena potrebna raven razprav, sklepov in priporočil. Na naših republiških akademijah znanosti in umetnosti takrat take razprave niso bile možne spričo okoliščine, da nekatere akademije niso imele med člani nobenega ekonomista oziroma kvečjemu enega ali dva, ki niso mogli diskutirati sami s seboj. Pozneje so se stvari popravile, tako da se je v eni od akademij, in sicer v jugoslovanski v Zagrebu, povečalo število rednih in dopisnih članov na šest ali sedem, nekoliko manj na drugih akademijah, in lahko so se organizirali skupni sestanki članov ekonomistov. Po drugi strani se je ščasoma razširila osnovna baza znanstvene sekcije in organizirali so se ad hoc sestanki, na katere so prihajali samo strokovnjaki specifične tematike.

Društvo je že kmalu po osvoboditvi začelo izdajati znanstveni časopis Ekonomist, ki je hitro postal vodilni jugoslovanski ekonomski teoretični časopis. Takšno stanje pa ni trajalo dolgo, ker se je po eni strani sama Zveza preorganizirala na republiški ravni v zveze društev ekonomistov republike, po drugi pa je tudi vsaka republiška zveza ustanovila svoj časopis. Med prvimi je to bila slovenska Ekonomska revija, katere glavni urednik sem bil prvih deset let.

b) Statistiki

Če se prav spominjam, še ni bilo formalno ustanovljeno Jugoslovansko statistično društvo, ko smo v okviru vodstva novega Zveznega statističnega urada - direktorji republiških zavodov in jaz kot glavni direktor Zveznega urada - že delali pri snovanju teoretičnega statističnega časopisa - trimesečnika, ki naj bi pomagal dvigati raven naše statistične službe in reševati splošne in posamezne statistične probleme. Tako je izšla marca 1951 prva številka prvega letnika Statistične revije s podnaslovom Tromesečni časopis za statističku teoriju i praksu, v izdaji Zveznega zavoda za statistiko in evidenco v Beogradu.⁷

Kot rečeno, so sočasno potekale razprave o tem, kakšno naj bo statistično društvo. Struja, ki jo je vodil profesor Dolfe Vogeltnik, je zastopala mnenje, da bi to bilo v glavnem društvo za širjenje in popularizacijo statistične misli. Druga struja, ki jo je zastopal Miloš Macura, je zahtevala, da bi to moralo biti združenje visoko kvalificiranih statističnih teoretikov, katerih naloga bi bila predvsem nadaljevanje razvijanje statistične teorije in njene aplikacije v praksi. Odločno sem podpiral to drugo stališče. V ilustracijo, kako žive so bile te razprave, naj navedem, da smo se nekoč Vogeltnik, Macura in jaz dvakrat sprehodili od Rožnika čez Šišenski hrib in nazaj ter več čas ostro zagovarjali vsak svoje stališče, ne da bi se na koncu sporazumeli. Po mnogih tednih ustnih in pisnih raprav smo vendar obstali pri stališču strogo znanstvenega združenja, ki naj bi imelo značaj akademije znanosti in bi ga sestavljali člani, sprejeti na občnem zboru na podlagi svojih znanstvenih del. Z drugimi besedami, kakor so očitali zastopniki drugega mnenja, niti sam doktorat še ne bi bil zadostna legitimacija za članstvo v statističnem društvu. Ko prelistavamo prve letnike Statistične revije, takoj opazimo rezultate in pomen te selekcije. In postane nam razumljivo, odkod tak ugled in uspehi na mednarodnem znanstvenem statističnem prizorišču in odkod položaji, ki so jih dobili člani našega društva v Mednarodnem statističnem inštitutu in v Uniji za znanstveno proučevanje prebivalstva - kot predsedniki (Vogeltnik, Macura) in drugi funkcionarji (Žarković, Ivanović). Macura je bil vrsto let direktor populacijskega oddelka v tajništvu organizacije Združenih narodov in član nekaterih mednarodnih statističnih in demografskih komisij. Žarković šef metodološkega referata v statističnem oddelku FAO, Ivanović načelnik v UNCTAD, Ban in Ećimović strokovna referenta na statističnem oddelku FAO, Korenčić demografsko-statistični referent v Tanzaniji in Kambodži. Lahko mirno rečem, da sta tako naša uradna statistika kakor posamezni statistiki kot strokovnjaki in znanstveniki že v prvih letih nove Jugoslavije bili priznani med prvimi v Evropi in tudi zunaj nje.

c) Nutricionisti

Ne tako na široko kot ekonomisti in statistiki so se organizirali tudi strokovnjaki za prehrano. Razmeroma zelo pozno so ustanovili svoje društvo za probleme pravilne in zadostne prehrane. Izvolili so me za častnega člana društva. Te izvolitve si žal nisem zaslužil kot aktivist društva, temveč s publiciranjem svojih prispevkov o problemih nezadostne in nepravilne prehrane oziroma podhranjenosti.

MEDNARODNO ZDRUŽENJE AGRARNIH EKONOMISTOV

To je asociacija, ki jo je ustanovil angleški ekonomist Leonhard Elmhirst, bogat posestnik, ki je z denarjem svoje žene finansiral organizacijo prvih mednarodnih agroekonomskih kongresov ali "konferenc". Konference so bile vsake tri leta, in sicer vedno v drugem kraju, a vedno v kmetijskem okolju, vsakokrat na drugo

osnovno temo. Referati in diskusije so izhajali v posebni knjigi International Conference of Agricultural Economist. Prva konferenca je bila od 26. avgusta do 6. septembra 1929 v Darington Hallu v jugozahodni Angliji, na Elmhirstovem posestvu, in je obravnavala poleg drugih problemov problem zemljiških posestev.

Naslednje konference so bile: druga leta 1930 na univerzi Cornell v državi New York, njena vsebina se je vrtela v glavnem okrog vzrokov "mednarodne depresije v kmetijstvu" in neprodanih presežkov zemljiških pridelkov. Tretja je bila konec avgusta 1934 v Bad Eilsenu v Nemčiji in je obravnavala na prvem mestu gospodarsko krizo in položaj agrara v njej ter problem malih kmetij. Četrta je bila v začetku septembra 1936 v St. Andrews na Škotskem s tematiko odnosov med agrarom in industrijo, odnosov med zemljiško lastnino ter ekonomskim in socialnim razvojem kmetijstva in z nekaterimi drugimi temami, med njimi o delnih kmetijah mestnih delavcev. Peta je bila avgusta 1938 v Macdonaldovem Collegeu v Kanadi. Šesta je bila šele po vojni, v avgustu in septembru 1947, spet v Darington Hallu v Angliji. Sedma konferenca je bila konec avgusta 1949 v Villa delle Azalee, Stresa, v Italiji. Osmo konferenca je bila sredi avgusta 1952 v centru Kellog na Michigan State Collegeu v ZDA.

Še preden je prišlo do devete konference, je vodstvo organizacije začutilo potrebo po razširitvi "članske baze" na vse nezastopane vrste ekonomistov in tudi na vse dežele sveta. Pomanjkljivost dotedanje organizacije je bila, če je hotela govoriti o svetovnih problemih, da se je vrtela samo v krogu evropskih in severnoameriških ekonomistov. Tako ni bilo razen na konferencah nikogar iz Jugoslavije. To se pravi, da niso bile zastopane niti vse evropske dežele, kaj šele Indija, Japonska, Argentina itd.

Od metod izbora in pridobivanja novih sodelavcev naj omenim tisto, ki sem ji bil sam priča. Na neko konferenco FAO sta prišla podpredsednik ICAE profesor E. Thomas z univerze v Readingu v Angliji, ki je v organizaciji skrbel za program oziroma dnevni red, ter Jack Curie, ki je skrbel za blagajno in finance organizacije. Pridno sta poslušala potek konference o agroekonomskih in agropolitičnih problemih ter skupno izbirala "žrtve" na podlagi njihovih referatov in diskusije kot najprimernejše iz vsake dežele za sprejem v organizacijo. Tako sta me nekega dne povabila na kosilo in mi pojasnila vsebino in cilje dela njihove organizacije, ki je bila takrat še Internacionalna konferenca agrarnih ekonomistov, pozneje se je preimenovala v Internacionalno asociacijo agroekonomistov. Po podrobnih informacijah sem pristal, da prevzamem naloge korespondenta oziroma poverjenika organizacije za Jugoslavijo, poleg tega pa naj bi na prihodnji konferenci leta 1955 v Helsinkih na temo Implikacije tehnične spremembe v agrarni ekonomiji v jugovzhodni Evropi. S tega področja so imeli planirane referate Sherman E. Johnson za Severno Ameriko, Michel Cepede za Francijo, K. U. Pihkale iz Finske za Skandinavijo, S. R. Sen za Indijo, J. O. Moralec za Latinsko Ameriko ter Sh. E. Johnson za Severno Ameriko.

Iz Jugoslavije je potem Zveza ekonomistov delegirala in finansirala še odhod treh ekonomistov na helsinško konferenco, in to Kosta Mihajlovića, Milana Krištofa, oba iz Beograda, in Rudolfa Turka iz Ljubljane. Vsi so zelo aktivno sodelovali v razpravi na konferenci, z referatom poleg mene še Mihajlović in Turk, z diskusijo Krištof.

Tako smo jugoslovanski ekonomisti kvalificirano prišli v mednarodno areno svetovnih kapacitet v agrarni ekonomiki. Nekateri naši ekonomisti so sodelovali samo na nekaterih poznejših konferencah, ki so jih posebej zanimale. Naj navedem med njimi R. Bićančića, Vl. Stipetića, oba iz Zagreba.

Prav tako so se nekatere teme obravnavale z močnejšim podarkom in ob številnejši udeležbi kakor druge. Prav posebej me je zanimalo obravnavanje vprašanja, ki smo ga v angleščini imenovali *part-time farmer* (delni kmet), v francoščini *agriculteur a temps pariel*, v nemščini pa najpogosteje *Arbeiter-Bauer*.

Na enajsti konferenci leta 1961 v Mehiki sem na organizacijskem sestanku korespondentov vseh zastopanih dežel v pogovoru o osnovni tematiki bodoče konference postavil vprašanje, ali ne bi uvrstili kot posebno točko dnevnega reda problematiko tistih kmetij, na katerih se morajo gospodarji zaradi premajhnega dohodka ukvarjati še s kakšnim drugim nekmetijskim zaslužkom, torej delnih kmetov in delnih delavcev. Terminološke raznolikosti, ki vladajo na tem poročju, takrat še nisem poznal. Bil sem iznenaden, da me v razpravi razen Jugoslovana profesorja Bičancića nihče ni ne podprl ne zavrnil. Na koncu je rešil situacijo predsedujoči profesor E. Thomas, ki je predlagal, da se odločitev oziroma bližja konkretizacija predloga o kmetu delavcu prepusti upravnemu odboru. Bil sem zadovoljen s takšno rešitvijo, saj sem se zanesel na Thomasvo razumevanje problema in njegovega pomena; Thomas je bil po rodu iz Walesa, kjer je bil kmet rudar zelo razširjen pojav. In res je Thomas zadevo rešil. Vendar ne tako, kakor sem bil pričakoval, namreč, da bo našel znanstvene kapacitete, ki bodo pokazale vse probleme tega sloja prebivalstva, ki so pereči tudi pri nas, ter da si bom iz njihovih referatov in diskusij pridobil veliko teoretičnega in praktičnega znanja, marveč so temo Bodočnost kmetov delavcev uvrstili kot posebno točko na dnevni red dvajsete konference leta 1964 v Lyonu, za referenta pa so predlagali mene.

Moji občutki so bili mešani. Prvič sem se nekoliko bal nastopiti s takim referatom pred velikim številom ekonomistov iz Nemčije, Belgije, Francije, ZDA, Kanade in drugih dežel Evrope in Severne Amerike, ki so se s to temo ukvarjali že desetletja in imeli na razpolago bogato dokumentacijo svojih statističnih uradov in ekonomskih inštitutov. Drugič pa sem se zavedal, da bi me priprava takega referata nujno prislila, da se s to dokumentacijo seznanim. Po kratkem obotavljanju sem se odločil, da sprejemam ponudbo. Hkrati sem že imel v mislih načrte, kako bi se seznanil z dokumentacijo. Prav tisti čas sem spremenil svojo zaposlitev, dosegel upokojitev kot redni profesor Ekonomske fakultete v Ljubljani in sprejel angažma pri FAO kot statistični svetovalec za celotno področje Afrike na stopnji direktorja. Izkoristil sem nekaj uradnih poslanstev tudi na prvem mestu za obisk bogate knjižnice Inštituta za svetovno gospodarstvo v Kielu v ZRN. Hvaležen sem osebju te knjižnice in predvsem referentu dr. G. Teichu za pomoč in nasvete. Teich me je opozoril, da je strokovni izraz za moje področje v Nemčiji *Landwirtschaftlicher Nebenerwerbs Betrieb*. Pod tem geslom sem imel na razpolago dva dolga predala kartončkov, ki so se nanašali na zadevno literaturo z vsega sveta. V Kielu sem predsedel ob tem študiju kakih deset dni. Reči moram, da so mi brez kakega posredovanja naših konzulatov in drugih predstavnikov tudi v drugih velikih bibliotekah in inštitutih pomagali kot čistemu znanstvenemu delavcu. Tako tedaj kot tudi pozneje v bibliotekah Mednarodnega urada dela ter Ekonomske komisije za Evropo v Ženevi, v biblioteki FAO v Rimu, kjer so mi brezplačno preslikali celo knjigo Kautskega *Bolschewismus in der Sackgasse*, ki govori o polomu kolhozov (ta knjiga mi je pozneje pri nekem prijatelju v Sloveniji nepovratno izginila), in končno tudi v knjižnici Kmetijskega ministrstva v Washingtonu, kjer so bili sredi preseljevanja knjižnice iz enega oddelka v drugi ter so knjige ležale kar po tleh na kupih, pa jih ni motilo, da sem

jih premetaval še jaz, ko sem brskal na podlagi svojih bibliografskih beležk po naslovih, ki so me zanimali. Večrat sem se kasneje vprašal, ali bi pri nas v Ljubljani ali Beogradu pustili kakemu amerškemu ali angleškemu ekonomistu brskati samemu po njihovih arhivih in dokumentaciji. Mislim, da mi je odpiralo vrata to, da me je kak referent ali načelnik poznal kot aktivnega člana Mednarodne asociacije ekonomistov in kasneje kot svetovalca pri FAO oziroma konsultanta v demografskem oddelku OZN.

Nekaj mesecev pred Lyonsko konferenco je bil moj referat končan in natisnjen v angleščini in francoščini. Pri tem so mi pomagali takratni kolegi iz Mednarodne tehnične pomoči v Alžiru, kjer sem služboval zadnje mesece leta 1963 in prve mesece 1964. Moram pa dati priznanje tudi vodstvenim ljudem pri FAO, tako v centrali v Rimu kakor uradu v Alžiru, da so sestavljali moja delovna poslanstva in potovanja tako, da sem lahko pripravljal svoj referat in sočasno opravljal službene naloge brez posebnih težav in ovir.

Kakor sta mi povedala dr. Stipetić in dr. Bićančić, je bil po izjavah predvsem francoskih, pa tudi mnogih drugih udeležencev Lyonske konference referat sprejet kot eden najboljših, če pa pogledamo poznejše zbornike konferenc in tudi sorodnih organizacij, je začel novo obdobje pristopa k problemu mešanih gospodinjstev, njihove produktivnosti kot producentov in vloge na trgu v razvoju narodnega gospodarstva. Referat je kmete delavce ocenil kot nujen in pozitiven element oziroma moment v gospodarskem razvoju, ki pa bo če že ne izginil, vsaj izgubil svojo vlogo na startu razvoja. O tej tezi se je v naslednjih letih razvila velika polemika predvsem v francoski in angleški publicistiki, pa tudi nekaterih drugih. V Franciji je predvsem ekonomist Lacombe z univerze v Montpellieru objavil dejstva o naraščanju deleža kmetov delavcev v francoskem agraru. Po drugi strani pa je moj referat prav tako podal neizpodbitna dejstva o njihovem upadanju in izginjanju, predvsem v severni Nemčiji in v severnem delu ZDA. Kako razložiti to protislovje? Na konferenci leta 1979 v Kanadi sem to razložil z dvema tipoma kmetov delavcev: prvi tip so klasični kmetje delavci, ki so produkt kapitalističnega ekonomskega razvoja na začetni ali startni fazi kot posledica zaostajanja in siromašenja malih in drobnih kmetij in koncentracije v velike kmetije in veleposestva. Pri teh kmetih delavcih ni nobenega tehnološkega in ekonomskega napredka, to so v glavnem vaški reveži, ki si morajo pomagati z zaslužkom v industriji. Z razvojem kapitalistične industrije počasi izginjajo in se izgubljajo v industrijskem proletariatu. To so tisti, ki jih je opisal Lenin kot socialni sloj, ki ni niti čisto kmečki niti čisto delavski, ki se muči z nečloveškimi naporimi od zore do mraka in komaj čaka, da najde kje drugod bolj človeški način preživljanja. Drugi tip pa so današnji moderni delni kmetje, ki delajo v visoko razviti industriji in si preuredijo svoje male kmetije tako, da jim ni treba trošiti veliko časa in napora za obdelavo zemlje ali gojenja živine. Kakor sem trdil na ljubljanskem mednarodnem seminarju leta 1981, ki smo ga priredili v okviru Slovenske akademije znanosti in umetnosti, je prvi korak teh novih modernih kmetov delavcev, da se odpovedo živini, ker zahteva največ truda in časa, in uvedejo specialne njivske kulture. Sila poučni so primeri japonskih drobnih kmetij, na katerih ne zahteva pridelovanje riža veliko časa. Tak kmet delavec prideluje za trg samo riž ali samo sojo, v glavnem z moderno kmetijsko mehanizacijo, in je daleč od kake podobnosti s klasičnim kmetom delavcem, ki se muči še z živino od zgodnjih do poznih ur. Tako delo in življenje modernega, mehaniziranega in specializiranega kmeta delavca je že bolj relaksacija kakor muka in zato se njihovo število v moderni industriji povečuje. To niso samo kmetje delavci, temveč tudi kmetje obrtniki, kmetje učitelji, kmetje odvetniki itd.

V najnovejšem času je treba upoštevati še nemajhno število prebivalstva srednjih slojev, ki iz ekoloških razlogov pridelujejo samo nekatere kulture za svojo uporabo bodisi na svoji, bodisi na najeti zemlji oziroma parcelah, da bi si zagotovili biološko neoporečno hrano.

KADRI, PERSONALNA SLUŽBA IN IZOBRAŽEVANJE

Do nedavnega je bilo temeljno geslo dežel v socialistični izgradnji in prav tako dežel v razvoju ustanoviti in povečati težko industrijo. Ta naj bi omogočila in dala vse. Če pa ima dežela na razpolago še domače surovine za težko industrijo in domače energetske vire, bodisi premog, bodisi vodne sile, bodisi uran, potem naj bi bila na konju in ji nihče ne more biti kos.

Ta do nedavna edino zveličana teorija se podira že pred našimi očmi pod pritiskom dejstev. Prvič se je vrsta kapitalističnih in enako socialističnih dežel, ki so bogato založene s surovinami in energetskimi viri, kljub temu znašla v slepi ulici, iz katere zlepa ne morejo ne naprej ne nazaj. Po drugi strani je tu Japonska s svojim naglim razcvetom ekonomije, čeprav je mačehovsko založena ali, bolje rečeno, sploh ni založena niti s surovinskimi viri. Na eni strani je ta dežela, na drugi pa revolucionarni vzpon in razvoj elektronike in računalništva, oboje je prispevalo k novemu nauku, da so kadri in njihovo znanje tisti, ki omogočajo vse.

Do neke meje se je to spoznanje razvijalo postopoma po različnih etapah. Saj so v Sovjetski zvezi že ob začetku prve petletke ugotavljali in poudarjali, da "kadri dajejo vse". Toda to geslo še niti daleč ni tisto, kar danes znanost in tehnika pripisujeta kadrom in pogojujeta z njimi.

Na pragu tega spoznanja je bila ustanovitev posebne personalne službe takoj po osvoboditvi z namenom, da bi maloštevilne strokovne kadre, kolikor jih ni pokosila vojna, racionalno in smotrno uporabljali. Za to in pa v pogojih takratnega administrativnega gospodarstva je bilo treba uveljaviti načelo, da je mogoče in potrebno strokovne kadre racionalno in smotrno premeščati tja, kjer bodo najbolj koristni. Da je bilo to pravilno in takrat edino mogoče, o tem ni nobenega dvoma, po drugi strani pa smo lahko dvomili o tem, koliko je bilo to izvedljivo. Odtod skoraj nenehni spori med kadrovsko službo in njenimi predstavitenimi ljudmi, in pa tistimi, ki bi bili na zahtevo kadrovske službe dolžni nekatere kadre prepustiti drugim.

Druga težava sta bili načeli pri kadrovski izbiri ljudi: načelo politične zanesljivosti in predanosti novemu družbenemu redu in načelo ustreznega strokovnega znanja. Treba je pribiti, da so se kadroviki prvega načela zelo držali, kar pa se tiče drugega, je pač šlo, kakor je šlo, ali pa tudi ne.

Moram priznati, da sem v pogledu teh načel imel nenehno spopade s kadrovsko službo, dostikrat prav ostre. Prvič se nisem mogel sprijazniti s tem, da bi kot šef statistike imel zaporedoma dva pomočnika, ki o statistiki nista imela pojma. Če je bilo treba o čem organizacijsko odločati, sem bil za to tam pač jaz, ki naj bi tudi poznal družbeno soodvisnost posameznih panog statistike. Drugič, kar se tiče dela v mednarodnih organizacijah in s tujimi strokovnjaki, nikakor nisem mogel pristati na to, da bi se tu angažirali uslužbenci, ki niso razumeli nobenega tujega jezika in bi morali najprej skozi jezikovne tečaje, za katere pa niso imeli nobenega posebnega navdušenja. Posumil sem, da so naši ljudje, predvsem tisti iz rajonov zunaj avstroogrske monarhije in znotraj nekdanje frankofilske orbite, podedovali in prevzeli od Francozov pomanjkanje čuta in volje za tuje jezike, kakor sem ga ugotovil tudi v vseh frankofonskih deželah Afrike pri uradnikih in priseljencih frankofonskega izvora.

V splošnem je veljalo pravilo - vsaj za statistiko, kjer sem imel osebne izkušnje, da si pomagamo sami oziroma se zanesemo nase. Tako smo za statistično službo šolali dodeljene nam kadre v kratkih tečajih po dva do štiri mesece v čisto konkretnih postopkih, tako da bi tečajniki lahko sedli za pisalno mizo in delali brez kakih posebnih ali specifičnih napotkov. Podobno smo šolali kadre za določene položaje, za katere bi sicer bila potrebna fakulteta, kakor so socialni delavci. Kar bi na pravni ali sociološki fakulteti človek dobil v štirih letih skupaj s prakso in teorijo, bi dobil v t.i. višjih šolah že v dveh ali celo enem letu bolj ali manj v obliki konkretnih napotkov in brez kake posebne teorije iz zgodovine.

Iz te prakse se je razvila na začetku šestdesetih let teorija t. i. dvostopenjskega študija: v prvih dveh letih fakultete dati človeku praktični del pouka. Ko je to končano, naj bi šli tisti študentje, ki imajo več smisla za prakso ter samo malo ali nič smisla za teorijo takoj na praktično operativno delo, medtem ko bi bili drugi dve leti posvečeni teoretičnemu pouku za tiste študente, ki imajo za to pač smisel in voljo.

Profesorji smo bili zelo skeptični glede pravilnosti in smotrenosti take delitve pouka. Do tedaj se je šolanje začelo najprej z zgodovinskim pregledom in teorijo - na pravni fakulteti na primer z rimskim pravom - in nato s praktičnimi predmeti, na primer z ekonomsko in finančno politiko. Imeli smo hude debate z Borisom Kraigherjem in direktorjem Vogelnikom, ki sta branila upravičenost nove razporeditve materije. Toda nič ni zaleglo. Prvi koraki nazaj k staremu načinu so bili zaradi praktičnega poloma načela delitve študentov na tiste, ki se štejejo kompetentne za teoretične discipline, in tiste, ki so bolj za prakso. Takšnih za čisto prakso skratka ni hotelo biti in tako so na ekonomski fakulteti vsi hoteli naprej na drugo stopnjo. Ker sem leta 1963 zapustil fakulteto, se nisem za stvari še naprej zanimal. Zdi se mi, če se prav spominjam, da je ta delitev na stopenjski študij doživela skrajno malo število udeležencev.

Druga, ne preveč slavna rezultanta takratne delitve na praktični in teoretični študij je bila kasnejša uvedba tako imenovanega usmerjenega izobraževanja. Ni treba nobene posebne modrosti, da se ugotovi, da je zahteva po "usmerjenosti" zrasla iz delitve na teorijo in prakso, čeprav bi pri večletnem pouku lahko tudi teoretično prišli na svoj račun v usmerjenosti. Tudi to odkritje ni imelo sreče. Težko ali nemogoče je namreč doseči take proporce med predmeti, kakor bi bili potrebni poznejšim poklicem čez pet, deset in več let. Že prvi usmerjeni diplomanti so naleteli na žalostno stanje večjega ali manjšega disproporca med številom usmerjenih kadrov in potrebami.

Na ta nesmisel sem opozoril v svoji knjigi Japonski prodor. To je dežela s priznано najbolj kvalificiranimi kadri na svetu, a brez "usmerjenosti" v izobraževanju. V šolah je tam poudarek na splošni izobrazbi. Učenec ali dijak, ki je dobil temeljno znanje aritmetike, geometrije, fizike, kemije, slovnice in zgodovine itd. in prišel nato v tovarno oziroma podjetje, pridobi tam dodatno konkretno in specialno znanje, kakor mu ga šola sploh ne more dati ali pa je že zastarelo, ko pride učbenik na svetlo. Poudaril sem prav poseben pomen takega pristopa v pogojih tehnološke revolucije. Tu gredo spremembe daleč naprej, pred prakso in posebno še pred šolskimi programi in učbeniki. Lahko si mislimo, kako je to važno za našo Slovenijo in njeno prestrukturiranje gospodarstva. Potrebni nam bodo kadri s takšnim splošnim znanjem, s katerim jih lahko preprosto in uspešno in razmeroma hitro preseljuješ iz panoge v panogo, iz operacije k operaciji, iz pisarne v tovarno in narobe.

OPOZORILA NAMESTO SKLEPOV

Če pogledamo z današnjega položaja in v današnjih pogojih retrospektivno na svoje in svojih tovarišev ekonomsko in politično udejstvovanje, ali v luči današnjih rezultatov in svetovnih izkušenj, niso bili naši napori in žrtve predragi ali celo nepotrebni in zgrešeni ali pa je tega in onega celo manjkalo.

Odgovor na to bi zahteval posebno obdelavo zunaj tega poglavja, na koncu katerega bi se prejkone oglasil splošen sklep: ne, napori in žrtve niso bili vsi zaman. Kdo ve, kakšne bi bile brez njih posledice na zaposlitev, mezde in življenjski standard, demografske koeficiente, na kupno moč trga itd. in tudi na politične režime. Pač pa bi rezultati lahko bili boljši, cenejši in hitrejši, če ne bi zlasti v prvih odločilnih letih bilo stalinističnih in tehnokratskih zastranitev in drugih teoretskih pomanjkljivosti in slabosti, ki smo jih podedovali skupaj s tujimi zgledi. (O njih sem govoril pred tremi desetletji v nastopnem predavanju na ljubljanski univerzi.)

Mislim, da bi bilo najbolj smotno, da bi ne glede na družbeni ustroj dežel kritično osvetlili nekatere splošne družbene institucije in pogledali, kaj se je za pričakovani demokratični in pacifistični svet Združenih narodov predvidevalo in napovedovalo aprila in maja 1945 na ustanovni konferenci ZN v San Franciscu v tretjem komiteju o ECU SOCU (ekonomsko - socialnem svetu) in ima največje implikacije tudi še za prihodnost. Žal tistih avtentičnih zapisnikov ni mogoče več najti in tudi ne mojih beležk, saj je bilo le del tega sprejeto v ustanovno listino OZN. Ker ne morem vedeti, ali bom še imel čas in priložnost obdelati te točke, naj mi bo dovoljeno, da jih tu vsaj poimenujem in naštejem kot opozorilo. Hkrati bi še opozoril, da ne smemo pozabiti na splošno ugotovitev, da so vse te institucije tako zelo politične, ali, če hočete, razredno obarvane, da jim moramo v eni sapi ocenjevati ali kot skrajno negativne ali kot super pozitivne. Recimo pojem demokratičnosti. Ko sem bil konec petdesetih let v DDR kot gost Vzhodnonemške akademije znanosti in umetnosti, so mi tamkajšnje politične avtoritete zatrjevale, da je njihov politični režim v nasprotju z režimom v ZRN tako zelo demokratičen, da so vnesli to besedo kar v samo ime države za razliko od ZRN. Ni pa trajalo niti pol stoletja, ko se je ta demokracija sesula pred zahodno kot stavba iz papirja.

1. Vzemimo kategorijo, v kateri stojimo najbolj kritično po vsem svetu, namreč polna zaposlitev. Tu se na prvem mestu nalaga vladam članicam OZN skrb za "full employment" ali polno zaposlitev. Glavna bitka odbora je bila med laburističnimi in komunističnimi, pozneje "realsocialističnimi" delegati; slednji so menili, da polna zaposlitev sama po sebi prihaja s socialistično revolucijo in družbeno preobrazbo. Prvi pa so menili, da je to mogoče povsod, toda le če vlada hoče in mora. Takšno mnenje so zastopale delegacije z laburističnimi vlada-mi. Novozelandski delegat Peter Fraser preprosto ni znal nehati z dolgimi tiradami lekcij s tega področja. Nasproti njemu pa je nastopal duhoviti in zajedljivi Armenec, sovjetski zastopnik Arutiunian, ki je od časa od časa povzročil salve smeha tako med delegati kakor med občinstvom. Občasno sem ga podprl jaz, saj je to bilo v duhu naše takratne politike. Danes, skoraj čez pol stoletja, se je izkazalo, da je Fraser imel prav glede možnosti in pogojev polne zaposlitve.

2. Kot drugo točko smo vsi bolj ali manj poudarjali demokratski režim namesto birokratizma. Takrat še nismo "pogrunтали" delavskega samoupravljanja in njegovih odlik. Birokratizem pa se je slikal vse do danes bolj ali manj v obliki vladavine klasičnega birokrata, kakor ga je monstrozno prikazal Nikolaj Vasiljevič Gogolj v novelici Plašč, in na drugi strani kot slavni pruski in

avstroogrski "elitni" birokratizem. Ni pa birokracija še pridobila karakterja fetiša kot kasneje pri nas, a še manj značaj nujne institucije v moderni ekonomski racionalni politiki, brez katere ne bi F. D. Roosevelt v letih 1932-1934 nikdar mogel izpeljati državno-kapitalističnega "new deala" in izvleči Amerike iz grozotne, dotlej nezaslišane krize. Toliko tedaj o birokratizmu, proti kateremu je tolika gonja v vsem našem zgodovinarstvu in novinarstvu zadnjih sto petdeset let. Skrajna demokratizacija se navaja kot učinkovito sredstvo proti skrajni birokratizaciji. Ne gre pa to povsod in ne avtomatsko. V našem komunističnem gibanju naj bi naloge demokratizacije prevzela faza boljševizacije, ki se je začela 1925, s še večjim poudarkom na šestem kongresu komunistov. Na kratko sem o tem povedal v intervjuju z Lojzetom Štradjotom za revijo Borec (9-9/1985, str. 390 in dalje). Temeljit je prelom med dotedanjim delom, t. j. do leta 1925, ko so o kongresnih in drugih sklepih diskutirali in jih redigirali v komisijah na samih konferencah, in poznejšo boljševizacijo, ko so sklepe vnaprej pripravljali odbor in sekretariat, na konferenci pa so jih samo "poglabljali in utemeljevali" ter soglasno sprejemali. Poprej, v starih časih, so voditelji in sekretarji tako rekoč s strahom pričakovali, kako bodo poročila in osnutke kritizirali člani in delegati, poslej pa je članstvo s strahom in v skrbih pričakovalo, kako ga bo kritiziralo vodstvo.

3. Luksuz in zaposlitev sta dva pojma, ki sta neogibna pri vsaki resni razpravi o gospodarskem razvoju, ki pa se jima teoretiki vede ali nevede izogibajo. Na prste roke bi mogli naštetih dela, ki so jih v zgodovini ekonomske misli o tem napisali ekonomisti in sociologi. Ali in kaj so si ob tem predstavljali, moraš iskati pod kakim drugim imenom. Na prelomu stoletja je bila sicer visoka moda knjiga nemškega katedersocialista in Marxovega kritika prof. Wernerja Sombarta *Luxus und Kapitalismus*, ki je pa današnja generacija ne pozna več. Marx še vedno govori v svojih shemah reprodukcije "o luksuznih potrošnih dobrinah", toda od sodobnih socialističnih planerjev kaj malo slišimo o tem. Redki so, ki se spuščajo v razpravo o tem, da je ta kategorija nekaj relativnega (kar je za mene luksuz, je za drugega življenjska nuja) ali pa da brez zapravljanja in uničevanja ne bi bilo nobenega napredka in razvoja ali da, po Sombartu, brez povpraševanja po luksuznih potrošnih dobrinah in njihove porabe mladi kapitalizem ne bi dobil tako množičnega zaleta. Francoski kraljevski dvor s kurtizanami vred je imel pri tem visoko razvojno in pospeševalno vlogo. Toda če bi tako presojali, bi morali tudi vojnem imperalizmu dati visoko progresivno priznanje, saj so mnogokratnik razvoja vojne proizvodnje. Resnični socialistični plan bi moral lansirati druge predmete za realizacijo polne zaposlitve.

4. Varčevanje z naravnimi viri - tako s surovinami kakor z energijo, bi bil naš sklepni poziv, kajti za to objektivno potrebo tako rekoč že včeraj ni bilo skoraj nikjer na našem planetu nobenega, dejal bi posluha. Če naj bi danes vsi prebivalci tretjega sveta zemeljske oble dosegli ameriško-švedski in japonski standard potrošnje živil, vode, zraka in energije, potem so možnosti že prekoračene. Prihodnje generacije višjega standarda - kakor ga javno mnenje pričakuje - se bodo morale sprijazniti z mislijo, da bo treba postopoma preiti na sporazumno varčevanje vseh oblik narave, ker se bližamo časom, ko niti za medsebojno vojskovanje ne bo več ne materialnih ne finančnih sredstev. Že danes so začeli v nekaterih azijskih območjih omejevati dotok tujih turističnih izletnikov iz čisto ekoloških razlogov.

5. Naposled in da se vrnemo k neposredni tematiki naslova - spričo množičnih migracij v najrazličnejših socioekonomskih in demografskih strukturah in vzrokov ob razplamtevajočem se nacionalizmu po vsem našem planetu bo treba posvetiti tema pojavoma, tako danes kot jutri, posebno pozornost.

Medtem ko so se razvite dežele odpovedale staroverski romantiki in so se realistično obrnile k sedanjosti ter dosegle čudežne uspehe, nekateri vodje manj razvitega sveta predstavljajo svoje imperialistične pretenzije v ovčji obleki žrtev sovražne agresije, z obrnjeno podobo resnice, sklicujoč se na teritorialno stanje pred stoletji in celo tisočletji (primer Izraela ali pa Srbije). Na vso srečo smo tudi mi Slovenci šli na to drugo pot in se po neuspeh prizadevanjih odpovedali Gosposvetskemu polju ter slovenskemu delu Benečije in se zadovoljili s tem, da bi imeli tam Slovenci položaj demokratično obravnavane narodne manjšine. V dobi splošne integracije in demokracije ter razvijanja trgov je to tudi najnaprednejša in najučinkovitejša pot. Kaj bi sicer bilo, ako bi se neki Germani začeli sklicevati na teritorialne pravice "svete rimske države nemškega naroda", namesto da bi operirali z realnostjo in s tem, kar imajo, dograjevali svoje gopodarstvo.

Stane Krašovec s hčerko Metko v New Yorku leta 1946

- ¹ Naši Belokranjci imenujejo uniatsko prebivalstvo grškokatoliške vere, namreč pravoslavnega obreda ob priznavanju papeža, Vlahi. Nikakor se ne spominjam, da bi jih takrat imenovali Srbi. Nekdanji Krašovčevi kupci in prodajalci živine niso niti sanjali, da jih bodo čez dobrih sto let kot Srbe klicali na miting pri Karlovcu /na Petrovi gori, pozimi 1990/.
- ² Moje zanemarjanje teh dveh jezikov pa ni imelo nobene zveze s prezirljivim odnosom orjunašev; iz ust enega od njihovih ideologov sem celo slišal namesto Češki obec v Ljubljani Češka gobec. Očitno zato, ker so Čehi imeli demokrata republikanca Masaryka in ne generalskega kralja na čelu države.
- ³ Šele vrsto let po izidu prve in druge knjige sta se s strupenimi pripombami in z ugovori javila v tisku (Delo, Časopis za kritiko znanost) Božidar Debenjak in njegov krog. Njihovih pripomb in verzij nismo mogli sprejeti, medtem ko smo dobronamerne pripombe drugih in konzultacije z njimi skrbno upoštevali.
- ⁴ Nekatere od zapetih pesmi so mi bile znane od prej, kakor Internacionala, Varšavlanka, Bratje le k soncu, svobodi, druge sem slišal prvič kakor špansko republikansko koračnico pa tisto v duhu takratnega tesnega sodelovanja s Hrvati "Jasna glasna od pameti/ preko dola preko gora/ hrvatska nam pjesma leti/ sve do sinjeg tamo mora. Zavoj, brate moj/ nek se ore grla bratska/ živila Hrvatska" dalje "Oj ti vilo Velebita/ našeg roda dika", potem makedonsko himno Izgorej zora na svobodata, pa "Nema seljaka, nema junaka/ ali duh mu žari/ srca seljačka. Živila nova seljačka buna/ protiv gospoda/ za višje slobode" in še našo: "Le vkup, le vkup uboga gmajna/ heja? hejo, za staro pravdo zdaj bo dranja, heja-hejo! Zimzelen za klobuk/ punt naj reši nas tlačanskih muk".
- ⁴ Stane Krašovec: O pojavi prvih javnih statističkih publikacija u novoj Jugoslaviji, zbornik Trideset godina statistike u SFR Jugoslaviji, Beograd, 1974. Po vsem tem bo razumljivo, zakaj so nekateri kvalificirani poznavalci statistike, kakor dr. Žarković iz FAO, izrazili, da je tistih nekaj let naša jugoslovanska statistika bila med prvimi v Evropi.
- ⁵ Za ilustracijo tega odmeva navajam citat iz pisma, ki mi ga je poslal kot glavnemu direktorju Zveznega statističnega urada takratni predsednik Jugoslovanske akademije znanosti in umetnosti rektor dr. Andrija Štampar, o katerem je znano, da je bil vse prej kot radodaren s priznanji: "Bil sem zelo zadovoljen, ko sem videl v kolikšni meri je storjen napredek in kako ste Vi z Vašo vztrajnostjo in skrbnostjo prinesli žarek svetlobe v našo temo vitalne statistike. V zadnjem času sem zaman iskal podatke, ki so mi bili nujno potrebni za predavanja študentom medicine, pa tudi drugim, toda na žalost jih nikoli nisem mogel dobiti. Zahvaljujem se Vam, da ste mi sedaj omogočili, da poučevanje na tem področju razširim in izpolnim z najnovejšimi podatki naše statistike. Prosim Vas, da ob tej priložnosti izvolite sprejeti izraze moje hvaležnosti in čestitke za uspešen začetek." Datirano v Zagrebu, 14. aprila 1951. V članku iz omenjenega zbornika sklepam: In v resnici je bila tema. Današnji študent si to komaj more predstavljati, če prelista takratne učbenike in skripta iz statistike, v katerih tako rekoč ni primerov iz Jugoslavije ali pa so samo iz predvojnne dobe. Takrat, sredi 1974, sem lahko omenjeni članek končal z besedami: "Statistiki lahko danes s ponosom gledajo nazaj na svoj prispevek pri odpiranju te poti (to je samoupravne izdelave ekonomske in družbene politike in plana.) Brez javne statistike ni samoupravljanja.
- ⁶ V uvodnem članku Na pot sem zapisal: "Prvič v zgodovini jugoslovanskih narodov začenja izhajati statistična strokovna revija. Ni naključje, da se takšna revija rojeva prav v obdobju izgradnje socializma pri nas. Danes si v naši državi ne moremo niti zamisliti pravilnega in uspešnega planiranja, pravilne in uspešne ekonomske, socialne in kulturne politike brez visoko razvite statistike. Takšna statistika pa se ne more razvijati brez teoretskega organa, ki je kolektivni graditelj, tolmač in popularizator statistične metodologije, ki, poleg teorije, obravnava tudi vprašanja organizacije statistične službe." Glavni urednik revije je bil Milan Babič, Milenko Baš, številke 1-2, Stane Krašovec številke 3-4.

FEMINISTIČNO DELO SPLOŠNEGA ŽENSKEGA DRUŠTVA

Med ženskami, zbranimi okrog prvega slovenskega ženskega časopisa Slovenka,¹ je na prelomu stoletja prevladalo prepričanje, da Slovenke potrebujejo svoje društvo. K temu so pripeljale razmere, ki so jih "prisilile" vstopiti v družbo in obenem zahtevale strokovno organizacijo, ki bi se borila za njihove pravice. Odločilno je bilo tudi spoznanje, ki so ga črpale iz ženskih gibanj drugih delov Avstro-Ogrske monarhije in nekaterih drugih držav, namreč da prebujenje žensk pomeni njihov prispevek k obćemu napredku, oziroma da svetovni procesi vključujejo vse bolj tudi ženske ter da je na njihovih ramenih prihodnost lastnega naroda - ali bo ta demokratičen, napreden ali ne.

Naloge, ki bi jih po mnenju dopisnic Slovenke morale opravljati žensko društvo, so bile:

1. Društvo bi moralo združevati ženske vse dežele, "kajti organičen razvoj je možen le tedaj, ako se ga vdeležuje vsa dežela nakrat... Samo po sebi se umeva, da bi morala biti zbrana v društvu ženska elita vse dežele, in ne le onega mesta, v kojem se je osnovalo..."²

2. Glavni namen bi moralo biti izobraževanje žensk. "V to svrhu bi se morali prirejati poučni večeri, predavanja, diskusije itd. In sicer bi morali biti poučni večeri dvojni: jedni v poljudnem tonu - brezplačno - za naše niže sloje, drugi - proti primerni vstopnini, ki bi stali na širši znanstveni podlagi, za omikance..."³

3. Zavedale so se, da mora biti društvo ne le žensko in izobraževalno, temveč tudi "strokovno". Strokovnost bi bilo feministično delovanje: prizadevanje za pridobitev vseh tistih pravic za ženske, ki bi jih izenačile z moškimi. Zelo pomembno pri tem se jim je zdelo prizadevanje, "da se široki sloji slovenskega ženstva seznanijo z vprašanjem, ki je danes najaktualnejši - socijalna veda in posamezne njene panoge, katerih glavno je pač žensko vprašanje."⁴ Ženstvu je danes nujno treba, da spozna splošni socijalni in v njem svoj položaj. Le tako bo mogoče ženam spoznati tudi svojo nalogo, svoj namen v družbi ter si izbrati pravo pot v dosego tega namena."⁵ Ženske naj bi se pridružile v čim večjem številu, ne glede na stan, zlasti pa tiste, ki "stojijo v eksistenčnem boju".

Na splošno so bile pobudnice optimistične glede organiziranja žensk in nove organizacije. Nekatere pa so bile pri oceni stanja med slovenskim ženstvom tudi zelo realne. Naloge bodočega ženskega društva se jim niso zdele niti najmanj lahke. "Pri nas bo delo šlo gotovo počasi izpod rok; kajti naše ženstvo v ogromni večini nima niti najmanjšega pojma o socijalizmu in zato tudi ne najmanjšega zmisla za strokovno organizacijo", je napisala urednica Slovenke.⁶ Minka Govekar je priporočala: "Društvo si mora pridobiti zmožnih, delavnih, vztrajnih ter agilnih moči, le tedaj bode moglo uspevati ter reševati v polnem obsegu svojo nalogo. Tu se ne bo plesalo, zabavalo in dvorilo za narodov blagor", tu treba mnogo, mnogo DELATI. A tudi možki naj bi smatrali to društvo kot nekaj RESNEGA, zares koristnega in potrebnega... V prvi vrsti pa naj postane vsaka žena in dekle, kateri je le malo pri srcu napredek slovenskega naroda, član tega prekornega društva..."⁷

USTANOVITEV, ČLANSTVO IN DELO SŽD

Splošno žensko društvo⁸ (SŽD) je v začetku leta 1901 ustanovilo "zavedno in narodno požrtvovalno ljubljansko ženstvo" pod vodstvom Franje Tavčar. Bilo je prvo slovensko meščansko ("napredno") žensko društvo, ki je imelo v svojem programu feministične zahteve. V tem pogledu je bilo podstat in zgled vsem drugim meščanskim in socialističnim ženskim organizacijam.⁹ Njihove feministične zahteve so se na začetku vezale na kulturno, socialno in izobraževalno delo. S feminističnim delom se je več ukvarjalo v 20. letih, pozneje v 30. letih pa se je to delo preneslo na skupno organizacijo liberalnih ženskih društev - Sekcijo JŽS za Dravsko banovino. V pravilih je pisalo, da bo nastopalo "za vse pravice in koristi žene", sicer se je pa ukvarjalo predvsem z gospodarskim in socialnim delom.

V državnem oz. mednarodnem okviru je bilo SŽD vključeno najprej v Avstrijsko žensko zvezo (Bund österreichischer Frauenvereine), prek nje pa v Mednarodno žensko zvezo (MŽZ).¹⁰ V Kraljevini SHS je od leta 1919 povezoval liberalne ženske organizacije Narodni ženski savez Kraljevine SHS oz. pozneje Narodni ženski savez Kraljevine Jugoslavije (NZS). Od leta 1933 je zveza nosila ime Jugoslovanski ženski savez (JŽS) in je bila leta 1934 z ustanovitvijo sekcij po banovinah decentralizirana. Sekcija JŽS za Dravsko banovino je bila med najbolj delovnimi in je združevala na začetku 17, od leta 1936 pa okrog 20 ženskih organizacij.

V prvem društvenem letu je bilo članic SŽD 178. Za čas na začetku 20. let je po knjigi članstva mogoče ugotoviti (poklicno) in stanovsko strukturo članic. Podatek, da se je odstotek zaposlenih članic v začetku 20. let skoraj podvojil (s 24,6% na 46,5%), je pomemben. Kaže na to, da so zaposlene ženske (večinoma učiteljice in poštne ter magistratne uradnice) kljub temu, da so imele svoje strokovne ženske organizacije, čutile potrebo po udejstvovanju tudi na drugih področjih, kar jim je omogočalo SŽD. Po drugi strani pa je povečanje števila žensk s poklici pripomoglo k bolj "strokovnemu" (feminističnemu) programu društva. Leta 1921 je izpopolnilo pravila; njegov namen ni bil več samo skrb za dvig izobrazbe članic in žensk nasploh, temveč poleg kulturnih, gospodarskih in socialnih tudi zastopanje političnih pravic žensk. Pri tem je bilo društvo politično neodvisno (samo se je razglašalo za napredno), članice pa so bile svobodne pri politični opredelitvi.

Število članic je do konca 20. let v glavnem naraščalo, že od leta 1928 pa upadalo. Izstopi so naraščali premo sorazmerno z gospodarsko krizo. Bili so tudi drugi vzroki: premeščanje državnih uradnic izven Ljubljane, izselitev v drug kraj, tudi razni pritiski.

Naj omenim dva primera:

Gdč. Anica Kadivec (blagajničarka SŽD) je izstopila leta 1919 "z motivacijo, da je disgustirana, ker jo vlada preganja. Noče sodelovati v nobenem društvu več".

Tajnica SŽD Vida Lapajne je izstopila leta 1934, ker sta jo mož in sin postavila pred izbiro: družina ali društvo. Izbrala je družino.

Članice Splošnega ženskega društva lahko razdelimo v štiri skupine:

1. Feministke:

Pravih feministk je bilo pravzaprav malo. Alojzija Štebi je v izstopnem pismu leta 1924 zapisala: "Čim dlje bolj uvidevam, da je krog žen, ki so po svojem najiskrenejšem prepričanju feministke, tako majhen, da jim ni mogoče prodreti v maso ženstva kar naenkrat, temveč da je takorekoč potrebno, da se obdela vsa-ko poedino..." Gotovo pa so to bile:

- **Minka Govekar** (roj. Vasič, 1874, Trebnje na Dolenjskem - 1950, Ljubljana), publicistka, pisateljica, prevajalka. Bila je ena od najbolj delovnih članic SZD. Do leta 1931 je bila tajnica, nato podpredsednica SZD, urednica Slovenske gospodinje, avtorica več kuharskih knjig, tajnica slovenskega dela NZS, voditeljica številnih društvenih akcij. Do maja 1938 je bila predsednica Sekcije JŽS za Dravsko banovino, nato SZD. Neprestano in zelo prizadevno se je borila za politične in druge pravice žensk.

- **Pavla Hočevar** (1889, Male Lašče na Dolenjskem - 1972, Ljubljana), učiteljica in publicistka. Od 1910 je učila na Ciril-Metodovi dekliški šoli v Trstu, med 1919 in 1929 pa pri Sv. Jakobu. Od 1930 je živela v Ljubljani, delovala v raznih ženskih društvih, pisala v socialistična glasila (Zarja, Njiva), do sredine 1928 je bila urednica Ženskega sveta. Bila je aktivna članica JŽS in MZZ. Po vojni je bila obsojena na Nagodetovem procesu. Pred smrtjo je napisala spomine "Pot se vije".

- **Alojzija Štebi** (1883, Ljubljana - 1956) je bila učiteljica in urednica socialističnega časopisa Zarja, Ženskega lista, Ženskega pokreta (glasilo Alijanse ženskih pokretov) in avtorica številnih feminističnih člankov. Do 1919 je bila v Jugoslovanski socialdemokratski stranki, nato v socialistični. V Komunistično partijo ni vstopila, čeprav je dobro poznala njeno ideologijo in je tudi simpatizirala z njo. Opravljala je visoke funkcije na področju zaščite otrok in mladine in socialne zaščite pri velikem županstvu ljubljanske oblasti. Leta 1927 so jo iz političnih razlogov upokojili. Do leta 1940 je nato podobne funkcije opravljala pri ministrstvu za socialno politiko in narodno zdravje v Beogradu. Bila je ustanoviteljica in predsednica Alijanse ženskih pokretov in aktivna članica MZZ. Iz SZD je izstopila leta 1924. Napisala je brošuri Žena in demokracija (1918) in Zaščita zanemarjene dece (1924).

- **Cirila Pleško por. Štebi** (tudi Milica, 1885, Novo Mesto - 1942, Oswiecim) (Alojzijina svakinja) je bila socialna delavka, od 1921 v komisiji za enakost morale žene in moža pri MZZ, od 1926 tajnica Alijanse ženskih pokretov. Iz SZD je izstopila leta 1935.

- **Angela Vode** (1892, Ljubljana - 1985, Ljubljana), učiteljica, predvojna komunistka (iz KP izključena leta 1939 ob sklenitvi pakta med Hitlerjem in Stalinom) in avtorica feminističnih del Žena v današnji družbi (1934), Žena i fašizam (1937), Spol in usoda I (1938), II (1939). Od leta 1927 je bila predsednica Ženskega pokreta in Društva učiteljic, v SZD je delovala v komisijah za delo in poklice ter za vzgojo in tisk. Leta 1941 je postala članica Vrhovnega plenuma Osvobodilne fronte. V letu 1944 je bila internirana v taborišče Ravensbrück. Po vojni je bila obsojena na Nagodetovem procesu.

2. Umetnice:

Članice SZD so bile mnoge pomembne literarne ustvarjalke tistega časa: **Ljudmila Prunk-Utva**, **Mara Lamut**, **Marica Bartol**, **Vida Jeraj**, **Marija Kmet**, **Vera Albrecht**, **Ilka Vašte** in druge.

3. Soproge znanih Slovencev:

Franja Pugelj in **Marija Milčinski** - ženi pisateljev, **Franja Tratnik** - soproga slikarja, **Jerica Hubad** - žena glasbenika, **Vida Baltič** - soproga velikega župana, **Mara Lemež** - soproga narodnega poslanca, **Jelica Kidrič**, **Amalija Prijatelj**, **Minka Melik**, **Julka Plemelj** - soproge univerzitetnih profesorjev, in druge.

4. Druge članice:

Kot že rečeno, je bilo med članstvom veliko žensk s poklici: učiteljice, bančne, magistratne in poštne uradnice, zdravnice. Druge so bile iz družin višjih in srednjih ljubljanskih slojev. Bilo jih je tudi nekaj z nazivom "plemenita".

Moški so bili po pravilih lahko podporniki, ustanovniki oz. častni društveniki, ne pa redni člani. Navadno so bili sorodniki, večinoma možje članic društva. Med njimi sta bila, npr. glasbenik in direktor opere **Matej Hubad** ter upokojeni župnik in zgodovinar **Ivan Vrhovnik**.

Seveda ne moremo mimo **Franje Tavčar** (1868, Ljubljana - 1938, Ljubljana),¹¹ soustanoviteljice in dolgoletne predsednice SŽD. Kot ena pomembnejših ljubljanskih dam, soproga župana in liberalnega politika dr. Tavčarja je stala v prvih vrstah dobrodelnih, kulturnih in drugih društev (npr. Družbe sv. Cirila in Metoda, Kola jugoslovanskih sester...) in bila organizatorka številnih prireditev (sokolskih, srečelova za upodabljajoče umetnike leta 1912-13, pobudnica deklaracijskega gibanja med Slovenci). V slavnostnih govorih so jo slavili kot prvo žensko, ki se je lotila organiziranja ženstva po demokratičnih načelih, kot prosvetno in socialno delavko, narodno buditeljico, pisateljico in soustanoviteljico prvega slovenskega ženskega lista Slovenka. Od leta 1928 je bila častna meščanka mesta Ljubljane - edina ženska pred vojno. Skladno s tedanjo liberalno politiko je bila izrazito jugoslovansko usmerjena, postala je dvorna dama kraljice Marije. Kot ena od podpredsednic NŽS in pozneje JŽS je delovala v smeri centralizacije te organizacije, kar ni bilo povsem v skladu s prizadevanji nekaterih članic SŽD. Zavzemala se je za tiste ženske pravice, ki so bile omejene na področje njenega naravnega poslanstva.¹² Naloga žensk v Jugoslaviji je bila po njenem mnenju tudi odpravljati razlike med narodi, zglajevati spore.

Program SŽD je nastal na podlagi v Slovenki omenjenih nalog. Poudarek je bil na izobraževanju žensk, kar je bilo temelj za nadaljnje delo. Šlo je za splošno izobraževanje, še posebej revnih deklet, in za izobraževanje v "socijalnih vedah", torej v ženskem vprašanju. V ta namen je bilo v pravilih društva zapisano, da nameravajo prirejati predavanja, tečaje, ustanavljati podružnice ter podpirati šolanje revnih deklet.

V okviru SŽD je od ustanovitve do leta 1945 neprekinjeno delovala knjižnica; po besedah Tavčarjeve je bila prva javna knjižnica v Ljubljani. V letu 1933-34 je ustanovilo društvo še Slovansko knjižnico.

SŽD so širši krogi poznali po njegovih razstavah, ki so prikazovale žensko na vseh področjih: kot mater, gospodinjo, obrtnico, umetnico, prosvetno delavko... Z njimi so poskušale pritegniti zanimanje družbe za žensko in njene težave. Najpomembnejše razstave so bile: Otroci (1908), Razstava narodnih vezenin in druge narodne umetnosti (1918), Slovenska žena (1926), Zvesto srce in delovna ročica (1930), Ženska ročna dela v zgodovinskem razvoju (1934), Domača preproga (1936), Slovenska ženska književnost (1937), Pregled slovenskih narodnih izdelkov (1939). Številne so bile konkretne akcije, s katerimi so skušale članice društva pomagati vsem slojem prebivalstva: otrokom, umetnikom, prizadetim v nesrečah, Slovencem in Slovenkam onstran državne meje, vojnim ujetnikom, beguncem... predvsem pa seveda ženskam: vdovam, sirotam, revnim dekletom, nezakonskim materam in otrokom, zapornicam, bolnicam...

ODNOS DRUŽBE IN POLITIČNIH STRANK DO SŽD IN ŽENSKEGA VPRAŠANJA NASPLOH

Ženske v prvem slovenskem feminističnem društvu so se zavedale, da jih ne bodo razumevali sprejeli, ko bodo zahtevale enako mesto v politiki, gospodarstvu, izobrazbi in družbi nasploh, kot ga imajo moški. "...Mnogo dela čaka nas v bodočnosti, premagati bo treba razne pomisleke in z vztrajnim delom pripraviti pot lepši prihodnosti..."¹³ Njihova tradicionalna vloga je bila v popol-

nem nasprotju s tem, da bi tekmovali z moškimi v družbenem življenju. In če so se na začetku organiziranja žensk mnogi le pomilovalno nasmihali, so sčasoma postali vsaj nejevoljni, če že ne razdraženi in zaskrbljeni. Večino je zanimalo, kdo bo potem, ko bodo ženske dejavne v politiki, kuhal, rodil in vzgajal otroke ter skrbel za dom. "Ni bilo lahko takrat ustanoviti si ŽENSKO društvo. Začeti pripravljati tla, da se postavi tudi slovensko ženstvo na SVOJE noge, da začne misliti s SVOJO glavo, misliti in delati tudi ZASE. To je bila takrat največja predrznost...", je ob 20. obletnici SŽD zapisala Govekarjeva.

Klerikalci so bili na začetku veliki nasprotniki ženskega gibanja. Prepričani so bili, da morata biti ženskam odprti le dve poti: zakon ali krščansko devištvo v samostanu.¹⁴ Aleš Ušeničnik je še leta 1930 ponujal takšno rešitev: "... Ne da bi kakorkoli zmanjševal pomen ženskega prizadevanja za enakovredni kulturni pravni in socialni položaj v človeški družbi, sodim vendar, da bo žena tem bližje cilju, čim bližje bo po mišljenju in hotenju Njej, ki je bila ponižna 'dekla Gospodova'... Žena se mora bližati idealnemu stanju le, če bo bolj in bolj uresničevala v sebi idejo o ženi, to je, če bo bolj v vsem mišljenju in hotenju božja služabnica, vršiteljica višjih božjih zakonov in zamisli..."¹⁵

V liberalnem taboru ni bilo dosti bolje. Liberalizem za svoje nasprotovanje ženski emancipaciji ni imel tako jasnega razloga kot klerikalizem (krščansko vero), pač pa je nasprotovanje izhajalo pri ženskah iz strahu pred "nivelizacijo družbenega stališča ženstva", pri moških pa iz "strahu pred osvoboditvijo žene - strahu gospodarja pred osvoboditvijo sužnja".¹⁶ Primer liberalnega konservativizma se je pokazal v predavanju dr. Tavčarja "Ženska in javnost" leta 1902 v SŽD. Kritika je bila naslednja: "... Sploh je bil ves govor dr. Tavčarja precej rezerviran in nezaupen, ker se dr. Tavčar sploh mnogih stvari ni dotaknil. Ali toliko pa zmoremo zagotovo posneti iz dr. Tavčarjeva govora, da narodno napredna stranka ženskemu gibanju ni nasprotna, ampak da je le nekoliko nezaupna proti prehitremu prodiranju naših nazorov o ženskem vprašanju. Če tudi ni torej 'liberalna' stranka navdušena boriteljica za naše ideje, pa nam vendar ni nasprotna. In to nam daje up, da dobimo vendar sčasoma pri njej trdnješe opore..."¹⁷ Liberalci niso bili pripravljeni sprejeti v svoj program reform, ki so jih zahtevale ženske v društvu.

Socialisti niso bili nikdar naklonjeni prvemu slovenskemu feminističnemu društvu; bili so mnenja, "da je isto buržoazijsko in da proletarke nimajo ničesar pričakovati od njega".¹⁸ Takšno je bilo tudi prepričanje poznejših socialističnih ženskih organizacij.

Za socialne demokrate pa so ženske v društvu ugotovile, da "ako to delo (strokovno organiziranje žensk, op. N.B.) vzamejo v roke oni, kakor to namigujejo v svojem programu, se je, kakor zdaj stoje stvari, bati škode".¹⁹

Po prvi svetovni vojni se je stanje precej spremenilo. V pričakovanju političnih pravic za ženske so se tudi stranke proti njim opredelile drugače. Jugoslovanska demokratska stranka je ustanovila pokrajinski deželni zbor za ženske in leta 1919 prirejala shode, Slovenska ljudska stranka pa je izdelala program, "ki je naravnemu ženskemu čustvovanju in mišljenju najsorodnejši: demokratičen in socijalen, temelječ na krščanski pravdnosti".²⁰ Takšna reakcija strank je bila seveda razumljiva; hotele so pridobiti čim več simpatizerk, ki bi jim prinesle glasove na volitvah, obenem pa bi pod njihovim nadzorom povzročile najmanj zmede v političnem življenju.

Aprila 1935 je Sekcija JŽZ na pobudo Alijanse ženskih pokretov izvedla vprašalno akcijo med slovenskimi poslanskimi kandidati. Spraševala je po njihovem odnosu do ženske volilne pravice, do enake izobrazbe za oba spola, do

možnosti dostopa do vseh poklicev za ženske, do doslednosti pri izvajanju socialne zaščite mater in otrok ter do priznanja enakega plačila za enako delo za oba spola. Od 23 odgovorov je bil samo eden negativen. Nadaljnje anketiranje je oblast prepovedala.

FEMINISTIČNO DELO SŽD

1. Pregled položaja žensk v evropskih državah²¹

Položaj žensk je bil kljub bolj ali manj neenakopravnemu položaju (razen v skandinavskih državah) z moškimi vendarle v posameznih državah zelo različen.

a) V romanskih in nekaterih drugih državah (Belgija, Luksemburg, Nizozemska, Bolgarija, Srbija, Italija, Portugalska, Romunija, Poljska, Francija, Španija) so ženskam določali njihov položaj na podlagi francoskega Code Civile (pri njegovem nastajanju med 1807 in 1814 je osebno sodeloval Napoleon). Glavno načelo tega zakonika je bilo: žena je last moža, njena edina naloga je, da mu rodi otroke. Vse drugo je bilo izpeljano iz tega: ženske so bile brez političnih in večine državljskih pravic - šele leta 1897 so postale pravne osebe -, brez moške zaščite niso pomenile ničesar, prepuščene so bile na milost in nemilost sogrogom, ki so jih v primeru zakonske nezvestobe lahko celo umorili.²² Leta 1907 je Code Civile v Španiji in Italiji doživel vrsto sprememb. Največ, kar so v nekaterih od teh držav na političnem področju ženske po prvi svetovni vojni pridobile, je bila delna (aktivna) volilna pravica v Belgiji in pravica voliti v občinske zastope v Romuniji in Bolgariji (tu le matere) ter v Italiji do nastopa fašizma.

b) Podobno je bilo v Veliki Britaniji. Ob koncu 19. stoletja se je tam položaj spremenil z nekaterimi zakonskimi akti. Spremenilo se je dedno pravo,²³ reformirana je bila oblast staršev,²⁴ ostalo pa je še precej srednjeveškega prava: nezakonski otroci še vedno niso bili v sorodu s svojimi očeti, za ženske je bila ločitev skoraj nemogoča. V državni svet so Angležinke lahko volile od 1869, aktivno in pasivno volilno pravico za občinski, okrajni in grofjski svet so imele od 1899, leta 1908 pa so postale politično enakopravne moškim.

c) V srednjeevropskih državah (Nemčija, Švica, Avstro-Ogrska in države, nastale iz nje) so bile ženske že pravne osebe, opravilno sposobne, lahko so razpolagale s svojim premoženjem, zakonski in nezakonski otroci so bili v nekaterih primerih že izenačeni. Kljub temu je imel mož še vedno glavno besedo v skupnih zakonskih stvareh. V cislitvanski polovici Avsto-Ogrske ženske niso imele nobenih političnih pravic, v translitvanski pa so smele biti članice političnih društev, na Češkem in v Galiciji so imele že svoje kandidature in dobivale tudi glasove moških volilcev. Ženske, ki so spadale po obsegu svoje posesti v veleposestniško kurijo, so imele aktivno volilno pravico v državni svet in deželni zbor (kamor niso volile osebno). V občinah so volile le, če so plačevale od posesti, obrti in dohodkov neposredne davke. Nemke niso imele pravice voliti niti v parlament niti v občinski svet, razen izjemoma v nekaterih mestih. Po prvi vojni so ženske v teh državah v glavnem dobile politične pravice.

č) V skandinavskih deželah (Finska, Švedska, Norveška, Danska, Islandija) je bil položaj žensk najbolj enakopraven položaju moških. Zakoni so govorili le o skupnih pravicah in dolžnostih zakoncev. Soproga je po poroki lahko obdržala svoje ime, zakonski in nezakonski otroci so bili izenačeni. Aktivno volilno pravico v občinske svete so imele Švedinke od leta 1862 (samo neporočene), Norvežanke v deželne in mestne odbore od 1901 in Finke splošno volilno pravico od 1905. Na Danskem so dobile ženske aktivno in pasivno občinsko volilno pravico leta 1908, na Islandiji pa leto prej.

2. Položaj v Sloveniji in odnos med ženskimi organizacijami

V Sloveniji je veljal še po prvi svetovni vojni obči državljanski zakonik iz leta 1812. Ta je določal, da je mož glava rodbine, žena pa popolnoma odvisna od njega; on je bil njen zastopnik v vseh zadevah.²⁵ Dolžnost žene je bila slediti možu v njegov dom in prevzeti njegovo ime. Politično so bile ženske brezpravne. Višja izobrazba je bila posebna pravica moških. Zakonski in nezakonski otroci niso imeli enakih pravic, vendar je bil nezakonski oče dolžan otroka preživljati. Z ženinim premoženjem je upravljal mož, vendar mu je žena v primeru slabega gospodarjenja to pravico lahko odvzela. V zakonu brez otrok so imeli pri dedovanju pred ženo prednost moževi sorodniki. Vdova se ni smela poročiti 6 mesecev po moževi smrti in je bila kaznovana, če je to kršila, medtem ko za moža ni bilo nobene omejitve.

Do leta 1919 so bile "napredne" ženske organizirane poleg v SŽD še v Društvu slovenskih učiteljic (1898), pozneje Dom učiteljic ter v TKD Atena (1902). Leta 1923 je nastala feministična Alijansa ženskih pokretov. Njena predsednica socialistka Alojzija Štebi je že leta 1909 izstopila iz odbora SŽD z utemeljitvijo, da bo "delo, ki ga je pri nas treba izvršiti za feminizem ... po dosežanjih izkušnjah izvršiti lažje izven SŽD". Leta 1926 je bil ustanovljen v Ljubljani Ženski pokret. Na liberalni podlagi so temeljile še Zveza akademsko izobraženih žen (1931), Zveza gospodinj (od 1930 v okviru SŽD, od 1935 samostojna), Zveza gospodinjiskih pomočnic...

Klerikalke so se organizirale po vojni; centrala vseh krščanskih ženskih organizacij je bila Slovenska krščanska ženska zveza, ustanovljena 1919. Pozneje so ugotavljale, da so glavne emancipacijske zahteve pri njih podobne kot pri liberalkah. "Tudi v naših katoliških vrstah se potezamo za vse tiste ženske pravice kakor napredno ženstvo - izvzemši seveda tista vprašanja, ki jih za vernega katoličana rešuje vera: zakon, ki nam je svet in nedotakljiv, verska vzgoja mladine itd. Mi zahtevamo za ženstvo politične pravice, zahtevamo enakovrnost v državljanskem, družinskem in zasebnem pravu, zahtevamo popolno svobodo in omogočenje ženske izobrazbe in udejstvovanje na vseh poljih človeškega dela in znanja, v kolikor ne nasprotuje ženskim dušnim in telesnim svojstvom. Politično stojimo na stališču najpopolnejšega demokratizma. Ali je to nazadnjaštvo? Z mirno vestjo rečemo tudi mi: V naših vrstah se borimo za napredek." ²⁶

Svoje društvo so leta 1924 ustanovile tudi socialne demokratke (Zveza delavskih žen in deklet; delovala do leta 1935). Iz njihovih stališč je jasno vidna dvojna fronta, na kateri so se borile: politična in feministična. Čeprav so priznavale, da se bodo morale ženske za določene stvari boriti skupaj (npr. za volilno pravico, za večje pravice mater, nezakonskih otrok...), so bile vendarle prepričane, "da je nemogoče zastopati istočasno različne interese, n. pr. služkinjo, ki trpi in dela od ranega jutra do pozne večerne ure na eni strani, in njeno gospo, ki ves ta čas uporabi za šminkanje in lepoticenje ter za zabavo po raznih letoviščih, gledališčih itd. na drugi strani... Kajti želja prvih je, da svet ostane pač še nadalje tak, kakršen je sedaj, želja delavske in kmetske žene pa je, da čimbolj pospešujeta, da se suženjstvo čim hitreje odpravi..." ²⁷ Pri tem je paradoksalno, da niti služkinje, še manj pa kmetice, niso bile organizirane znotraj delavskih - socialističnih ženskih organizacij. Služkinje so bile večinoma v meščanskih ženskih društvih (klerikalna Zveza služkinj in liberalna Zveza gospodinjiskih pomočnic). Kmetice, ki so jih v svoje vrste hotele pridobiti vse ženske organizacije²⁸, pa so se v najboljšem primeru vključevale v odseke kulturno -

prosvetnih društev, ki so formalno spadala v Slovensko krščansko žensko zvezo oziroma v verske organizacije (dekliške in ženske Marijine kongregacije).²⁹

Številne so bile strokovne ženske organizacije: poleg omenjenega Društva slovenskih učiteljic še Društvo diplomiranih babic (1919), Društvo magistratnih uradnic (1920), Društvo žena javnih nastavljenecv in nastavljenk (nekaj časa je nosilo ime Sloga), Klub poštno-telegrafskih uradnic (1933) in druge. Poleg teh je obstajalo še nekaj verskih ženskih organizacij.³⁰

Ženske so bile torej razdeljene: glede na stanovsko pripadnost (delavke, meščanke) oz. politično opredeljenost (liberalke, klerikalke, socialistke). Večinoma niso bile pripravljene na skupno nastopanje niti za tiste zahteve, ki so bile skupne vsem. Liberalke (SŽD) so nekajkrat hotele ustanoviti enotno žensko fronto. Leta 1920 so sklicale sestanek zastopnic vseh slovenskih ženskih društev (13) z namenom ustanoviti zvezo slovenskih ženskih društev. Akcija je bila neuspešna. Večkrat so poskušale organizirati služkinje, vendar trud tudi tu ni obrodil sadov.³¹ Leta 1939 je bila izdana "Spomenica slovenskih žen", ki je bila rezultat skupnega dela odborov 67 slovenskih ženskih društev in ženskega članstva 185 mešanih organizacij. Krščanska ženska društva se niso vključila v akcijo. SŽD bi lahko v tem času primerjali z radikalnimi ženskimi meščanskimi združenji, ki so nastajala v Nemčiji v 90. letih 19. stoletja. Mnoge od članic le-teh so bile simpatizerke socialdemokratske stranke, zavzemale so se za skupen nastop proletark in meščanskih žensk, vendar se poskus zbliževanja ni posrečil.³²

3. Feministične zahteve in delovanje SŽD

Glavni namen sestavka je prikazati feministično delo SŽD. Feminizem je bil le ena od sfer delovanja SŽD. V času, ko so bile ženske skoraj brez vseh pravic, ni pomenil le boj za družbeno in politično enakopravnost žensk z moškimi, ampak boj za napredek cele družbe. Žensko vprašanje je bilo pojmovano kot "eno najvažnejših socijalnih vprašanj", ki se ga da rešiti z demokratizacijo države, in nikakor ne kot politično vprašanje. Feministke so poudarjale, da je podelitev državljskih pravic ženskam indikator civilizacijskega in demokratičnega nivoja države.³³ Dobro so se zavedale pomanjkanja obojega in pravlade patriarhalne kulture. "Naši politiki in državniki vedno predstavljajo našo državo kot demokratično, a prava načela demokracije brezpogojno zahtevajo enakost vseh državljanov, brez razlike spola in razreda..."³⁴ To je bila glavna emancipacijska vrednost njihovih zahtev.

Kljub temu, da so zahtevale enakopraven položaj z moškimi, so ženske odkrito priznavale svojo drugačnost.³⁵ Same sebe so razumele kot drugi pol moškim; če so bili oni glava družine, so bile one njena duša. Niso se odpovedovale svoji "naravni vlogi", niso nameravale konkurirati moškim ne v družbi ne v poklicu. "... Za višjo omiko (ženstvo, op. N.B.) teži le zato, ker mu je to vsled socialnih razmer duševna in telesna potreba, ker mora dandanes bojevati prav tako boj za obstanek, kakor ga bije možki, ako neče poginiti ali pa se - prodajati..."³⁶ Pavla Hočevar je leta 1935 na enem od zborovanj za volilno pravico dejala: "Nobena normalna ženska ne bo zamenjala družine in otroka za to, da bo lahko izpolnjevala javne dolžnosti. Družina je nekaj nedojemljivega, skrivnostnega, ki mika vsako ženo in zavzema največ njenih moči. Materinstvo je prirodni zakon, prirodna dolžnost, ki je večini žen nad vsemi zakoni, pravicami in dolžnostmi, katere je postavil človek. Usoda žene je ljubezen in le malo katera žena se more odtegniti možu, otroku, domu - svoji usodi v kateri koli obliki. Pač pa odpirajo državljske pravice... ženi prav na tej usojeni poti nove strani, kjer bo vse te dolžnosti lažje in uspešnejše izpolnjevala v korist onim, za katere živi: za svojo družino in za širšo narodno družino..."³⁷

Tudi družben odnos do žensk je temeljil na njihovi drugačnosti. Znanih je kar nekaj stereotipov, s katerimi so hoteli ženske odvrniti od politike in javnega življenja. Bili so, na primer: "Žensk ne vodi razum, marveč čustvo, manjka jim objektivnosti." "Politika je preumazana, da bi se ženske pečale ž njo." "V javnosti nima ženska ničesar iskati! Saj še svojih dolžnosti doma v družini ne more zmirom dovolj dobro opraviti: mož, otroci, posli, kuhinja, nakupovanje, urejanje stanovanja..., vse to ji nalaga dela in skrbi, da ji ne ostane niti trenotek časa."

Pogosto so jih izločali iz javnega življenja zato, ker niso služile vojske.

Ženske so večjo emocionalnost nesramežljivo priznavale. Bile so prepričane, da bi morala igrati pomembnejšo vlogo v političnem življenju. "Ko bi bilo v politiki več človekoljubja, bi morali že davno spoznati, da je cilj politike blaginja človeka, ne pa cilji prvenstva, abstraktno veličje na škodo človeške sreče ali čisto v njegovo brezmejno gorje..."³⁸

Absurdno je bilo kratenje političnih pravic ženskam s stališča, češ da ne služijo vojske, saj prav vojaštvo ni volilo, volili pa so moški, ki niso bili pri vojaki.

Očitke, da so nesposobne za politično delo, so nekatere vzele zelo resno in jih skušale ovreči s političnim izobraževanjem. Predvsem Alojzija Štebi je bila zagovornica temeljite priprave na tovrstno delovanje: s pomočjo tečajev, predavanj, zborovanj, prebiranja časopisov... Močan zgled za takšno pripravo je dajalo predvso delovanje Čehinj in Nemk, ki so bile najbližji in najmočnejši pa tudi uspešen vzor jugoslovanskim feministkam. Sklepala je: "...Gorje moškim, gorje nam ženskam, gorje vsemu narodu, ako nas preseneti ta trenotek nepravilne! Prosvetljene ženske, ki znajo misliti s svojo glavo in poznajo življenje doma in drugod, ne morejo biti nevarne napredku nobene države... Zatorej bodi naš program: Izobražujmo se, zanimajmo se intenzivno tudi za dnevna, javna in politična vprašanja, da bomo vedele ločiti pravo od nepravega... Pokažimo, da smo zrele za raznovrstne poklice in tudi za parlament, kjer se kujejo zakoni in se odloča naša in naših otrok usoda. Potem moramo dobiti, kar nam gre..."³⁹

Na drugi strani sta bili Angela Vode in Minka Govekar prepričani o pravici do avtomatične pridobitve političnih pravic. "Ali je politika res samo moška zadeva? Kje pa so tiste politične šole, ki so hodili vanje vsi moški, da so dobili zrelostno izpričevalo za politično udejstvovanje?... Gotovo ni vsaka ženska zrela za politično delo, toda ali je zrel vsak moški?", se je spraševala Govekarjeva.⁴⁰ Po njenem mnenju bi morale ženske politične pravice najprej dobiti, potem pa bi jih okoliščine že naučile, kako ravnati.⁴¹

Kljub tem nesoglasjem si je SŽD precej prizadevalo v smeri političnega izobraževanja žensk. Maja 1919 je prek časopisov pozivalo ženske na politični tečaj "z namenom za poznejše politično delovanje". Leta 1924 je bila v programu društva zapisana kot najpomembnejša naloga "intenzivno zanimanje za vse aktualne politične probleme in aktivno poseganje v dnevno politiko". Po mnenju članic je bila to nova faza v feminističnem gibanju.

Vzporedno je SŽD tudi že politično delovalo. Februarja in marca 1920 so članice na shodih v Ljubljani, Novem mestu, Slovenj Gradcu, na Ptuj protestirale proti italijanski in nemški okupaciji slovenskega ozemlja.⁴² Leta 1920 so poskušale s "Pismom slovenskih žen sestram po vsem svetu" opozoriti na ta problem svetovno javnost. Vendar zaradi nepolitičnega delovanja MŽZ v tej obliki niso uspele. Leta 1923 je mariborsko SŽD protestiralo proti paktiranju radikalne stranke z mariborskimi Nemci.⁴³ Leta 1928 so sklenile članice ljubljanskega SŽD zbirati podatke o preganjanju žena in deklet, predvsem učiteljic in poštaric na okupiranem italijanskem ozemlju. Poleg teh so potekali neprestano

tudi protesti proti raznim zakonskim določilom, ki so posredno ali neposredno zadevale ženske (npr. davek na telesno delo leta 1925-26). Leta 1937 je Sekcija poslala resolucijo "Statut žene" (obsegal je pet točk) ministrom Korošcu, Kreku, Puclju, Kramerju in Mohoriču ter nekaterim poslancem. Šlo je za politične in druge zahteve žensk.⁴⁴

Članice SŽD so sodelovale tudi v mednarodnih ženskih organizacijah in se povezovala s tujimi ženskimi društvi. Do konca prve svetovne vojne so se udeleževale zborovanj Zveze avstrijskih ženskih društev, sestanka predstavnic evropskih ženskih organizacij (Praga, 1913), kongresa MZZ (Budimpešta, 1913) in se povezovala s Čehinjami (vsesokolski zlet v Pragi 1907, shod za volilno pravico Čehinj leta 1909, 50-letnica Narodnega divadla v Pragi 1918). Po vojni se je Alojzija Štebi udeležila 10. mednarodnega kongresa za žensko volilno pravico v Rimu (1923), Vera Albrecht je bila predstavnica SŽD na poletni mednarodni šoli za mir in svobodo v Podebradu na Češkoslovaškem, od ustanovitve spomladi 1923 so sodelovale kot predstavnice Jugoslovank v Mali antanti (žensko združenje šestih srednjeevropskih in balkanskih držav) tudi članice SŽD. Udeleževale so se kongresov MZZ (leta 1936 je bil v Dubrovniku), od 1938 je bilo SŽD včlanjeno v Vrhovni socialni svet.

Feministke so neprestano poudarjale, da moški nimajo pravice predstavljati njihovih interesov oz. da tega sploh ne počnejo. V obdobju globokih kriz v državi in svetu, ko je bila druga svetovna vojna pred vrati, so ogorčeno ugotavljale njihovo nesposobnost za vodenje konstruktivne politike in jim popolnoma odrekle legitimnost, da odločajo tudi v njihovem imenu. "Če pogledamo svet in življenje okrog sebe, na vso zmešnjavo, ki so jo ustvarili politiki ter spravili svet na rob propada, tedaj pač nimamo vzroka, da bi se me čutile poleg moških genijev manjvredne. Dogodki zadnjih dveh let so tako strašni, da nas pretresa v dno duše, ko vidimo, da je vse, kar je ustvaril človeški razum, postavil mož - krona stvarstva - v službo razdiranja, pogina in propasti. Takih sposobnosti si žene v resnici ne želimo. Me bi rade v politiki zidale, ustvarjale, a ne zato, da bi potem rušile in ugonablje..."⁴⁵

VOLILNA PRAVICA

Pogoj za pridobitev političnih in drugih državljskih pravic in zato prva zahteva feministk je bila volilna pravica. Z vstopom v parlament in vsa druga predstavništva na različnih ravneh bi ženske lahko začele sodelovati in sodelovati v javnem življenju. Upravičene pa so jih bile dobiti zato, "ker je žena državljanka, kakor moški, ker mora vršiti vse ukaze postav in je ravno tako kaznovana kakor moški, ako se pregreši proti zakonu. Zato, ker mora žena plačevati osebni in obrtni davek, ter mora državi, deželi in občini oddajati prav iste dajatve, kakor moški. Zato, ker žena ni sužnja, temveč je svoboden človek, ki zna sama misliti in delati ter sama odločati. Zato, ker žene kot izkušene gospodinje, kot matere in kot delavke lahko v prav mnogih področjih pametno svetujejo, saj so v gospodinjstvu in gospodarstvu ter v raznih socialnih vprašanjih dovolj izurjene in praktično izvežbane..."⁴⁶ Poleg tega je bil vzrok dejstvo, da so jih po zakonu enačili z mladoletnimi, zločinci, slaboumnimi in tujci, ki tudi niso imeli volilne pravice, in sicer tudi ekonomsko samostojne ženske, izobraženke, ki so se zanimale za politične in gospodarske probleme, vzgajale otroke "za dobre državljane in bodoče vojake", skrbele za dom in družino... Alojzija Štebi je bila prepričana, da se bodo politiki začeli resno zanimati za njihove zahteve šele s pridobitvijo ženske aktivne in pasivne volilne pravice v vse zakonodajne in upravne oblasti "in žensko vprašanje postane važno in takrat

še le bo mogoče, da bomo obširno in z uspehom govorile o ženskem vprašanju v njegovem najgljobljem smislu..."⁴⁷

Konkretna akcija za pridobitev volilne (političnih) pravice je bila npr. leta 1911, ko je SŽD zahtevalo od poslanske zbornice, da bi bila pri spremembi volilnega reda dana splošna, enaka, neposredna in tajna volilna pravica tudi ženskam.⁴⁸ Pred tem je leta 1902 zahtevalo žensko volilno pravico že Društvo slovenskih učiteljic. Od tedaj so bile akcije neprestane in sčasoma vedno bolj intenzivne.

Konec prve svetovne vojne je prinesel precej optimizma. Ženske so računale na prepričljivost svoje vloge, ki so jo odigrale v vojni, ko so na vseh področjih zelo uspešno zamenjale moške. "Če kdaj, se je v svetovni vojski dokazalo, da je ženska vredna in sposobna vršiti moške dolžnosti in da je zato tudi vredna in sposobna vršiti tudi moške državljanske pravice." Wilsonova načela, "ki zahtevajo demokratične enakopravnosti in samoodločbo ne le za vse zatirane narode, nego tudi za vse zatirane stanove in za zatirani ženski spol", so jih opogumljala. Obenem so v tem času izvedle prvo večjo politično akcijo - bile so pobudnice deklaracijskega gibanja med Slovenkami. Zbrale so nad 200.000 podpisov žena in deklet (7 debelih knjig).⁴⁹ Marca 1918 so imele ženske v Ljubljani shod za mir in za žensko volilno pravico.

SŽD se je razmahnilo, ustanovilo je podružnice v Mariboru in Novem mestu (1918), v Celju (1921) in Gorici (1922), izpopolnilo je pravila, ki so bolj poudarila zastopanje političnih pravic žensk, povežalo se je z drugimi jugoslovanskimi ženskimi liberalnimi organizacijami v NŽS Kraljevine SHS. Skratka - prihodnost je bila svetla: "Vojna je naučila naš narod marsičesa, odprla oči marsikomu, razširila je obzorje nam vsem..."⁵⁰ Zahtevo po volilni pravici so precizirale: zahtevale so aktivno in pasivno volilno pravico v vse javne zastope, v državni svet, v pokrajinske in okrožne ter občinske svete. Ženske morajo sodelovati tudi v zastopih, ki odločajo o šolskih, zdravstvenih, kulturnih zadevah, sedeti morajo v porotah na sodiščih.

Leta 1919 so izdelale več resolucij in jih poslale pristojnim oblastem. Minister dr. Albert Kramer jim je obljubil, da se bo kot minister za konstituantno zavzel "za pravične postulate našega ženstva, ki gotovo zasluži, da se mu v novi naši domovini da politična enakopravnost". Julija 1920 so se jugoslovanske liberalke združene (NZS) obrnile na vlado in parlament z zahtevo po volilni pravici. Najbolj množična zborovanja za volilno pravico po vsej državi so bila leta 1921 in 1935. Meščanske ženske organizacije v Sloveniji so se v tej akciji povezale; prvič so nastopile skupaj leta 1927⁵¹ v Mestnem domu in ostro protestirale proti nespremenjenemu položaju žensk in praznemu frazarjenju politikov. Rezultati zborovanj so bile resolucije, naslovljene na najvišje oblasti.

Leto 1926 je prineslo prvi skromen uspeh - aktivno volilno pravico v zbornico za trgovino, obrt in industrijo v Ljubljani tistim ženskam, ki so vodile samostojno ali kot javne družabnice trgovska, obrtna, industrijska ali rudarska podjetja. Pa še to je bila sila razmer, kajti po vojni so mnoge ženske samostojno vodile trgovine in obrtne delavnice.

Desetletnico nove države (1928) je praznovalo tudi SŽD in podalo obsežno kritiko o vse slabših razmerah v njej (alkoholizem, razsipnost, korupcija, strankarski boji in poboji...) ter ponovno poudarilo vlogo žensk v tej državi, ki bi s pridobitvijo političnih pravic prišla do prave veljave in učinka.

V tridesetih letih je nastala enotna organizacija liberalnih ženskih skupin - Sekcija JŽS za Dravsko banovino. V njej je vodilno vlogo na področju

feminističnih zahtev prevzela Feministična alijansa, pomembno vlogo pa so imele še vedno članice SŽD, Govekarjeva kot predsednica Sekcije še posebej.

V skupnih zahtevah so se meščanske ženske organizacije še nekajkrat povezale in zahteva po volilni pravici je postala precej bolj ogorčena in ostra. Njihove zahteve so dosegle parlament leta 1933 ob razpravi o novem zakonu o občinah.⁵² Postavljen je bil predlog za žensko (aktivno) volilno pravico v občinske zastope. Brez uspeha. Zato so še bolj zagrizeno nastopile leta 1934, ko se je pripravljala sprememba volilnega zakona. Na manifestaciji 20. oktobra so spisale še eno resolucijo, ki je naletela na gluha ušesa.

V zadnjih letih pred vojno se je agitiranje za volilno pravico - tako na bano-
vinski kot državni ravni - še stopnjevalo. Bližino svetovne vojne so zaznale
tudi ženske in povsem jasno jim je bilo, da bodo tudi v tej nepogrešljive. "Dan-
danes se baš od žene terjaja največ, pa naj bo pripadnica vojskujoče se ali ne-
vtralne države. Že nekaj let so tovarne za morilno orožje noč in dan delale z žen-
skimi močmi. Oblastniki so pozabili na fraze, s katerimi so - dokler jim je šlo v
račun - podili ženo nazaj k ognjišču... Pa tudi druge naloge kličejo, da bodo v
morebitni bodoči vojni za ženo še večje, kot so bile doslej. Vojskujoče se države
ali nevtralne narekujejo ženi dolžnosti, ki so težke in nalagajo najvišje žrtve!...
Toda klic naših žen in resnično naprednih mož, dasi se je ponavljal vedno
odločneje in pogostejše, je našel povsod gluha ušesa in kamenita srca. Kvečjemu
smo čuli lepo doneče fraze in obetanja brez resnobe."⁵³

Februarja 1938 so se z resolucijo za pridobitev volilne pravice obrnile na
ministrskega predsednika Cvetkovića in podpredsednika Mačka. Pri tem so se
sklicevale na ideologe Hrvatske seljačke stranke, ki so priznavali upravičenost in
potrebo po neokrnjenih ženskih državljskih pravicah.

Načrt volilnega zakona, ki se je pojavil leta 1939, je predvideval volilno
pravico le za ženske z univerzitetno izobrazbo in za obrtnice oz. samostojne
(podjetnice).⁵⁴

ENAKOPRAVNOST V IZOBRAZBI IN POKLICU

Izobraževanje žensk je bila vedno ena glavnih nalog SŽD. En način je bilo
neformalno podajanje znanja, ki bi ženskam koristilo v vsakdanjem življenju,
prek predavanj, tečajev, političnih zborovanj in končno tudi prek izdajanja last-
nega časopisa.⁵⁵ SŽD in pozneje Sekcija sta si prizadevali še za tisto drugo, for-
malno obliko.

Značilno je, da v politiki izobraževanja žensk meščanske feministke niso za-
govarjale visokošolskega izobraževanja.⁵⁶ Vzrok je bil pragmatičen: gospodar-
ska kriza je najprej prizadela ženske, in sicer najbolj tiste z najvišjo izobrazbo. Te
naj bi bile zato pripravljene na zamenjavo poklica. Začela se je akcija o uvedbi
"obligatne izobrazbe v ročnem delu, šivanju oblek in perila" na gimnazije, o prav
takšnih tečajih za visokošolke in hospitantke ter za starejše pomočnice. Predlog
o možnosti prešolanja žensk (Vode) je bil že posledica velike brezposelnosti.

Takšna strategija je potisnila ženske spet v poklice, ki so se skladali z nji-
hovo "naravno vlogo" (gospodinje, vzgojiteljice, mojstrice v ročnih delih...), oz.
kar nazaj za domače ognjišče. Vzporedno s tem so se močno okrepile zahteve po
reorganizaciji ženskega obrtnega šolstva: šole naj bi se osamosvojile, v krajih z
nad 5.000 prebivalci naj bi se ustanovile obrtne šole, posebej še ženske strokov-
ne učiteljske šole, obrtne nadaljevalne šole ter gospodinske nadaljevalne šole.

Z vprašanjem ženskega dela se je veliko ukvarjala Alojzija Štebi (v 30. letih
je bila načelnica komisije za ženske poklice pri MŽZ). Leta 1929 je na kongresu

NŽS v Splitu poročala o ženskih poklicih. Ženskam so bili tedaj dostopni vsi javni poklici razen sodniškega in duhovniškega, ki so ga ženske lahko opravljale le v protestantski cerkvi. Štebijeve je ugotavljala, da se med gospodarsko krizo ženskam omejuje pravica do plačanega dela. Uveljavljen je bil delni celibat učiteljic; odpuščali so tiste, ki so se poročile z neučitelji. Ženska društva so proti temu protestirala. Zahtevala so, da imata poročena in samska ženska enako pravico do plačanega dela kot moški in enake delovne pogoje. Navada je bila, da poročene državne uslužbenke niso dobivale draginskih doklad, če so bili tudi njihovi soprogi državni uslužbenci. Krivdo, da so slabše plačane, je Štebijeve v mnogih primerih pripisala kar ženskam samim, češ da sprejemajo službe za vsako ceno. Geslo naprednih žensk je bilo: "Za enako delo enako plačilo za vse stroke in poklice".⁵⁷

Treba je omeniti tudi prizadevanja za priznanje gospodinskega dela kot poklica. Za to se je zavzemala Zveza gospodinj (od 1930 do 1935 je bila del SŽD), ki je skušala pridobiti starostno in nezgodno zavarovanje za gospodinje in gospodinske pomočnice ter poleg tega organizirala še vrsto konkretnih akcij - od izposoje knjig in gospodinskih aparatov do organiziranja počitniških kolonij in posredovalnic za posle. Do gospodinskega dela kot poklica se je v svojem programu leta 1934 opredelila tudi Sekcija JZZ za Dravsko banovino, ko je med drugim zahtevala "priznanje produktivnega dela žen - gospodinj, izdatno gmotno pomoč za gospodinsko izobrazbo in odločilna mesta v gospodarsko političnih ustanovah".

V okviru Sekcije je pozneje komisija za žensko delo in poklice sledila in preučevala delavsko zakonodajo.

PRAVNO IZENAČENJE ŽENSK Z MOŠKIMI

Na izenačenje pravnega položaja z moškimi so ženske upale v začetku 20. let, ko so v Beogradu pripravljali novo ustavo. Toda prisotna je bila tudi bojazen, da bo nov "građanski zakonik" izenačil pravni položaj žensk v celi državi na podlagi srbske ustave. Močan odpor je bil seveda v tistih delih države, kjer bi to pomenilo korak nazaj (bivše avstro-ogrske dežele). Največja možnost izenačitve je bila na področju dedovanja. Po srbski ustavi je mogla žena dedovati za možem edino v primeru, če pokojnik ni imel do šestega kolena nobenega moškega sorodnika in do četrtega kolena nobene sorodnice.⁵⁸ Sredi leta 1925, ko so v Beogradu potekale razprave o osnutku tega zakona, je centrala NŽS začela zbirati podpise za izenačitev dednega prava za moške in ženske potomce. Slovenke so v pičlih treh tednih zbrale 30.000 podpisov, v drugih delih države pa skupaj le 10.000. V Unionski dvorani so junija priredile protestni shod, na katerega so udarno pozivale: "Žene zdramimo se! Dočim se me borimo za našo enakopravnost, nas hočejo oropati še onih najbistvenejših pravic, ki smo jih že imele. Srbski državljanski zakon hočejo razširiti na celo državo. To bi pomenilo, da žene sploh ne bi mogle podedovati premoženja..."

Poleg dedne enakopravnosti so zahtevale Slovenke še odpravo neenakopravnosti med soprogi in odstranitev določbe, da je "mož glava rodbine" ter sploh ureditev rodbinskega in ženitnega prava.⁵⁹ Zahtevale so ureditev lastninsko-pravnega razmerja med možem in ženo. Oba naj imata enako pravno, poslovno in pravno sposobnost, sporazumno naj odločata o vseh zadevah skupnega življenja in gospodarstva, premoženje, ki ga prineseta v zakon, naj bo ločena last vsakega posameznega zakonca... Toda "prednačrt" nove ustave, objavljen leta 1934, je povzel večino določb starega občega državljanskega za-

konika. Uvedel je le nekaj malenkostnih sprememb, ki žensk seveda niso zadovoljile: dolžnost slediti možu v njegov dom je odpadla v primeru, če je mož to pravico zlorabljal, premoženje zakoncev je bilo razdeljeno na pol (prej je v celoti pripadalo možu). Naložil ji je celo nove dolžnosti: morala je vzdrževati moža, ki ni bil sposoben za delo (prej je ženi to dolžnost lahko naložilo le sodišče).

MOŽNOST RAZVEZE ZAKONA IN PONOVNE POROKE

V društvenem letu 1933-34 je SŽD skupaj z Zvezo akademsko izobraženih žen delovalo za uvedbo civilnega zakona ter za razvezo - vendar le zakonov brez otrok pa še te le v prvih treh letih zakona in v skrajnih primerih. Obvezen civilni zakon je bil v Jugoslaviji potreben zaradi več priznanih ver. Ker so vse konfesije, razen rimskokatoliške, dopuščale razvezo in sklenitev novega zakona, so bile zlorabe pogoste. Moški so prestopali v druge vere in se ponovno poročali, medtem ko so žene ostale same brez možnosti za zavarovanje svojega preživetja. Ker so cerkvena sodišča, ki so bila pristojna za sodstvo v zakonskih sporih, odločala tudi o alimentacijskih dolžnostih, so bili pogosti primeri, da je ostala žena-katoličanka, katere mož je prestopil v drugo vero, se razvezal ter se ponovno poročil, brez alimentov in v primeru njegove smrti tudi brez pravice do pokojnine. Zato so ženske zahtevale, naj bi bila edino državna (civilna) oblast pristojna razsoditi o ločitvi oz. razvezi, ona naj bi razsojala tudi o dolžnostih in pravicah do alimentacije.

ZAŠČITA SOCIALNO OGROŽENIH, IZENAČENJE NEZAKONSKIH OTROK IN MATER Z ZAKONSKIMI IN VPRAŠANJE ABORTUSA

Sredi 20. let je potekala akcija za zaščito vdov in sirot državnih uslužbencev, ki so jim leta 1921 ukinili pokojnine oz. podpore. SŽD si je s pritiski na različne stopnje oblasti prizadevalo ponovno pridobiti pokojnine za upravičenke.

V istem času zasledimo v okviru NŽS prve razprave okrog izenačenja nezakonskih otrok z zakonskimi. Leta 1922 je na kongresu NŽS v Ljubljani Alojzija Štebi dejala: "Tu gre samo za princip. Zame ni zakonskega oz. nezakonskega otoka. Ko država nabira vojake, ko zahteva davek, tudi ne vpraša, kateri otrok se je rodil v zakonu in kateri ne, vsi morajo v vojsko in vsi morajo plačati davek. Zato naj tudi država skrbi za vse enako." Vendar se vse članice NŽS niso strinjale z izenačenjem zakonskih in nezakonskih otrok (in mater). Predvsem Srbkinje so bile proti. V Srbiji je bila učiteljica, ki je rodila nezakonskega otroka, takoj odpuščena. Oficirju v vojski je bilo prepovedano poročiti se z žensko, ki mu je rodila nezakonskega otroka.

SŽD je bilo enotno v zahtevi, da se nezakonski otroci izenačijo pred zakonom z zakonskimi. V tem smislu je zahtevalo podelitev draginjskih doklad tudi nezakonskim materam, pravico dedovanja nezakonskih otrok za očetom in ureditev drugih razmer. V Beogradu so se takšne zahteve zdele smešne in v skupščini so bili mnjenja, naj za nezakonske otroke skrbijo očetje, sodne oblasti pa naj se brigajo, da jih najdejo.

Leta 1933 je predlagala Zveza delavskih žen in deklet z resolucijo o "ureditvi porodov na podlagi socialne indikacije" radikalno rešitev tudi vprašanja nezakonskih otrok. Šlo je za legalizacijo splava. Tudi SŽD se je pridružilo razpravam o tem vprašanju. Liberalke so svarile pred prenačlenjenimi koraki in le delno podprle socialistke. V resoluciji je bilo poudarjeno slabo gospodarsko stanje v državi, armada brezposelnih, eksistenčni minimum delavstva, slabe stanovanjske razmere ter visoke stanarine itd. Zveza je postavila zahtevo, da se ženski, ki je prisiljena "iti za pridobitnim delom", pa ji njena pogosta nosečnost onemogoča opravljati poklic, in pa tisti, "katere oploditev se je izvršila vsled

posilstva ali krvoskrunstva", dovoli odpravo ploda. Prav tako naj se prepreči rojstvo otrok, za katere se more ugotoviti, da bodo telesno ali duševno težko obremenjeni. SZD je podprlo le točko resolucije, ki pravi, da odprava ploda ni kazniva, če se ugotovi, da je oploditev posledica posilstva ali krvoskrunstva ali da bo otrok telesno ali duševno poškodovan. Tavčarjeva je pri tem opozorila še na "splošno pokvarjenost mladine ter na zlorabe tega zakona, ki bi se gotovo vršile ter bi ženo še bolj poniževalo".⁶⁰

ODPRAVA DVOJNE MORALE

Omenim naj še permanentno zahtevo feministk po odpravi dvojne morale. V širšem pomenu je bila to pravzaprav zahteva po enakopravnosti žensk z moškimi nasploh, v ožjem smislu pa se je omejevala na zahtevo po odpravi reglementirane prostitucije in javnih hiš. V Sloveniji so bile javne hiše odpravljene leta 1918, na Hrvaškem leta 1922, v južnejših delih države pa šele leta 1933, z zakonom o pobijanju spolnih bolezni.⁶¹ Leta 1922 so se na predlog NŽS začeli zbirati podatki o stanju prostitucije, spolnih bolezni, alkoholizma v Sloveniji. Podatke so zbrala SZD v Celju, Mariboru in Ljubljani.⁶² Na kongresu NŽS, ki je bil tega leta v Ljubljani, so sprejele v resoluciji pod 3. točko: "Princip enake morale velja za oba spola, kazenski zakon mora določiti dobo svojevoljnega pristanka, pri dekletih ne izpod 21. leta. Zavodstvo se mora kaznovati kot zločin težje vrste."

Predvsem pa so ženske zahtevale vzgojo mladine v smeri, ki bi omogočala "najvišjo npravnost in enako moralo med moškim in žensko".

VZROKI NEUSPEHA

Kljub precejšnjemu trudu je bilo uresničeno bore malo tistega, kar so ženske v obdobju od okoli 1900 do 1941 v Sloveniji oz. Jugoslaviji zahtevale. Vzroke, kot so politična in socialna razcepljenost, etične razlike, sem deloma že omenila. Mnoge ženske so bile tako vpete v tradicionalne okvire patriarhalne družbe, da so zavračale vsakršno organiziranje. "... Še čuditi se ne smemo preveč, da se postopa z nami tako, ker je po vsej Jugoslaviji še na tisoče in tisoče žensk, ki so s tem ravnanjem (kratenjem političnih in državljskih pravic, op. N.B.) čisto zadovoljne, ki jih ni nič sram, da delajo z nami, kakor se postopa le še z lopovi, blazniki in žganjarji. Na tisoče je še med nami žensk, ki ne čutijo v tem nobenega ponižanja in žaljenja in se zato za svoje bitne pravice sploh ne brigajo. Te žene so nam... v največjo sramoto."⁶³ Iluzorno je bilo torej pričakovati, da se bodo ujele ženske organizacije v državnem okviru in celo postale nekakšen katalizator nerazumevanj in sporov v državi. Ta protislovja v integracijski strategiji, ki so izvirala iz nerealne ocene družbene realnosti, so bila glavni vzrok neuspeha njihovih emancipacijskih zahtev.

Pomembno je bilo le to, da so se ženske uspele prebiti v javnost. Njihovo avtonomno delovanje v javnem življenju jim je z leti prineslo določeno mero avtoritete, in to je velik uspeh glede na družbene in politične okoliščine, v katerih so delovale. Lydia Sklevicky⁶⁴ priznava predvojnimi avtonomnim ženskim organizacijam dve latentni funkciji: 1. S široko diskusijo so pripomogle k pozitivni v odnosu do družbene vloge žensk, zaradi česar so postale nekatere njihove ideje celo popularne. 2. Omogočile so razvoj samozavesti in izobrazbe dela članic s pomočjo metod svojih organizacij. O SZD pa poudarimo še enkrat, da je bilo pri organiziranju meščanskih žensk na Slovenskem prvo, in s tem sta mu bila v feminističnem gibanju pred drugo vojno priznana nedvomna avtoriteta in ugled. Povedano drugače: SZD je bilo tista osnova, iz katere je zraslo bolj ali manj vse predvojno feministično gibanje.

KRATICE

SŽD - Splošno žensko društvo

NŽS - Narodni ženski savez Kraljevine SHS oz. Narodni ženski savez Kraljevine Jugoslavije

JŽS - Jugoslovanski ženski savez

MŽZ - Mednarodna ženska zveza

V opombah:

AINZ - arhiv Inštituta za novejšo zgodovino, Ljubljana

ZAL - Zgodovinski arhiv Ljubljana

VIRI IN LITERATURA

1. ZAL, SŽD, fasc. 1-5
2. AINZ, Osebna zbirka Minke Govekar 1922-1941, akc. št. 252/69
3. Časopisi:
 - Slovenka, Trst, 1900 (št. 5), 1901 (št. 4, 10), 1902 (št. 2)
 - Slovenka, Ljubljana, 15.6.1919
 - Slovenec, Ljubljana, 5.1., 19.7., 26.7.1928, 19.4.1930
 - Ženski list, Ljubljana, 15.1., 1.12.1926
4. Avgust Bebel, Ženska in socializem, Ljubljana, 1960
5. Frančiška Buttolo, Pogovor z Angelo Vodetovo, Nova revija 24/25
6. Vlasta Jalušič, Dokler se ne vmešajo ženske, Ljubljana 1992
7. Maca Jogan, Ženska in diskriminacija, Ljubljana 1986
8. Elke Kleinau, Anna Wheeler, Portrait einer frühen Feministin und Sozialistin, Die ungeschriebene Geschichte (Historische Frauenforschung), Wien 1984
9. Erna Muser, Socialisti in komunisti ter boj Slovenk za enakopravnost, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1967, št. 1-2
10. Primorski slovenski biografski leksikon
11. Metod Mikuž, Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917-1941, Ljubljana 1965
12. Lydia Sklevicky, Emanzipatorische und integrative Tendenzen in Frauenbewegung Jugoslawiens, 1918-1953, Die ungeschriebene Geschichte (Historische Frauenforschung), Wien 1984
13. Sveto pismo stare in nove zaveze, Ljubljana 1992
14. Slovenski biografski leksikon
15. Angela Vode, Žena v današnji družbi, Ljubljana, 1934
16. Angela Vode, Spol in usoda I, Ljubljana 1938

Franja Tavčar (1868-1938)

Minka Govekar (1874-1950)

Alojzija Štebi (1883-1956)

Angela Vode (1892-1985)

Marica Bartol (1867-1939)

Lea Fatur (1865-1943)

Vida Jeraj (1875-1932)

Ljudmila Prunk-Utva (1878-1947)

Knjižnica in Klubska soba

Skupinski posnetek

-
- ¹ Slovenka je izhajala v Trstu med 1897 in 1902. Urednici sta bili Marica Nadliškova (do 1900) in Ivanka Anžič-Klemenčič. Sodelavke so bile Zofka Kveder, Minka Govekar, Vida Jeraj, Ljudmila Prunk in druge. Vanjo so pisali tudi Simon Gregorčič, Fran Govekar, Ivan Cankar, Oton Župančič, Cvetko Golar...
- ² Danica, Nekaj o organizaciji ženstva, Slovenka, Trst, 25.5.1900
- ³ Danica, Nekaj o organizaciji...
- ⁴ Žensko vprašanje je bilo po (nemški) socialdemokratski ideologiji del širšega socialnega vprašanja in nikakor ne politično vprašanje. (Jalušič, str. 92)
- ⁵ Ivanka, Aforizmi o organizaciji slovenskega ženstva, Slovenka, Trst, 25.10.1901
- ⁶ Ivanka, Aforizmi...
- ⁷ Minka Govekar - Mila Dobova, Slovensko splošno žensko društvo, Slovenka, Trst, 25.4.1901
- ⁸ Društvo je bilo ustanovljeno z imenom "Slovensko splošno žensko društvo", s čimer je bila poudarjena nacionalna pripadnost in delovanje tudi v narodnostnem smislu. To ime je nosilo do leta 1922, ko je po mnenju članic prenehala potreba po poudarjanju slovenstva. V sestavku ga imenujem tako, kot se je imenovalo od tedaj naprej: Splošno žensko društvo oz. SŽD.
- ⁹ Liberalno in sploh meščansko žensko gibanje je bilo na začetku ne samo prav tako "revolucionarno" in napredno kot socialistično, temveč celo podstat, iz katere je izšlo proletarsko žensko gibanje. (Jalušič, str. 93)
- ¹⁰ Mednarodna ženska zveza, ustanovljena leta 1888, je bila prva mednarodna organizacija, ki je združevala liberalne meščanske organizacije. Med obema vojnama je bila to največja ženska organizacija na svetu; leta 1936 je štela 44 ženskih zvez. Poleg socialnega, kulturnega in feminističnega dela je bilo pomembno tudi mirovno. MŽZ je prva sestavila posebne odseke ali komisije za posamezna področja - ob koncu 30. let jih je bilo 15. Od Slovenk so se v MŽZ uveljavile Alojzija Štebi (načelnica komisije za žensko delo), Pavla Hočevnar (načelnica komisije za tisk) in Cirila Štebi (v komisiji za enakost morale žene in moža). Svoje zastopnice je imela MŽZ tudi v Društvu narodov in v Mednarodnem uradu dela v Ženevi.
- ¹¹ Bebel navaja kazen za zakonolom za žensko zapor od 3 mesecev do 2 let, za moža pa le denarno kazen, in še to samo v primeru, če privede priležnico v skupno gospodinjstvo.
- ¹² Leta 1890. Sprememba je v tem, da vsak od zakoncev lahko napravi oporoko. Mož deduje vse premičnine svoje žene, vdova pa le tretjino premičnin in dohodkov, ostalo otroci.
- ¹³ Po očetovi smrti preide na mater, prej na skrbnike.
- ¹⁴ Po Svetem pismu: "... mož• je namreč glava ženi, kakor je Kristus glava Cerkvi, ker jo je odrešil, saj je njegovo telo. In kakor je Cerkev podrejena Kristusu, tako naj bodo v vsem žene možem." (Pavlovo pismo Efežanom; 5,23-24)
- ¹⁵ Jugoslovanska žena o Slovenki, Slovenka, Ljubljana, 15.6.1919
- ¹⁶ Članek o kongresu meščanskih ženskih društev na Bledu, Ženski list, 1.12.1926
- ¹⁷ Leta 1919 je SŽD na občnem zboru sprejelo sklep, da se osnuje "odsek za prebujo kmetijske žene". (ZAL, SŽD)
- ¹⁸ V drugi polovici 30-ih let je na 600.000 Slovenk prišlo 54 matičnih samostojnih društev, kar je pomenilo eno društvo na 11.000 žensk. Samo v Ljubljani je prišla ena organizacija na tisoč žensk; v drugih državah pride eno društvo na 80.000-100.000 prebivalcev. (Referat Zlate Pirnat na občnem zboru Sekcije JŽS leta 1936)

- ¹⁹ Pet evangeličanskih in dve židovski ženski društvi.
- ²⁰ Tavčarjeva je neuspeh leta 1924 komentirala, češ "da je manjkalo pač glavne privlačne sile - mladih duhovnikov".
- ²¹ Jalušič, str. 114
- ²² Citat sociologa Goldscheida: "Naša kultura bo propadla ali se pa dvigala, to je odvisno od tega, kako bomo znali rešiti žensko vprašanje v njegovem najgljobljem smislu" (iz predavanja Alojzije Štebi, Žena spada v hišo, 1928).
- ²³ AINZ Ljubljana, akc. št. 252/69, Osebna zbirka Minke Govekar 1922-1941, Iz resolucije, sestavljene na shodu za žensko volilno pravico v Mestnem domu 9.10.1927
- ²⁴ Teorija spolne polaritete, ki je poudarjala drugačnost, toda enakovrednost ženske in moškega, je bila značilna za predmarksistični socializem z začetka 19. stoletja. V tem stoletju je ta teorija postajala vedno bolj instrument meščansko-patriarhalnega nadvladovanja. (Kleinau, str. 12)
- ²⁵ Minka Govekar - Mila Dobova, Slovensko splošno...
- ²⁶ AINZ, Osebna zbirka Minke Govekar.
- ²⁷ AINZ, Osebna zbirka Minke Govekar, "Za žensko volilno pravico", referat v Mariboru 1939; Sicer je tudi Bebel (povzemajoč utopične socialiste) priznaval, da so ženske moralnejše, bolj pravične in manj korumpirane od moških. (Jalušič, str. 106)
- ²⁸ ZAL, SZD
- ²⁹ AINZ, Osebna zbirka Minke Govekar, Za žensko volilno pravico...
- ³⁰ Podobno je imel Bebel volilno pravico za sredstvo političnega izobraževanja in razsvetljevanja žensk. (Jalušič, str. 91)
- ³¹ Takšne shode jim je uspelo prek NŽS organizirati tudi v Beogradu in Zagrebu.
- ³² Šlo je za kupovanje glasov na volitvah z obljubami o oživitvi nemških nacionalnih društev.
- ³³ Med drugim tudi zahtevajo imenovanje ulic po pomembnih Slovenkah; Luizi Pesjakovi, Zofki Kvedrovi...
- ³⁴ AINZ, Osebna zbirka Minke Govekar, Za žensko volilno pravico...
- ³⁵ AINZ, Osebna zbirka Minke Govekar
- ³⁶ Alojzija Štebi: Žena spada v hišo, predavanje 1928
- ³⁷ Tega leta je prišlo od spremembe društvenega zakona, tako da so ženske lahko postale članice političnih društev.
- ³⁸ 21. februarja 1938 so bile izročene Deželnemu muzeju.
- ³⁹ ZAL, SZD
- ⁴⁰ Socialistke so imele shod istega leta in SZD je pozivala članice na udeležbo le-tega.
- ⁴¹ Mikuž, str. 402
- ⁴² AINZ, Osebna zbirka Minke Govekar, Za žensko volilno pravico ...
- ⁴³ Jogan, str. 17
- ⁴⁴ Nikoli ga niso uspele uresničiti, čeprav je delo zanj potekalo od leta 1909. Po vojni so članice društva pisale v časopis Feministične alijanse "Ženski pokret" in v slovenske liberalne časopise. "Jutro" je leta 1938 izdajalo nekaj časa ob ponedeljkih rubriko "Žena v sodobnem svetu". Skupaj z Zvezo gospodinj je SZD izdajalo "Gospodinjno". Vseskozi je njihove oglase in poročila objavljaj Slovenski Narod. Sicer je ob koncu 30. let izhajalo v Sloveniji 9 ženskih časopisov.
- ⁴⁵ V šolskem letu 1930-31 je študiralo na vseh univerzah v Jugoslaviji 20% žensk. Največji odstotek žensk je bil na filozofskih in medicinskih fakultetah: v državi 56%, v Ljubljani pa 39%. (Vode, Žena v današnji družbi, str. 48)
- ⁴⁶ Konkretna akcija SZD je bila, npr. leta 1922, ko se je zavzelo za izboljšanje položaja magistratnih "oficijantk". Spomenico je poslalo županu in načelnikom štirih strankarskih klubov. Obljubljene pomoči ni bilo.
- ⁴⁷ Poleg srbske ustave so poznali takšno neenakopravnost med dediči različnega spola še muslimansko pravo in črnogorski običaji.

- ⁴⁸ Rodbinsko pravo določa razmerje žena - mož, starši - otroci; ženitno pa pravne posledice poroke, nrp. prevzem moževega priimka, mož postane ženin zastopnik v pravnih zadevah...
- ⁴⁹ ZAL, SŽD
- ⁵⁰ Vode, Spol in usoda I, str. 89
- ⁵¹ Tu je bilo stanje porazno: na policiji so imeli prijavljenih 108 "moralno pokvarjenih žensk", splošna bolnica pa skoraj ni bila več v stanju sprejemati žensk s spolnimi boleznimi.
- ⁵² AINZ, Osebna zbirka M. Govekar, Referat na zborovanju za žensko volilno pravico v Ljubljani 1937
- ⁵³ Sklevicky, str. 96
- ⁴² AINZ, Osebna zbirka Minke Govekar, Za žensko volilno pravico ...
- ⁴³ Jogan, str. 17
- ⁴⁴ Nikoli ga niso uspele uresničiti, čeprav je delo zanj potekalo od leta 1909. Po vojni so članice društva pisale v časopis Feministične alijanse "Ženski pokret" in v slovenske liberalne časopise. "Jutro" je leta 1938 izdajalo nekaj časa ob ponedeljkih rubriko "Žena v sodobnem svetu". Skupaj z Zvezo gospodinj je SŽD izdajalo "Gospodinjjo". Vseskozi je njihove oglase in poročila objavljali Slovenski Narod. Sicer je ob koncu 30. let izhajalo v Sloveniji 9 ženskih časopisov.
- ⁴⁵ V šolskem letu 1930-31 je študiralo na vseh univerzah v Jugoslaviji 20% žensk. Največji odstotek žensk je bil na filozofskih in medicinskih fakultetah: v državi 56%, v Ljubljani pa 39%. (Vode, Žena v današnji družbi, str. 48)
- ⁴⁶ Konkretna akcija SŽD je bila, npr. leta 1922, ko se je zavzelo za izboljšanje položaja magistratnih "oficijantk". Spomenico je poslalo županu in načelnikom štirih strankarskih klubov. Obljubljene pomoči ni bilo.
- ⁴⁷ Poleg srbske ustave so poznali takšno neenakopravnost med dediči različnega spola še muslimansko pravo in črnogorski običaji.
- ⁴⁸ Rodbinsko pravo določa razmerje žena - mož, starši - otroci; ženitno pa pravne posledice poroke, nrp. prevzem moževega priimka, mož postane ženin zastopnik v pravnih zadevah...
- ⁴⁹ ZAL, SŽD
- ⁵⁰ Vode, Spol in usoda I, str. 89
- ⁵¹ Tu je bilo stanje porazno: na policiji so imeli prijavljenih 108 "moralno pokvarjenih žensk", splošna bolnica pa skoraj ni bila več v stanju sprejemati žensk s spolnimi boleznimi.
- ⁵² AINZ, Osebna zbirka M. Govekar, Referat na zborovanju za žensko volilno pravico v Ljubljani 1937
- ⁵³ Sklevicky, str. 96

Božo Robida

TA DOKUMENT JE ORIGINALNI DNEVNI RAPORT O ZAPORNIKIH V POLICIJSKIH ZAPORIH IN V BELGIJSKI VOJAŠNICI (V "FAROVŽU") V LJUBLJANI DNE 18. NOVEMBRA 1943

Dokument nazorno potrjuje že dolgo znano - a premalo raziskano in strokovno obdelano dejstvo, da so bili slovenski domobranci in njihovi predhodniki belogardisti zelo marljivi "zbiralci" Slovenk in Slovencev od otrok do starčkov, katere so po predhodni obdelavi v svojih zaporih izročali Italijanom in pozneje Nemcem v nadaljno obravnavo. Ta je pomenila: internacijo, prisilno delo, mučenje, pohabljanje, ustrelitve, obešanja, obglavljanje - na vse to so lahko bili tisti, ki so jih domobranci aretirali in zaprli, pripravljeni.

Že pregled dokumenta nam pokaže, da je bilo v četrtek 18. novembra 1943 v policijskih zaporih in belgijski vojašnici (v "farovžu") - samo v teh dveh zaprtih 285 zapornikov (64 ženski in 221 moških) od 14 do 66 let starosti.

Pri vseh je za aretacijo naveden političen vzrok.

Po številčnosti aretacij sta vodila domobranci PP-jevca (politična policija) Žibret (75 aretiranih) in Benedičič (40 aretiranih), potem neimenovani domobranci (31 aretiranih), manj pa so jih aretirali "specialisti" dr. Hacin, dr. Loh, gestapovec Simon in domobranci agenti pod števkami 24, 29, 42, 51, 58, 59, 62, 63, 64 in drugi.

V septembru 1943 aretacij še ni bilo, ker so si iz belogardistov preimenovani domobranci še "privezovali dušo" po polomu italijanskega fašizma in italijanske vojske, ki jim je doslej tako radodarno dajala kruh, streho, plačo in orožje. Opogumljeni zaradi varstva in podpore nemških nacistov so že v oktobru 1943 zaprli 67 Slovenk in Slovencev, do 18. novembra 1943 že 217 "drugače mislečih" v imenu boja "proti boljševizmu in rdečemu komunizmu", medtem pa so "čakajoč na Angleže" tekoče izročali Slovence Nemcem in praznili zapore, da bi naredili prostor za nove žrtve.

Zanimivi bi bili podatki o tem, koliko je bilo od 286 zaprtih članov Komunistične partije Slovenije, Skoja, koliko jih je ostalo živih in koliko jih je končalo svoje življenje v nemških taboriščih, zaporih in na moriščih.

Zavestno predajanje mnogih Slovenk in Slovencev Nemcem je imelo za posledico Transporte v taborišča; to je pomenilo za mnoge tudi smrt, invalidnost, izginotje, mučenje, lakoto, izčrpanost, poslabšano zdravstveno stanje in podobno.

Zaradi tega bi morali dokumentirano in analitično obdelati in s števkami podpreti vse od slovenskih belogardistov in domobrancev aretirane Slovenke in Slovence in njih izročanje fašističnim in nacističnim okupatorjem; izsledki bi bili zastrašujoči in gotovo zanimivi pri današnjih ihtavih in grobih poskusih sprevečanja zgodovinskih dejstev in novi obdelavi preteklosti kot si želijo belogardisti, domobranci, njih somišljeniki in zagovorniki - tudi za mednarodno javnost, vodilne forume zlasti v Evropi, kjer so že zdavnaj obsodili fašizem in nacizem in njih kolaborante in spremljevalce, kjerkoli so že bili. Tudi v Sloveniji!

Ta dokument je objavil 238. s spiska, ki so ga aretirali in zaprli slovenski domobranci, registrirani v policijskih zaporih v Ljubljani pod št. 2117, v K.L. Dachau pod št. 58.826 in v K.L. Buchenwald pod št. 39.051! St. 238 se osebno "zahvaljujem" slovenskim domobrancem, ki so mi - mladoletniku - z aretacijo in predajo nemškimi nacistom omogočili dolg in poučen izlet po Nemčiji in brezplačni ogled odlično organizirane fašistične uničevalne mašinerije, ki me je mlela, a ne zmlela, in sem jo preživel že kar za 49 let! In tudi marsikoga, ki ji je pri tem pomagal! To, da je pisec teh vrstic ob vrnitvi v domovino pri devetnajstih letih tehtal 35 kilogramov in postal 70% vojaško-vojni invalid ter se naučil precizno in globoko sovražiti, je šteti v predvideni kalo v igri, ki jo je kot pošten Slovenec prostovoljno in zavestno igral proti obema okupatorjema Slovenije (1941-1945) in njihovim slovenskim plačanim hlapcem.

DNEVNI raport.

0300

policijskih zaporov v Ljubljani, dne... 18. novembra 1942.

Tekaštev.	Ime in priimek	Ime očeta	Rojstno leto	Dan aretacije	Vzrok aretacije	Kdo je izvršil aretacijo in komu je na razpolago
A. POLITIČNI JEJENIKI:						
1	Belonka Peter	p. Blaž	1916	15.8.	Polit.	v bolnici p. od.
2	Turk Stanislava	Ignacij	1921	11.10	"	"
3	Savnik Roman	Angelo	1902	21.10	"	"
4	Zaletelj Vinko	p. Peter	1885	"	"	"
5	Čopič Venčeslav	p. Franc	1893	"	"	"
6	Dr. Petre Franc	p. Franc	1906	22.10	"	"
7	Kopač Vlasto	p. Franc	1913	23.10	"	"
8	Turk Franc	p. Anton	1898	25.10	"	"
9	Kardelj Bojan	Edvard	1922	13.10	"	"
10	Ilanič Katarina	Rudolf	1920	"	"	"
11	Benko Franc	Ivan	1915	21.10	"	"
12	Dr. Svet Jakob	p. Jakob	1898	25.10	"	"
13	Kožnik Marija	Josip	1920	1.11.	"	"
14	Pajnič Dana	p. Josip	1906	"	"	"
15	Mušič Alojzij	Blaž	1922	"	"	"
16	Kocijančič Karel	Josip	1905	"	"	"
17	Turk Zvonko	p. Anton	1921	5.11.	"	"
18	Ben Ciril Jožefe	n. Jožefe	1901	"	"	"
19	Kroniger Sonja	Alojzij	1920	9.11.	"	"
20	Ferčnik Marija	Franc	1908	"	"	"
21	Jelič Uroš	Špiro	1912	15.11.	2	"
22	Brinar Anton	p. Franc	1901	"	"	"
23	Švetanovič Anast.	p. Ivan	1916	"	"	"
24	Verniš Magda	p. Albin	1903	4.11.	"	"
25	Ovsenar Lovro	p. Janez	1894	8.10	"	Žibert
26	Dr. Osolnik Janko	Janez	1900	18.10.	"	Dr. Hacin
27	Mravljec Albin	p. Valentin	1892	"	"	"
28	Erbežnik Mihael	Ivan	1905	"	"	Dr. Kante
29	Brelj Peter	p. Avgust	1882	"	"	"
30	Čamaža Franc	p. Janez	1899	"	"	Dr. Fruzer
31	Černež Ana	p. Ludvik	1900	"	"	Dr. Krivec
32	Bernot Ciril	p. Josip	1900	"	"	Dr. Loh
33	Logar Janez	Jakob	1903	"v	"	"
34	Ostrelj Josip	p. Josip	1922	22.10.	"	Dr. Krivic
35	Demšar Mirko	p. Alojzij	1920	"	"	Kristan
36	Klavora Matko	Franc	1887	23.10	"	Dr. Hacin
37	Ferjančič Franc	p. Ivan	1896	"	"	"
38	Stanič Ivan	p. Ivan	1900	"	"	"
39	Jurgale Alojzij	Tomaž	1900	"	"	"

Redni št.	Ime in priimek	Ime očeta	Rojstno leto	Dan aretacije	Vzrok aretacije	Kdo je izvršil aretacijo in komu je na raspolago
40	Leben Franc	p. Jakob	1898	23.10	Polit.	Dr. Hacin
41	Dr. Vujčič Vilko	Anton	1903	"	"	"
42	Šturm Jernej	p. Franc	1899	"	"	"
43	Gaberšček Stane	p. Josip	1894	"	"	"
44	Trefalt Antonija	P Josip	1906	"	"	"
45	Vadnjal Ivan	Matija	1905	"	"	"
46	Nadrag Ferdo	p. Ferdo	1895	"	"	Kos
47	Oražem Alojz	p. Anton	1898	"	"	"
48	Černivec Miroslav	Josip	1904	24.10	"	Dr. Loh
49	Černivec Marija	p. Jurij	1910	"	"	"
50	Svetič Franc	Franc	1920	25.10	"	Kristan
51	Habermuth Avgust	p. Franc	1890	"	"	"
52	Dr. Dolinar Andrej	p. Andrej	1897	26.10	"	Dr. Frumer
53	Baričević Josip	p. Martin	1895	"	"	"
54	Ziherl Josip	p. Franc	1897	2	"	"
55	Kupec Ivan	p. Jakob	1913	"	"	Kom. Kocijan
56	Štanger Francka	Franc	1910	"	"	"
57	Marolt Anton	p. Jakob	1905	"	"	Domobranci
3	Zalar Janez	Rudolf	1914	"	"	"
59	Tomažič Dušan	Anton	1922	"	"	Kristan
60	Ercegovac Biserka	Nikola	1904	27.10	"	Dr. Frumer
61	Marn Josip	Valentin	1906	"	"	Žibert
62	Sedej Franc	p. Franc	1900	"	"	"
63	Levar Elza Mira	p. Miroslav	1896	28.10	"	Vrečar
64	Levar Ivan	p. Matija	1888	"	"	"
65	Gerkman Sonja	Franc	1923	"	"	Pos.I.
66	Masle Borut	Ivan	1924	"	"	"
67	Kuhar Mihaela	p. Mihael	1916	"	"	"
68	Černe Francka	p. Josip	1900	29.10.	"	Žibert
69	Dovžan Pavla	n. Marija	1911	"	"	N.K. S.S.
70	Ing. Čuček Emil	p. Ivan	1900	"	"	Dr. Hacin
71	Macarol Ivan	p. Ivan	1886	31.10	"	Domobranci
72	Šušter Janez	Josip	1928	"	"	"
73	Mrak Ivan	p. Martin	1904	"	"	"
74	Plut Josip	Jakob	1920	"	"	"
75	Veselič Josip	Josip	1912	"	"	"
76	Štukelj Anton	Janez	1905	"	"	"
77	Kambič Josip	Anton	1913	"	"	"
78	Mehle Antonija	Janez	1922	1.11.	"	Žibert
79	Sršen Mihael	p. Mihael	1910	"	"	"
80	Debevc Franc	n. Marija	1901	"	"	"
81	Šišteršič Franc	p. Janez	1913	"	"	"
82	Kraševac Josip	Pnkracij	1924	2.11.	"	Benedičič
83	Polik Josip	p. Avgust	1908	"	"	Vrečar
84	Pevac Jože	Matija	1897	3.11.	"	Benedičič

DNEVNI raport.

0000

policijskih zaporov v Ljubljani, dne... 18. novembra... 1943.

Tek. št.	Ime in priimek	Ime očeta	Rojstno leto	Dan aretacije	Vzrok aretacije	Kdo je izvršil aretacijo in komu je na raspolago
85	Colnar Alojzij	p. Alojzij	1901	4.11.	Polit.	Benedičič
86	Paterlin Ivan	p. Valentin	1915	"	"	Adamič
87	Glušič Edvard	Jože	1915	"	"	Kobi
88	Martinčič Rudolf	Andrej	1906	"	"	Vrečar
89	Žitnik Jožef	Franc	1925	"	"	"
90	Grahor Ivan	p. Anton	1902	5.11.	"	Rant
91	Peskar Anton	Anton	1920	"	"	Foveljstvo str.
92	Piskar Valentin	p. Simon	1904	"	"	Rant
93	Lavrič Olga	Ivan	1911	"	"	vVrečar
94	Rabič Srečko	Avust	1927	"	"	Dr. Loh
95	Lotrič Ruža	p. Jožef	1919	"	"	Domobranci
96	Cerar Anton	Anton	1925	"	"	"
97	Petrič Ivan	Franc	1897n	"	"	"
98	Korsika Alojzij	p. Viktor	1915	"	"	"
99	Sark Mitja	p. Ernest	1919	"	"	"
100	Skočir Ciril	n. Helene	1898	"	"	"
101	Žlajpah Mirslav	Franc	1923	"	"	"
102	Zajc Jadranka	Alojzij	1922	6.11.	"	"
103	Tabernik Ana	Janez	1918	"	"	Benedičič
104	Medvešček Emil	Josip	1915	"	"	Dr. Havin
105	Satler Josip	p. Franc	1900	"	"	A. Trškan
106	Vavpotič Bruno	p. Ivan	1904	"	"	A. Cenčič
107	Lap Stanišlav	p. Ivan	1897	"	"	A. Kotnik
108	Zajc Ivan	p. Gregor	1908	28.10	"	Žibret
109	Adamič Slavko	Alojzij	1913	"	"	"
110	Rant Ignac	p. Matevž	1898	"	"	"
111	Makselj Jožef	Jožef	1900	7.11.	"	"
112	Žigon Alojzij	p. Anton	1886	8.11.	"	Domobranci
113	Ančik Josip	p. Jožef	1889	"	"	Dr. Frumer
114	Hrastar Albin	Albin	1920	"	"	Žibret
115	Hrastar Ivan	Albin	1921	"	"	"
116	Hren Franc	Anton	1903	"	"	Vrečar
117	Novak Jožef	Andrej	1909	"	"	"
118	Habicht Ciril	p. Peter	1899	9.11.	"	Domobranci
119	Zupančič Svet.	Maks	1925	"	"	"
120	Gizelj Janko	Josip	1899	"	"	"
121	Pleško Viljem	Viljem	1928	"	"	Benedičič
122	Ban Franc	p. Franc	1919	"	"	"
123	Zdevnik Dušan	Josip	1925	"	"	"
124	Repič Josip	p. Andrej	1906	10.11.	"	Domobranci
125	Müller Janko	p. Anton	1897	"	"	A. Gašperšič
126	Dr Lapajne Stanko	p. Štefan	1893	"	"	Dr. Krivic

Tek. št.	Ima in priimek	Ime očeta	Rajstno leto	Dan are- tacije	Vzrok aret.	Kdo je izvršil aretacijo in komu je na raspo-
127	Dr. Dražgor Mija	Bojčič	1877	18.11.		Agent 4
128	Stare Emilija	Franc	1883			
129	Božalan Franc	n. Francisko	1915			
130	Mihelčič Jozef	Jozef	1870			
131	Blank Tatjana	Robert	1902	11.11.		Agent 4
132	Koravec Julen	Josip	1875			
133	Jurešič Franc	Franc	1913			
134	Jaga Drago	g. Rudolf	1918			
135	Čok Zali	Mitja	1903			
136	Štrkelj Stanislav	p. Irena	1906			Agent 3
137	Zupanc Anton	p. Jaka	1903			Dr. Prace
138	Kovačič Jozef	n. Mihel	1919			Agent
139	Tratlj Gabrijel	n. Helene	1900			Agent 63
140	Lešar Milan	Ivan	1900			Agent
141	Verlić J. mar	Josip	1904	18.11.		Agent 63
142	Konopa Drago	Ivan	1903			Agent
143	Martinc Ivan	Janez	1905			
144	Božha Ivan	Anton	1901			Agent
145	Volavšek Josip	Martin	1902			Agent
146	Brodnik J. Jozef	p. Franc	1897			Agent
147	Lepajna Marija	Ivan	1923			Agent
148	Črncan Milomir	Jozef	1906			Agent
149	Vidrič Vilja	Jozef	1914			Agent
150	Červ Miroslav	Bojčič	1913			Agent
151	Čvrtk Stanislav	Franc	1901			
152	Čizman Anton	p. Ivan	1907			Agent
153	Čizman Alojzij	p. Valentin	1905			Agent
154	Janc Vido	Franc	1901	18.11.		Agent
155	Verlić Marjan	n. Ana	1902			Agent
156	Koteln Vinko	p. Anton	1909	15.11.		
157	Črtnik Rudolf	p. Franc	1915			
158	Košovec Vinko	Franc	1906			
159	Jurca Marjan	p. Anton	1903			
160	Leborec Marjan	Franc	1910			
161	Šimončič Vera	p. Jurič	1907			
162	Polhartinger Edo	Edo	1900			Agent
163	Čibelj Leopold	n. J. J. Mija	1900			
164	Jarša Anton	p. Alojzij	1900			
165	Firk Leon	Leon	1903			
166	Čtrin Ivan	p. J. J. J.	1903			Agent 3
167	Črtnik Vinko	Janez	1900			Agent 3
168	Štepičnik Maja	Milan	1910			Agent
169	Črtnik Jozef	Anton	1900	14.11.		Agent
170	Manfreda Kone	p. Anton	1907			Agent

DNEVNI report.

0000

policijskih zaporov v Ljubljani, dne 18. novembra 1943.

Tek. stev.	Ime in priimek	Ime očeta	Rojstno leto	Dan aretacije	Vzrok aretacije	Kdo je izvršil aretacije in komu je na razpolago
171	Mozetič Zora	Juraj	1925	18.11.	Polit.	Benedičič
172	Smuk Andrej	Andrej	1925	"	"	"
173	Debeljak Marija	p. Jurija	1900	"	"	"
174	Horvatič Terezija	Martin	1913	"	"	"
175	Salamon Ida	p. Albert	1928	"	"	"
176	Selan Ana	p. Josip	1912	"	"	"
177	Pezdirč Matija	Matija	1919	"	"	"
178	Krišelj Antonija	p. Anton	1907	"	"	Srebotnjak
179	Dr. Piskernik A.	p. Luka	1886	"	"	Kristan
180	Otorepec Alojzija	Vinko	1902	"	"	"
181	Rojšek Marija	p. Janez	1917	15.11.	"	Gestapo Simon
182	Prestopnik Valentin	p. Ivan	1900	"	"	"
183	Levičnik Jakob	Jakob	1909	"	"	"
184	Vatovec Ivan	Ivan	1905	"	"	"
185	Rajner Aleks.	Josip	1925	16.11.	"	Domobranci
186	Golob Janez	Ivan	1925	"	"	"
187	Weitzer Miran	Franc	1926	"	"	"
188	Erjavec Anton	Matija	1926v	"	"	Benedičič
189	Pajk Josip	p. Jožef	1923	"	"	"
190	Turel Alojzij	Maks	1915	"	"	"
191	Kovačič Anton	n. Rozalije	1925	"	"	"
192	Ocvirk Peter	p. Peter	1908	"	"	"
193	Škerjanc Marija	Janez	1923	"	"	"
194	Avšič Ivan	Jakob	1900	"	"	Agent 51
195	Gale Ana	Franc	1909	"	"	Žibret
196	Orehini Mihael	Janez	1902	"	"	"
197	Meden Franc	Ivan	1912	"	"	"
198	Borlak Maks	Maks	1912	"	"	"
199	Muha Janez	Anton	1919	"	"	"
200	Novak Karol	Alojzij	1902	"	"	"
201	Perne Janez	Franc	1906	"	"	"
202	Bunc Dušan	p. Dušan	1900	"	"	"
203	Lesjak Franc	Franc	1924	"	"	"
204	Puc Mira	p. Emil	1912	"	"	"
205	Mašek Ivan	Jožef	1897	17.11.	"	Benedičič
206	Zupančič Jože	p. Anton	1894	"	"	Dr. Krivic
207	Veber Alojzij	p. Anton	1895	"	"	Benedičič
208	Kovačič Darinka	p. Ferdo	1913	"	"	Kristan
209	Kosmač Ljudmila	p. Ivan	1917	"	"	Agent 24
210	Kosmač Anton	p. Anton	1905	"	"	"

Tek. št.	Ime in priimek	Ime očeta	Rojst- leto	Dan areta- cije	Vzrok aretacije	Kdo je izvršil aretacijo in ko- mu je na razpolag
211	Velepich Henrik	Janez	1922	17.11	Polit.	Benedičič
212	Zrinšek Ivan	Janez	1914	"	"	"
213	Kopač Albert	p. Leopold	1895	"	"	"
214	Joroš Josip	p. Josip	1891	"	"	"
215	Tomažič Anton	p. Franc	1905	"	"	"
216	Kramar Janez	Janez	1904	"	"	"
217	Krištof Slavko	Jožef	1925	"	"	"
218	Ribič Emil	Ignacij	1914	"	"	Uprava policije
219	Dolžan Branko	Janko	1913	"	"	Kristan
I. BELGIJSKA VOJAŠNICA:						
220	Trebušan Anton	Anton	1919	10.11	Polit.	N.K.S.S.
221	Rudolf Ivan	p. Jožef	1888	"	"	"
222	Klemen Stanislava	p. Franc	1897	"	"	"
223	Zajc Franc	p. Franc	1902	"	"	"
224	Jordan Anton	n. Marija	1907	"	"	"
225	Bataj Mihael	p. Jurij	1883	"	"	"
226	Bizovičar Urban	n. Marjana	1905	"	"	"
227	Tacar Ana	p. Ignac	1895	"	"	"
228	Tacar Angela	p. Ignac	1902	"	"	"
229	Peruzzi Marija	Franc	1888	11.11.	"	Agent 59
230	Peruzzi Danica	Emila	1927	"	"	"
231	Novak Ivica	p. Josip	1914	12.11.	"	Agent 64
232	Gerbec Marija	Anton	1907	"	"	"
233	Zupanc Ada	n. Leopoldina	1927	"	"	Koželj
234	Gerbec Bogomil	Alojzij	1905	13.11.	"	Dr. Loh
235	Damjan Miroslav	Viktor	1926	15.11.	"	Domobranci
236	Brajer Metod	p. Ciril	1925	"	"	"
237	Remic Josip	Ludvik	1925	"	"	"
238	Robida Božidar	Franc	1926	"	"	"
239	Šubert Anton	p. Anton	1924	"	"	"
240	Šimenc Alojz	Anton	1925	28.10	"	Post. 1. p.od.
241	Dremelj Jože	Anton	1921	15.11	"	Žabret
242	Olovec Jože	Matija	1926	"	"	"
243	Dremelj Milan	Anton	1927	"	"	"
244	Perme Alojzij	Franc	1912	"	"	"
245	Rebolj Ciril	Janez	1918	"	"	"
246	Žitnik Janez	n. Marija	1902	"	"	"
247	Kolar Mirko	Avust	1926	"	"	"
248	Zupančič Jože	Anton	1925	"	"	"
249	Jeršin Jože	p. Janez	1902	"	"	"
250	Štenta Franc	Franc	1923	"	"	"

DNEVNI raport.

0000

policijskih zaporov v Ljubljani, dne... 18. novembra 1943.

Tek. št.	Ime in priimek	Ime očeta	Rojstno leto	Dan aretacije	Vzrok aretacije	Kdo je izvršil aretacijo in komu jo na raspolago
251	Lukežič Radivoj	Franc	1926b	15.11.	Polit.	Žibret
252	Maček Alojzij	Alojz	1923	"	"	"
253	Kreus Franc	p. Alojz	1904	"	"	"
254	Završek Niko	n. Alojzija	1921	"	"	"
255	Vernik Mihael	Jože	1928	"	"	"
256	Bedina Jožef	Valentin	1923	"	"	"
257	Drap Anton	Pavel	1903	"	"	"
258	Škrabec Alojz	Jože	1905	"	"	"
259	Kohovič Janez	Janez	1895	"	"	"
260	Žnidaršič Milan	Leopold	1907	"	"	"
261	Merhar Pavel	Franc	1921	"	"	"
262	Rančigaj Jože	p. Ivan	1888	"	"	"
263	Gradišar Martin	Matija	1924	"	"	"
264	Šebenik Rado	Lovro	1913	"	"	v bolnici p. od.
265	Prosen Alojz	Alojz	1922	"	"	Žibret
266	Martinc Anton	Anton	1911	"	"	"
267	Skalja Franc	p. Jožef	1911	"	"	"
268	Zavec Boris	Boris	1919	"	"	"
269	Messner Edvard	Edvard	1917	"	"	"
270	Kržič Andrej	Andrej	1907	"	"	"
271	Baumgarner Juro	Hugo	1908	"	"	"
272	Urbas Marija	Janez	1910	"	"	"
273	Potisek Amalija	Ivan	1915	"	"	"
274	Korče Ljudmila	p. Andrej	1914	"	"	"
275	Zakrajšek Pavla	Jože	1922	"	"	"
276	Šajn Marija	Matija	1917	"	"	"
277	Modic Julijana	p. Janez	1923	"	"	"
278	Pengal Slavka	Alojzij	1927	"	"	"
279	Marinčič Antonija	Anton	1924	"	"	"
280	Marinčič Marija	Anton	1901	"	"	"
281	Vidmar Irena	Miroslav	1926	"	"	"
282	Menna Klavdij	Alfred	1921	17.11.	"	Agent 58
283	Neumann Josip	p. Štefan	1914	"	"	Dr. Loh
284	Jakše Alojzij	Alojzij	1920	"	"	Dr. Loh
285	Gojkovič Milan	Živojin	1920	"	"	"

Franc
Polic. stražmojster:

Alenka Gerlovič

EPILOG O NEKI SMRTI

Februarja 1989 sem v reviji Borec št. 2-3 objavila članek Moj oče, dr. Franc Gerlovič. V njem sem opisala, kako so ga ovadbe, naslovljene na upravnika domobranske policije, pognale v smrt. Pod ovadbami sta podpisana uslužbenec Delavske zbornice Luka Milharčič in poveljnik Organizacijskega štaba slovenskega domobranstva podpolkovnik Franc Krener. Luka Milharčič je dobil informacijo za ovadbo od nižjih uslužbencev bolnice za duševne bolezni, kjer je bil moj oče, dr. Gerlovič, ravnatelj. Leta 1989 nisem imela podatkov, kje je bil ubit in pokopan. Zato sem napisala k članku iz leta 1989 še epilog z novim gradivom.

Dne 22. oktobra 1992 mi je poslal pismo moj nekdanji učenec dr. Tine Velikonja, predsednik Nove slovenske zaveze. Povedal je, da so (v društvu) raziskovali usode ljudi, ki jih omenja Štefanija Podbevšek v svoji knjigi Sveti Urh, in prišli tako do mojega očeta. O njem so povprašali Ivana Korošca, tedanjega namestnika komandirja domobrancev, Ernesta Hirscheggerja in druge. Največ je povedal prof. Janez Grum; v začetku leta 1944 je bil komandir 16. domobranske čete, ki je varovala obroč okrog Ljubljane na odseku Mali graben - vrh Golovca in imela svoj sedež na bloku na Rudniku.

Očeta naj bi pripeljali zvečer okrog 20. ure z avtomobilom na blok že dan ali dva po njegovi aretaciji. Akcijo je vodil France G. iz Slap, ki je bil pozneje podjetnik v ZDA in se je tam ubil v prometni nesreči. S seboj je imel odločbo o ustrelitvi s podpisi nadrejenih, Grum mu je dodelil še dva vojaka. S seboj so nesli orodje za zakop. Čez slabo uro so se vrnili in povedali, da so očeta ustrelili za gasilskim domom na Lavrici in ga pokopali ob zahodnem zidu, ki je obrnjen proti železniški progi. Kraj sem si ogledala. Gasilci so mi povedali, da je bil gasilski dom po vojni podaljšan v smeri proti progi. Podaljšali so samo dva zidova, vmes pa niso kopali. Zunanji zid iz leta 1944 je zdaj predelna stena v veži gasilskega doma, kraj, kjer naj bi bil zakopan moj oče, pa je znotraj veže. Zato se tudi nismo odločili za izkop, ki bi seveda dokončno dokazal točnost podatka. Obvestilo dr. Velikonje, da je bil moj oče ubit na področju Rudnika, pa se sklada s tem, kar mi je povedal neki oznovec na procesu proti Rupniku in Hacinu. (Glej revijo Borec št. 2-3, februar 1989.)

Dr. Velikonja pravi, da je bila naloga rudniške posadke nadzirati grobove žrtev, ki so bili ubiti tostran Golovca, da jih ne bi odkrili. V času Grumovega poveljevanja (do 1. marca 1944) naj bi na tem območju ubili največ 10 ljudi. Tudi prof. dr. Franca Šturma naj bi najverjetneje ustrelili in zakopali v dolini Sel blizu Lavrice.

Grum je povedal, da je domobranska policija v tem času v Ljubljani ustrelila 129 ljudi, od teh najmanj polovico na Urhu. Ustrelitev je izpeljala obveščevalna služba s pomočjo krajevnih posadk. To število je - po informaciji dr. Velikonje - omenil tudi domobranski stotnik Albert Ilovár, ki so ga v času sporov znotraj domobranskih vrst marca 1945 Nemci prepeljali v Dachau, kjer so ga sojetniki prepoznali in pobili v kamnolomu s kamenjem.

Dr. Velikonja me je povabil k okrogli mizi Resnica o Urhu, za katero naj bi prisedli še nekdanji sostrski župnik Vid Junger, Ivo Žajdela in drugi. Verjetno je šlo za dokazovanje, da žrtve, katerih fotografije so bile v muzeju v cerkvi sv. Urha, sploh niso padle tam. Med fotografijami dokazanih žrtev posadke z Urha so bile res tudi fotografije ljudi, ki so izginili v času največjega divjanja domobranske policije v začetku leta 1944 in ki bi samo utegnili pasti na Urhu. Da je bil moj oče zagotovo pokopan na Urhu, nismo nikoli trdili. Podatki, ki sta jih posredovala pred leti prej omenjeni oznovec in zdaj dr. Velikonja kažejo, da je oče res padel na južni strani Golovca. S tem pa seveda ni rečeno, da na Urhu ni bilo nič.

Dr. Velikonji sem se zahvalila za sporočeno, sodelovanje pri okrogli mizi pa sem odklonila. Prepričana sem namreč, da zgodovinskih resnic ne bomo našli za okroglimi mizami, ampak v arhivih. Okrogle mize so namenjene predvsem dnevnim politikim, v to pa se, vsaj v zvezi z mojim očetom, ne mislim vpletati.

Leta 1990 mi je telefoniral moški, ki se je sicer predstavil. Njegov klic me je tako prizadel, da si žal nisem takoj zapisala ne njegovega imena, ne datuma. Po govoru sodeč je bil starejši, in ne posebno šolan človek. O mojem očetu je govoril s skrajnim sovraštvom, češ da ga je oče odpustil iz službe. Ni bil sicer nedolžen, a znašel se je na cesti. Trdil je, da si je dal oče med vojno z bolniške pristave na Razorih nad Sostrim voziti velikanske količine hrane, pršutov, vreč koruzne moke itd. Vozil da je šofer bolnišnice, Janez Prpar. Nekaj tega naj bi dobila družina Gerlovič, nekaj pa po očetovem nalogu neki italijanski oficir, kar je menda izjavil Prpar. Glede na neresnično vsebino Milharčičeve ovadbe domobranski policiji (glej revijo Borec št. 2-3, februar 1989), ki govori o pretirani porabi mleka, barv, drv i.dr. za našo družino, se zdi, da je prišla neresnična informacija o ukradenih pršutih in vrečah moke v bolnici iz istega vira. Šoferja Prpara omenja tudi Milharčič v svoji ovadbi, češ da je prevažal blago za Osvobodilno fronto. Prav mogoče je, da je zares prevažal tudi hrano z Razorov, vendar za Osvobodilno fronto, ko pa so ga vprašali nevarni uslužbenci bolnice, kam jo pelje, se je zaščitil s tem, da se je izgovoril na ravnatelja in nekega italijanskega oficirja. Moj oče najbrž ni za to hrano niti vedel, ker so mu vzeli dovolilnico za čez blok in ni mogel na Razole. Ko sem zanikala, da bi kdaj videla omenjeno hrano doma, je moj sogovornik dejal, da bodo ljudje v "bloku" (?) stvar še raziskali. Očitno sem govorila z enim od nekdanjih "nižjih uslužbencev" bolnice, ki so priklicali Luko Milharčiča in mu dali gradivo za njegovo ovadbo šefu policije, ki je pognala mojega očeta v smrt. (Glej revijo Borec št. 2-3, februar 1989.)

Dne 16. februarja 1992 je izšel v Delu odlomek iz knjige dr. Jere Vodušek-Starič Prevzem oblasti 1944-1946. V njem piše, da je po vojni glavni odbor enotnih sindikatov prevzel sedež Delavske zbornice v Ljubljani iz izvajal tam "čistko": "Pri prevzemu Pokrajinske delavske zveze je GO ugotovil, da je PDZ imela 35 uslužbencev, od katerih so štirje (Avgust Horvat, Jan Maks, Franc Prezelj in Luka Milharčič) že nekaj časa odsotni. Zanje je sklenil: Na podlagi ugotovitve njihovega protinarodnega stališča v dobi okupacije jih GO ne smatra več za uslužbence naše ustanove." Tako je postal za zgodovino policijski ovaduh Luka Milharčič, katerega ovadba je pognala mojega očeta v smrt, zaradi svojega "protinarodnega stališča" – žrtev ideološke politične čistke nove povojne oblasti.

Spoštovani!

V Osnutku oseb, ki jim je bila odvzeta prostost v Sloveniji zaradi informbiroja, objavljenem v študiji dr. Božidarja Jezernika *Non cogito, ergo sum* (revija *Borec* 533-534/1994), ni mojega brata Miroslava Premka-Pika in ne Franceta Krašovca. Za imenovanja vam posredujem nekaj podatkov.

Miroslav Premk-Pik:

- rojen 24. oktobra 1924 v Ljubljani
- umrl 21. januarja 1995 v Mariboru
- partizan od 11. oktobra 1941
- kot oficir JA, kapetan 1. razreda, je bil aretiran 7. junija 1949 v Ljubljani in 3. novembra 1949 pred vojaškim sodiščem v Ljubljani obsojen na 5 let zapor
- iz zapor je bil izpuščen 23. junija 1954

France Krašovec:

- rojen v Starem trgu pri Ložu
- umrl v Ljubljani
- kot oficir JA aretiran verjetno v Beli crkvi leta 1948
- iz zapor je bil izpuščen leta 1954.

Tone Premk
Oražnova 1
61000 Ljubljana

Spoštovani!

Podpisani sem član ZZB NOV Slovenije v Piranu, in naročnik Svobodne misli. Vljudno vas prosim, da mi po povzetju pošljete knjigo dr. Božidarja Jezernika *Non cogito, ergo sum*, ki obravnava Goli otok, na katerem sem prebil polna tri leta. Sem upokojenec, kot radijski častnik sem drugo svetovno vojno prebil na trgovskih ladjah nekdanje Jugoslavije. Povedali so mi, da me ni na seznamu, ki ste ga objavili v reviji *Borec* 533-534/1994.

Za poslano se vam vnaprej zahvaljujem, s tovariškim pozdravom,

Dušan Ivančič
Razgled 38
66330 Piran

Ljubljana, 31. januarja 1995 in Piran, 28. januarja 1995

Spoštovani g. Jože Dežman!

“Osnutek seznama oseb, ki jim je bila v Sloveniji odvzeta prostost zaradi Informbiroja” (Borec, 1994, št. 533-534, str. 843) navaja tudi moje ime in priimek. Ta podatek moram demantirati in hkrati dopolniti. Nihče mi ni nikdar v brk očital ali me kaznoval, kot da bi bil “pristaš Informbiroja”. Partijska celica v Ljudski pravici, glasilu KPS, upoštevaajoč svarilo z vrha, naj se varuje “vdora gnilega liberalizma in dekadentstva Zupanovega kova”, me je 13. septembra 1949 izključila iz KPS, očitala pa mi je, da bi kot “najbolj kvalificiran” lahko napisal več člankov o gonji Informbiroja. Še istega večera sem bil aretiran in nisem bil “na prostosti” vse do 10. februarja 1950. Administrativno sem bil kaznovan s tremi meseci zapor in šestimi meseci “družbeno koristnega dela” zaradi prekrška zoper javni red in mir. Odločba je bila utemeljevana s širjenjem “lažnih vesti, ki rušijo mir in zadovoljstvo državljanov”, vzbujanjem nezaupanja do organov varnosti in v pravni red v državi.

Pogojni odpust iz taborišča LITOSTROJ (ne pa Golega otoka) je bil brž (zaradi “sovražne propagande”) preklican in spet sem se 21. februarja 1950 znašel za rešetkami centralnih zaporov Uprave državne varnosti in nato še pol leta v psihiatrični bolnišnici v Polju vse do 30. avgusta 1950; od tega tri mesece na priporniškem oddelku pod imenom Tone Škerjanc.

S spoštovanjem,

dr. Dušan Biber
Celovška 263
61000 Ljubljana

Ljubljana, 14. februarja 1995

BOŠNJAK Branimir, ZAGORIČNIK Franci

HRVAŠKA BOJNA 1991/92

Borec, Ljubljana, XLVI/1994, št. 535-537, str. 861, (slov./angl.)

Izbor literarnih odzivov na vojno na Hrvaškem v letih 1991 in 1992 je nadaljevanje slovensko-hrvaškega kulturnega sodelovanja. V pričajučem izboru je objavljenih več kot 70 pesmi in krajših proznih tekstov 41 avtorjev. Spremnii študij sta napisala Branimir Bošnjak in Franci Zagoričnik. Povsod, kjer je med srbsko agresijo odtekala kri hrvaškega naroda, so enako odtekale tudi besede – kot kri jezika, ki je bil enako ogrožen od premočnega sovražnika. Vsebinska panorama te poezije je odkrivanje vojne zoper vse oblike hrvaške kulture, kot vojne zoper sam obstoj naroda. Izbrana besedila so kronika krika in odkrivanja hrvaške geografije muk. Ta poezija z odprtimi očmi nudi pesniška pričevanja o neuklonljivi sili življenja in veličini trpljenja. Vojna Hrvaško po svoje šele prav oblikuje v duhovnem profilu in v tisti ustvarjalni integriteti, ki bo najbrž ostala pomenljiva za vse člane in vsem tistim, katerih je prihodnost.

BOŠNJAK Branimir, ZAGORIČNIK Franci

CROATIAN WAR 1991/92

Borec, Ljubljana, XLVI/1994, Nos. 535-537, pg. 861, (Slo./Eng.)

This selection of reactions to the war in Croatia between 1991 and 1992 represents a continuation of Slovene-Croatian cultural cooperation. The selection consists of over 70 poems and short prose texts by 41 writers. The two accompanying essays were written by Branimir Bošnjak and Franci Zagoričnik.

Wherever Croatian blood was spilt during the Serb assault, words followed in proportionate quantities – the blood of the language whose existence was jeopardised by the enemy. The contextual panorama of this poetry is the discovery of the war as a war against every form of Croatian culture, as a war against the very existence of the nation. The selected texts comprise a chronicle of an outcry. They explore the Croatian geography of anguish. This poetry of open eyes is a poetic account of the indestructible force of life and the profundity of suffering. In a sense, it is the war that structures the spiritual profile of Croatia and that creative integrity which will probably retain its meaning forever to all those to whom the future belongs.

KREFT Lev, dr. filozofije, docent
SLO – 61000 Ljubljana, Kunaverjeva 14

PERSPEKTIVE IN POLOŽAJ INTELIGENCE V SOCIALIZMU – PRVI DEL

Borec, Ljubljana, XLVI/1994, št. 535-537, str. 917, (slov./angl.)

So bile Perspektive plačana opozicija ali znanilec slovenske pomladi? Preden odgovorimo na to vprašanje, si moramo ogledati intelektualno držo revije: ali se da iz intelektualne drže, ki jo zastopajo Perspektive kot revija intelektualne skupine v besedilih, objavljenih v reviji, razbrati dovolj uglaseno samointerpretacijo lastnega skupinskega početja, in kakšna je miselna vsebina te kolektivne samointerpretacije. Da pa bi jo lahko uvideli in presodili, jo je treba vnesti v duhovno situacijo časa. Avtor razvije pogled, ki potrjuje, da je bila slovenska-jugoslovanska situacija v začetku šestdesetih let totalitarna. Pojma "totalitarizem" se sicer ne da iztrgati ideološkim mrežam, vendar se njegova uporabnost izkaže prav zaradi značilnosti, da se vzpostavlja s pomočjo totalitarne legitimacijske ideologije. Perspektivci so na vse načine postavljali pod vprašaj prav to oblastno legitimacijo, in tudi sami vnesli v obravnavo pojem "totalitarizem" kot oznako stanja sveta, ki utemeljuje v dejanje naravnano intelektualno držo in s tem ohranja upanje na odrešitev od totalitarnosti hkrati z upanjem, ki stavi na celostno spremembo sveta.

KREFT Lev, Ph. D., in Philosophy, Lecturer
SLO – 61000 Ljubljana, Kunaverjeva 14

"PERSPEKTIVE" AND THE STATUS OF THE INTELLIGENTSIA IN SOCIALISM – PART ONE

Borec, Ljubljana, XLVI/1994, Nos. 535-537, pg. 917, (Slo./Eng.)

Was "Perspektive" financed by the opposition or did it forecast the Slovene awakening? Before answering this question, let us look at the intellectual position of the magazine. Is it possible to extract from this position a sufficiently harmonised selfinterpretation of the group's own activities? What is the cognitive context of this collection self-interpretation? In order to conceive and evaluate it, it must be viewed within the context of the spiritual situation of the day. The author develops an argument which confirms the totalitarianism of Slovene-Yugoslav society in the early 60 s. The term "totalitarianism" cannot be separated from its ideological connotations, but its usefulness is nevertheless shown in its being established by means of an ideology based on totalitarian legitimacy. It was this legitimacy of power that was perpetually questioned by the "Perspektivists" who brought the term "totalitarianism" into discussion as a description of a state of the world which lays the foundations for an action-oriented intellectual position, thus maintaining hope in deliverance from totalitarianism as well as trust in the integral transformation of the world.

REPE Božo, dr. zgodovine, docent
SLO – 61000 Ljubljana, Rusjanov trg 5

VPLIV »DILASOVŠČINE« NA REVIJO 57 IN PERSPEKTIVE

Borec, Ljubljana, XLVI/1994, št. 535-537, str. 928, (slov./angl.)

Pisec v prispevku analizira vpliv idej jugoslovanskega oporečnika Milovana Dilasa (odstranjenega iz političnega življenja leta 1954) na kulturniška opozicijska kroga, zbrana okrog dveh slovenskih revij: Revije 57, ki je izhajala v letih 1957 in 1958 in Perspektiv, ki so izhajale v letih 1960–1964. Obe reviji sta bili ukinjeni, sociolog Jože Pučnik pa zaradi svojih člankov v obeh revijah obsojen na dolgoletno zaporno kazen.

Pisec ugotavlja, da se podobno kritičen odnos do oblasti (kritika enopartijskega sistema, birokratizma, oblastniške samovolje ipd.) in zahteve po demokratizaciji kot ju je izpovedoval Milovan Đilas, kažejo tudi pri Reviji 57, zlasti pa pri Jožetu Pučniku. Oblasti so v člankih objavljenih v Reviji 57 prepoznavale »dilasovske koncepte«, ki so jih označevale kot »anarholiberalizem«, čeprav se v reviji pojavljajo tudi razne druge ideje in tudi že vpliv zahodnih filozofskih šol.

Pri reviji Perspektive vpliv Dilasovih idej ni izrazit, precej bolj pa vpliv tedanje moderne evropske in filozofske misli, ki so jo v revijo vnašali zlasti sociolog Veljko Rus, filozof Taras Kermauner in Primož Kozak, pa tudi drugi sodelavci revije.

REPE Božo, dr. zgodovine, docent
SLO – 61000 Ljubljana, Rusjanov trg 5

INFLUENCE OF "DILASIAN" ON REVIJA 57 AND PERSPEKTIVE

Borec, Ljubljana, XLVI/1994, Nos. 535-537, pg. 928, (Slo./Eng.)

The author of this paper analyses the ideological influence of Yugoslav dissident Milovan Đilas (removed from politics in 1954) on the two oppositional cultural circles gathered the Slovene magazines "Revija 57" (issued in 1957 and 1958) and "Perspektive" (published from 1960 to 1964). Both were put out of circulation, and sociologist Jože Pučnik was sentenced to several years in prison for contributing to the magazines.

The author finds that a critical attitude towards authority (criticism of the single-party system, bureaucracy, despotism, etc.) and the demands for democracy made by Milovan Đilas are reflected in "Revija 57", above all in Jože Pučnik's work. The authorities recognised "Đilas' concepts" in "Revija 57" articles which they characterised as "anarcho-liberalism", although various other ideas, including influences from Western schools of philosophy, emerged.

The influence of Đilas' ideas was not as evident in "Perspektive", where contemporary European sociological and philosophical thought was much more obviously present, primarily in the work of sociologist Veljko Rus, philosopher Taras Kermauner and Primož Kozak, as well as other writers.

KERMAUNER Taras, dr. literarnih znanosti, habilitirani redni profesor
SLO – 61000 Ljubljana, Jamova 76

PERSPEKTIVOVSKI SVET V PERSPEKTIVOVSKI DRAMATIKI – PRVI DEL

Borec, Ljubljana, XLVI/1994, št. 535-537, str. 941, (slov./angl.)

Avtorja ne zanima estetska podoba dram, ki so bile objavljene v Reviji 57 in v Perspektivah oz. so tedaj nastajale, temveč vidi v teh dramah življenjske svetove, ideologije, platforme, cilje, vrednote, povezave, smisle, pomenske strukture itn., ki so značilne za samo perspektivovstvo. Avtor celo meni, da je v tej dramatiki perspektivovski svet podan najbolj avtentično, čeprav svojstveno. Da bi bil razvidnejši, primerja perspektivovske drame z drugimi, prejšnimi in kasnejšimi slovenskimi dramami. Skuša odkriti notranjo logiko in smisel perspektivovskega sveta, čeprav na poseben način: v skladu z avtorjevo metodo micelija in katedrale, ne le linij in mrež; čeprav seveda tudi teh. Ker je v kaosu micelija mnogo empirije, ta pa je tudi aktualiteta, je v razpravi veliko govora o politiki. Kar pa ni dodano temi. Perspektivovska dramatika in svet sta bila odmev politike in njena rekonstrukcija. Vendar se Perspektive niso zadovoljile ne s politiko ne s socialnostjo. Avtor skuša imenovati tudi to presežno.

KERMAUNER Taras, Ph. D. in Literature, Reader of Stage Directing
SLO – 61000 Ljubljana, Jamova 76

THE PERSPEKTIVIST WORLD IN PERSPEKTIVIST DRAMA – PART ONE

Borec, Ljubljana, XLVI/1994, Nos. 535-537, pg. 941, (Slo./Eng.)

Rather than being interested in the aesthetics of plays published in "Revija 57" and "Perspektive", or written at that time, the author sees in them worlds to live in, ideologies, platforms, goals, values, links, connotations, structures of meaning, etc., that are characteristic of "Perspektivism" as such. Moreover, he thinks that this drama depicts the most authentic, though unique, "Perspektivist" world. In order to give a comprehensive account, he compares "Perspectivist" dramas to other Slovene works that were written either before or after. He attempts to discover the inner logic and sense of the "Perspektivist" world assuming a special procedure based rather on the author's own mycelium-and-cathedral method than merely on lines and networks (which are not, however, excluded). Since in the chaos of mycelium there is abundant empiricism, which is actuality, much is said about politics in the discussion. However, this is not a part of the topic. The "Perspektivist" world and "Perspektivist" drama echoed politics and reconstructed it. Nevertheless, neither the politics nor the socialism of "Perspektive" were satisfactory. This is another phenomenon the author attempts to call transitional.

PONIŽ Denis, dr. literarnih znanosti, izredni profesor
SLO – 61000 Ljubljana, Janežičeva 1

DRAMATIKA IN DRAMSKA PUBLICISTIKA V REVJI PERSPEKTIVE – PRVI DEL

Borec, Ljubljana, XLVI/1994, št. 535-537, str. 1044, (slov./angl.)

V prvem delu raziskave Dramatika in dramska publicistika v reviji Pespektive so uvodoma nanizane osnovne ugotovitve o statusu in notranjih zakonitostih verjetno najbolj odmevnega dela pisanja sodelavcev Pespektiv, tj. dramatike in dramske publicistike; dodano je bibliografsko gradivo (avtorica Katja MIHURKO, študentka dramaturgije) o dramskih besedilih, objavljenih v reviji Perspektive, o knjižnih objavah teh besedil, o uprizoritvah teh dramskih del na slovenskih odrih. Primerjalno so dodani še podatki o drugih dramskih besedilih, objavljenih v sočasnih revijah v času izhajanja Perspektiv (1960–64), uprizoritve drugih slovenskih dramskih besedil v tem času, literatura o dramskih besedilih od 1960–1994 in diplomske naloge slušateljev na AGRFT in Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani, ki so v tem času obravnavale perspektivovsko dramatiko. Gradivo je izhodišče za drugi del raziskave, ki bo skušala odgovoriti na naslednja vprašanja: kakšno je razmerje med dramatiko iz Perspektiv in sočasno evropsko dramatiko v luči t. i. "smrti tragedije", kaj so zakonitosti in značilnosti nove, sinkretistične forme, v kateri se izreka tudi perspektivovska dramatika; kakšno mesto in pomen ima "perspektivovska dramatika" v celovitih opusih posameznih dramatikov.

PONIŽ Denis, Ph. D. in Literature, Lecturer
SLO – 61000 Ljubljana, Janežičeva 1

DRAMA AND DRAMATIC WRITING IN "PERSPEKTIVE" MAGAZINE – PART ONE

Borec, Ljubljana, XLVI/1994, Nos. 535-537, pg. 1044, (Slo./Eng.)

The introduction to part one of Drama and Dramatic Writing in Perspektive Magazine lays out basic assumptions concerning the status and internal rules of those contributions by "Perspektive" writers which had perhaps the greatest impact, namely drama and dramatic writing. Reference material on the plays published in "Perspektive", on published books containing these texts, and on the plays staged in Slovenia has been collected by Katja Mihurko, a student of stage directing, and are included in this volume. Comparative information on other dramatic texts published in contemporary magazines during the lifetime of Perspektive (1960–1964) has been added, as well as other Slovene dramas staged at that time, literature on dramatic texts from 1960 to 1964, and graduation essays from the Academy of Theatre, Radio, Film and Television and the Faculty of Arts at Ljubljana University written by students dealing with "Perspektivist" dramatic writing. This material represents a starting point for further research which attempts to provide answers to the following questions: what is the relationship between dramatic writing in "Perspektive" and contemporary European works, in the light of the "death of tragedy"? What are the rules and characteristics of the new syncretic form in which "Perspektivist" dramatic writing was expressed? What is the place and meaning of "Perspektivist dramatic writing" in the collected works of individual playwrights?

GABRIČ Aleš, dr. zgodovine

SLO – 61113 Ljubljana-Bežigrad, Kleče 28

OD MLADINSKE REVIJE DO PERSPEKTIV

Borec, Ljubljana, XLVI/1994, št. 535-537, str. 1068, (slov./angl.)

Uredništva revij v enostrankarskih sistemih ne morejo delovati avtonomno, saj poleg njihovih teženj na podobo revije vpliva tudi stališče monopolne oblasti o koristnosti oz. škodljivosti njene vsebine. To je veljalo tudi za literarne revije mlajše kritične generacije v Sloveniji po drugi svetovni vojni. Najprej je izhajala mentorska Mladinska revija (1946-51), s katero so bili komunistični ideologi – z izjemo zadnjega letnika – še kar zadovoljniji. Idejne razlike med vladajočo stranko in mlajšo kritično generacijo so se pokazale v njeni naslednici Besedi (1951-57), ki je bila tarča številnih kritik partijskih ideologov, po nekajkratnih poskusih pa jo je oblast leta 1957 ukinila. Nasledila jo je Revija 57 (1957-58), ki je že naslednje leto doživela podobno usodo, a s še hujšim posledicami. Skozi problematiko literarnih revij mladih lahko spremljamo vedno večjo kritičnost mlajših intelektualcev, po drugi strani pa poteze oblasti, ki je z njo zaradi varovanja svojih pozicij in ideološkega monopola vse bolj ostro obračunavala. Z Mladinsko revijo oblast pravzaprav ni imela večjih težav, v Besedi so jo motila zgolj “napačna” idejna izhodišča, za Revijo 57 pa je že menila, da je to krog ljudi z določenimi političnimi ambicijami.

GABRIČ Aleš, Ph. D. in History

SLO – 61113 Ljubljana-Bežigrad, Kleče 28

FROM “MLADINSKA REVIJA” TO “PERSPEKTIVE”

Borec, Ljubljana, XLVI/1994, Nos. 535-537, pg. 1068, (Slo./Eng.)

Magazine editors working in single-party system cannot be autonomous since, in addition to the ideological tendencies of the system, the standpoint of the authorities regarding the usefulness or harmfulness of the contents will necessarily affect the image of their magazines. Literary magazines of the young critical post-war generation in Slovenia were no exception to this.

The first was “Mladinska Revija” (1946-51) which was monitored and which communist activists tolerated – until its final year. Ideological differences between the ruling party and the young critical generation took shape in its successor “Beseda” (1951-57), which was criticised by numerous party members and was eventually banned by the authorities in 1957 after successive attempts. It was replaced by “Revija 57” (1957-58) which had a similar fate, but with much more severe consequences. Through the topics dealt with by young literary magazines we are able to follow the growth of criticism by young intellectuals on the one hand and the measures taken by the authorities on the other, which adopted increasingly severe steps in order to preserve their position and ideological monopoly. The authorities had no serious problems with “Mladinska Revija”; they were merely concerned with the “wrong” ideological attitudes of “Beseda”, while they were convinced that “Revija 57” was simply a circle of people with their own political ambitions.

FILIPIČ France

NOREC in ZGODBA O UPANJU

Borec, Ljubljana, XLVI/1994, št. 535-537, str. 1087 in 1142, (slov./angl.)

Norec, drama v petih dejanjih, je bila napisana v zimi 1942/1943 v Badnu pri Dunaju. Kraj dogajanja - graščina Vurnberg pri Ptuj, čas dogajanja - konec 1939. in 1940. leta. Gre za eksperimentalno dramo o dveh bratih, ki se potegujeta za nečakinjo pokojnega gospodarja in za dediščino. Novele Zgodba o upanju je bila napisana leta 1943 prav tako v Badnu pri Dunaju. Dogaja se v okolici Krškega 1941. in 1942. leta, v njej pa je zarisana usoda Hinka Berliča, kmeta s Kozjanskega, ki je dajal zavetje partizanom. Nemci so ga izsledili, pripeljali v Krško v zapor in od tod kot talca odpeljali v Maribor. Drami Sončnice (slednja se je med vojno izgubila) in Norec (osrednje avtorjevo delo iz tega obdobja) ter novela Zgodba o upanju so po svoji notranji ubranosti in vsebini ustvarjalna celota. Vsa tri dela odsevajo avtorjeva doživetja v prvih dveh letih okupacije, saj so zakoreninjena v ambientu podeželskega življenja v obdravskih Dvorjanih in potem v zaporu v Krškem. Vsem trem delom je skupna usodnostna situacija, v kateri se znajdejo njihovi akterji, pahnjeni v neobvladljive okoliščine krutosti in nasilja, ki so jim pogubne.

FILIPIČ France

THE FOOL and A STORY OF HOPE

Borec, Ljubljana, XLVI/1994, Nos. 535-537, pg. 1087 and 1142, (Slo./Eng.)

The Fool, a five-act drama, was written in Baden, near Vienna in the winter of 1942/1943. The place was the Vurnberg manor at Ptuj and the time, 1939-1940. It is an experimental play about two brothers competing for the favour of the late landlord's daughter and for his inheritance. The short story entitled A Story of Hope was written in 1943, also in Baden. It is set around Krško in 1941 and 1942, and it tells the story of Hinko Berlič, a Kozjansko farmer who conceals partisans. The Germans discover this, take him to Krško prison and then to Maribor. The two plays, Sončnice (Sunflowers) which was lost during the war, and Norec (The Fool), which make up the author's principal work of that period, along with A Story of Hope, deal with a common theme in their tone and content. They all reflect the author's experience of the first two years of occupation, since they are rooted in the rural environment of the Drava manors and in the prison at Krško. All three works share a common dilemma as the characters are pushed into uncontrollable circumstances of cruelty and violence which cause their demise.

KRAŠOVEC Stane (14. julij 1905-13. april 1991)

OD MALOMEŠČANSKEGA NACIONALIZMA DO SOCIALISTIČNEGA INTERNACIONALIZMA

Borec, Ljubljana, XLVI/1994, št. 535-537, str. 1171, (slov./angl.)

Akademik Stane Krašovec v svojem življenjepisu opisuje svojo razgibano življenjsko pot. Njegov ideološki razvoj je šel od protisemitizma do komunizma. Študiral je v Zagrebu, nato delal v nekaj jugoslovanskih podjetjih. Vključil se je v komunistično gibanje. Veliko je prevajal in objavljaj (prevod Kapitala). Zaradi komunističnega delovanja je bil zaprt v kaznilnici v Sremski Mitrovici. Med drugo svetovno vojno je opravljal pomembne funkcije v partijskem propagandnem aparatu. Po vojni se je kot jugoslovanski predstavnik vključil v delo Organizacije združenih narodov. Prevezel je vodilne vloge v FAO, v mednarodnem združenju agrarnih ekonomistov. Ključno je prispeval k razvoju jugoslovanske statistike, k strokovnemu organiziranju ekonomistov, statistikov in nutricionistov, veliko se je ukvarjal s kadri, personalno službo in izobraževanjem. Opiral se je na razviti svet, do samoupravljanja in socialistične ekonomije je vzpostavil kritičen odnos.

KRAŠOVEC Stane (14 July 1905-13 April 1991)

FROM BOURGEOIS NATIONALISM TO SOCIALIST INTERNATIONALISM

Borec, Ljubljana, XLVI/1994, Nos. 535-537, pg. 1171, (Slo./Eng.)

Academician Stane Krašovec describes an extremely eventful life in his autobiography. His ideological development followed a path from anti-semitism to communism. Having studied in Zagreb, he worked with several Yugoslav companies. He joined the communist movement. He produced many translations and published numerous texts (a translation of Marx's Capital). For his communist activities he was imprisoned in Sremska Mitrovica. During World War II he held an important position within the propaganda machine of the party. After the war he worked with the UN as a Yugoslav representative. He assumed a leading role at FAO, the international association of agricultural economists. He contributed a great deal to the development of Yugoslav statistics, to the professional organisation of economists as well as members of the statistical and food technology professions, and studied employment, personnel and education policies thoroughly. He based his work on the situation of the industrialised world, developing a critical attitude towards self-management and the socialist economy.

BUDNA Nataša, dipl. zgodovinarica, arhivistka
SLO – 64220 Škofja Loka, Virmaše 7

FEMINISTIČNO DELO SPLOŠNEGA ŽENSKEGA DRUŠTVA

Borec, Ljubljana, XLVI/1994, št. 535-537, str. 1232, (slov./angl.)

(Slovensko) Splošno žensko društvo je bilo ustanovljeno leta 1901. Bilo je prvo slovensko meščansko ("napredno") žensko društvo, ki je imelo v svojem programu feministične zahteve. V tem pogledu je bilo podstat in zgled vsem drugim meščanskim in socialističnim ženskim organizacijam. Njihove feministične zahteve so se na začetku vezale na kulturno, socialno in izobraževalno delo. S tem feminističnim delom se je več ukvarjalo v 20. letih, pozneje v 30. letih pa se je to delo preneslo na skupno organizacijo liberalnih ženskih društev - Sekcijo Jugoslovanske ženske zveze za dravsko banovino. V pravilih društva je pisalo, da bo nastopalo "za vse pravice in koristi žene", sicer se je pa ukvarjalo predvsem z gospodarskim in socialnim delom.

Članice so bile večinoma ženske s poklici (učiteljice, uradnice). Stanovsko so pripadale v glavnem srednjem meščanskemu sloju. Med pomembnimi so bile: feministke Alojzija Štebi, Minka Govekar, Pavla Hočevlar, Cirila Pleško-Štebi, Angela Vode; umetnice in soproge znanih Slovencev.

V feminističnem oziru si je organizacije prizadevala za politično in socialno enakopravnost žensk z moškimi: zahtevala je volilno pravico za ženske, enakopravnost v izobrazbi in poklicu, pravno izenačenje obeh spolov, možnost razveze zakona in ponovne poroke, izenačenje nezakonskih otrok in mater z zakonskimi in možnost abortusa ter odpravo dvojne morale.

BUDNA Nataša, 8. Ph. in History, archivist
SLO – 64220 Škofja Loka, Virmaše 7

FEMINIST ACTIVITIES OF THE GENERAL WOMEN'S SOCIETY

Borec, Ljubljana, XLVI/1994, Nos. 535-537, pg. 1232, (Slo./Eng.)

Founded in 1901, the (Slovene) General Women's Society was the First bourgeois ("progressive") women's association in Slovenia to include feminist claims in its manifesto. In this way it served as the basis and model for all other bourgeois and socialist women's organisations. Its feminism initially encompassed culture, welfare and education. It was primarily concerned with feminism in the 20s, while in the 30s such activities were taken over by the joint organisation of liberal women's societies - the Drava Province Section of the Yugoslav Women's Federation. The rules of the society included a provision that it would advocate "all rights and benefits for women", while its primary concerns were the economy and social welfare. The majority of members were professional women (teachers, officials). Their status was mainly metropolitan middle class. The most prominent were the feminists Alojzija Štebi, Minka Govekar, Pavla Hočevar, Cirila Pleško-Štebi, Angela Vode, as well as artists and wives of prominent Slovenes.

With regard to feminism, the organisation strived to provide political and social equality for women: it demanded voting rights for women, equal treatment in employment, the legal equality of men and women, the legalisation of divorce and remarriage, equal rights for illegitimate children and their mothers, the legalisation of abortion, and an end to double standards.

535-537 REVIJA ZA ZGODOVINO, LITERATURO IN ANTROPOLOGIJO **1994**

USTANOVITELJ

Republiški odbor Zveze združenj borcev narodnoosvobodilne vojne Slovenije

IZDAJATELJ

Društvo za preučevanje zgodovine, literature in antropologije

UREDNIŠKI ODBOR

Tilka Blaha, Jože Dežman, dr. Božidar Jezernik, dr. Lev Kreft, mag. Boris Mlakar, dr. Božo Repe,
Milena Štrajnar, Rapa Šuklje

GLAVNI UREDNIK

Jože Dežman, telefon (064) 221 071

OBLIKOVNA IN TEHNIČNA UREDITEV

Darja Cjuha

LEKTORICI

Sonja Likar

Alenka Kraigher-Gregorc

UREDNIŠTVO IN UPRAVA

61001 Ljubljana, Vrtača 11, poštni predal 195, telefon (061) 216 475, fax 216-488

Cena te številke v prosti prodaji 3.800 SIT, za naročnike 2.800 SIT

Letna naročnina za tujino je 180 USD

ŽIRO RAČUN

50100-678-000-0093214

TISK

Tiskarna Tone Tomšič, Ljubljana, Gregorčičeva 25 a

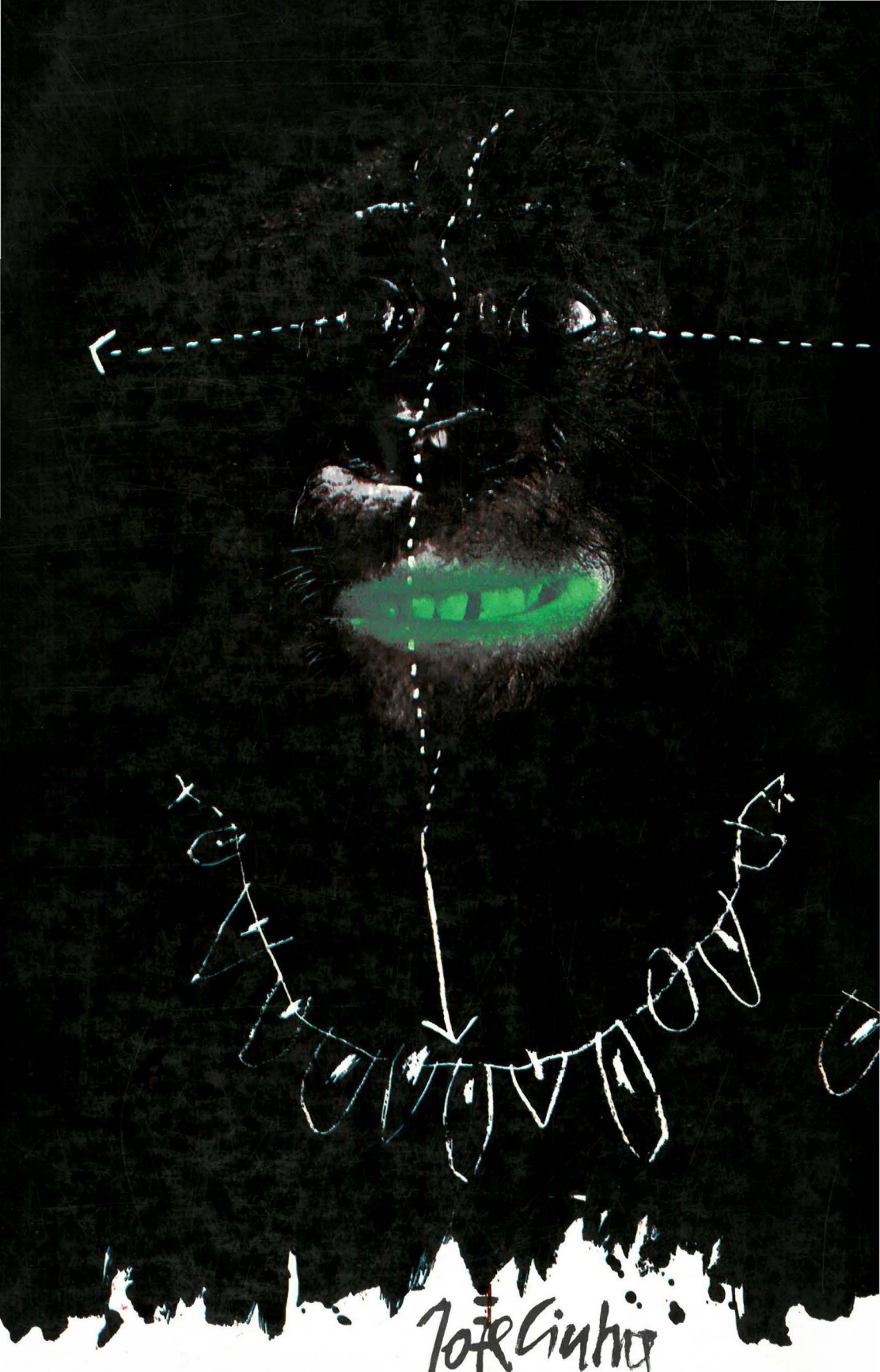
Revija je izšla ob denarni podpori Ministrstva za kulturo Republike Slovenije in
Ministrstva za znanost in tehnologijo Republike Slovenije

UDK 949.712+82(05)

ISSN 0006-7725

Po mnenju Ministrstva za kulturo Republike Slovenije št. 415-649/92 z dne 27. 10. 1992 šteje ta knjiga po 13. točki tarifne številke 3 Tarife davka od prometa proizvodov in storitev (Uradni list RS, št. 4/92) med proizvode, za katere se plačuje 5 % davek od prometa proizvodov in storitev.

Na naslovnici: *Jože Ciuha*: VARIACIJE NA TEMO XIV, 1983

Joe Guhig